जवळां ये। तोही ऐसेंचि वचनीं गाये। परि अर्थ न बुजोनि ठायं। गीतसुखचि ऐकां ॥५५॥ जी आंधळेयांच्या गांवीं। आपणपें प्रगटले रवी। तरि तिहीं वोतपेलीचि घ्यावी। वांचूनि प्रकाशु कैंचा ॥५६॥ परि देवर्षि अध्यात्म गातां। आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता। तेचि फावे येर चित्ता। नलगेचि कांहीं ॥५७॥ पैं असिता देवलाचेनि मुखें। मी एवंविधा तूतें आइकें। परि तैं बुद्धि विषयविखें। घारिली होती ॥५८॥ विषयविषाचा परिपाडू। गोड परमार्थु लागे कडू। कडू विषय तो गोडू। जीवासी जाहला ॥५९॥ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें। रौउळा आपणचि येऊनि व्यासदेवें। तुझें स्वरूप आघवें। सर्वदा सांगिजे ॥१६०॥ परि तो आंधारीं चिंतामणि देखिला। जैविं नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला। पाठीं दिनोदयीं वोळखिला। होय म्हणोनि ॥ ६१ ॥ तैसीं व्यासादिकांचीं बोलणीं। तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी। परि उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी। तुजवीण कृष्णा ॥६२॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥१४

अन्वय – केशव, यत् मां वदसि, तत् एतत् सर्वं [अहं] ऋतं मन्ये; भगवन्! देवाः च दानवाः ते व्यक्तिं न हि विदुः.॥१४॥

ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फांकले। आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले। तयां आघवयांचेंचि फिटलें। अनोळखपण ॥ ६३ ॥ जी ज्ञानाचें बांज तयांचे बोल। माजि हृदयभूमिके पडिले सखोल। वरि इये कृपेची जाहाली वोल। म्हणोनि संवाद फळेंशीं उठिले ॥ ६४ ॥ अहो नारदादिकां संतां। त्यांचिया उक्तिरूप सरिता। मी महोदधी जाहलों अनंता। संवादसुखाचा ॥ ६५ ॥ प्रभु आघवेनि येणें जन्में। जियें पण्यें केलीं म्यां उत्तमें। तयांचीं न ठकैतीचि अंगीं कामें। सद्गुरु तुवां॥६६॥ येऱ्हवीं वडिलवडिलांचेनि मुखें। मी सदां तुतें कानीं आइकें। परि कृपा न किजेचि तुवां एकें। तंव नेणवेचि कांहीं ॥६७॥ म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ। जालिया केले उद्यम सदां सफळ। तैसें श्रुताधीत सकळ। गुरुकृपा साच॥६८॥ जी बनकरें[11] झाडें सिंपी जीवेंसांटीं। पाडूनि जन्में काढी आटी। परि फळेंसीं तैंचि भेटी। जैं वसंतु पावे ॥६९॥ अहो विषमा[12] जैं वोहटे[13] पडे। तैं मधुर तें मधुर आवडे। पैं रसायन तैं गोडें। जैं आरोग्य देहीं ॥ १७० ॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण। यां जालियांचें तैंचि सार्थकपण। जैं चैतन्य येऊनि आपण। संचरे माजीं ॥७१॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें[14]। अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें। तें तैंचि म्हणों ये आपुलें। जैं सानुकूल श्रीगुरु ॥ ७२ ॥ ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें। अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें[15]। तेवींचि म्हणे देवा तुझें। वाक्य मज मानलें ॥७३॥ तरि साचचि हें कैवल्यपती। मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती। जे तूं देवांदानवांचिये मती। जोगा नव्हसी ॥ ७४ ॥ तुझें वाक्य व्यक्ती[16] न येतां देवा। जो आपुलिया जाणे जाणिवा। तो कहींचि नोहे हें मद्भावा। भरंवसेनि आलें ॥ ७५ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ १५॥

अन्वय—पुरुषोत्तम, हे भूतभावन्, हे भूतेश, हे देवदेव, हे जगत्पते, त्वं स्वयं एव आत्मना आत्मानं वेत्थ. ॥१५॥

एथ आपुलें वाडपण[17] जैसें। आपणचि जाणिजे आकाशें। कां मी येतुली घनवट[18] ऐसें। पृथ्वीचि जाणे ॥७६॥ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती। तुज तूंचि जाणसी लक्ष्मीपती। येर वेदादिक मती। मिरवती[19] वांया ॥७७॥ हां गा मनातें मागां सांडावें। पवनातें वावीं[20] मवावें। आदिशून्य[21] तरोनि जावें। केउतें बाहीं[22]॥७८॥ तैसें हें तुझें जाणणें आहे। म्हणोनि कोणाही ठावकें नोहे। आतां तुझें ज्ञान होये। तुजचिजोगें ॥ ७९ ॥ जी आपणयातें तूचि जाणसी। आणिकांतें सांगावयाही समर्थ होसी। तरि आतां एकवेळ धाम पुसीं। आर्तीचिये निड-

१ ऊन. २ व्यापिली. ३ थोरवी. ४ श्रेष्ठ. ५ ज्ञानरूप रत्नांच्या. ६ अज्ञानपण. ७ रहात नाहींत. ८ ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें. ९ माळी. १० जिवापाड. ११ मेहनत घेतो. १२ विषमज्वराला. १३ उतार. १४ अभ्यासिलें. १५ संतोषानें. १६ अनुभवास. १७ वडीलपण. १८ वजनदार. १९ गर्व वाहतात. २० वावेनें मोजावें. २१ माया. २२ बाहूंनीं.

मुनि आमच्या घरीं नेहमीं येतात ते सुद्धां हेंच गात असतात; पण त्याचा अर्थ न समजतां मी त्यांचें गाणेंच सुखानें ऐकत असें ५५ महाराज! अंधळ्याच्या गांवीं सूर्य जरी स्वतः प्रकट झाला, तरी त्याला फक्त उन्हाचा उपयोग होतो, बाकी त्यांना प्रकाश कसा दिसणार! ५६ त्याचप्रमाणें, नारद हे अध्यात्मगायन करीत असतां मला त्यांच्या रागरागिणींचें माधुर्य वरचेवरच तेवढें समजत असे, दुसरें कांहीं नाहीं. ५७ त्याचप्रमाणें, असित व देवल यांच्या तोंडूनही तुमचे याच प्रकारचे गुणानुवाद मी ऐकत असें; परंतु त्या वेळेस माझी बुद्धि विषयरूप विषानें व्यापली होती. ५८ विषयरूप विषाचा महिमा असा आहे कीं, परमार्थ गोड असून तो जिवास कडू लागतो, व विषय कडू असून ते गोड लागतात. ५९ आणखी दुसऱ्याविषयीं काय सांगूं? परंतु सर्वश्रेष्ठ जे व्यास मुनि, ते देखील स्वतः येऊन तुमच्या स्वरूपाचें वर्णन करीत असत. १६० परंतु एखाद्याला अंधारांत चिंतामणि सांपडून तो चिंतामणि नव्हे या बुद्धीनें तो टाकून देतो, आणि दिवस उगवल्यावर तोच चिंतामणि आहे असें ओळखतो, ६१ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, व्यासादिक मुनींचीं भाषणें ज्ञानरूप रत्नांच्या खाणींप्रमाणें असून, तुमच्या उपदेशरूप सूर्याशिवाय त्या मीं टाकून दिल्या होत्या! ६२

केशवा, जें तुम्ही मला सांगतां, तें हें सर्व मी सत्य मानतों. भगवन्, देवांना आणि दैत्यांनाही तुमचें स्वरूप समजलें नाहीं.॥१४॥

"ते आतां तुमचे वाक्यरूपी किरण माझ्या हृदयांत सर्वत्र फांकून, ऋषींनीं सांगितलेल्या त्या मार्गाविषयींचें अज्ञान पार नाहींसें झालें. ६३ महाराज, त्यांचे शब्द म्हणजे ज्ञानाचें बीज; तें माझ्या हृदयरूपी खोल जमिनींत पडलें होतें, पण आतां त्याला तुमच्या कृपारूप ओलीनें संवादरूप फळें आलीं. ६४ अहो अनंता, नारदादिक संतांच्या भाषणरूपी नद्यांस, तुमचा व माझा जो संवाद, त्या संवादरूपी सुखाचा मी समुद्र झालों. ६५ हे प्रभो, हे सद्गुरो, मीं जन्मजन्मांतरीं जीं जीं उत्तम पुण्यें केलीं, त्यांनीं तुमची प्राप्ति करून देऊन तीं माझ्या ऋणांतून मुक्त झालीं. ६६ एरवीं, वाडवडिलांच्या मुखांतून तुमचे गुणानुवाद माझ्या कानीं पडत असत; परंतु तुम्हीं कृपा केली नव्हती तोंपर्यंत मीं कांहींच ओळखलें नव्हतें. ६७ म्हणून, नशीब जेव्हां अनुकूळ होतें तेव्हां सर्व केलेले उद्योग सफळ होतात; त्याप्रमाणें, गुरुकृपा झाली म्हणजे ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें सर्व खरें आहे, असें अनुभवास येतें. ६८ माळी, ज्या झाडांना पाणी घालून आपल्या जीवापाड मेहनत करतो, त्यांना ज्याप्रमाणें वसंत ऋतूशिवाय फळें येत नाहींत, ६९ अहो, जेव्हां विषमज्वराला उतार पडतो, तेव्हांच गोड पदार्थ गोड लागतो; हें पहा—औषध हें आरोग्य झाल्याशिवाय गोड म्हणतां येत नाहीं; १७० किंवा इंद्रियें, वाचा व प्राण यांत जेव्हां चैतन्य येऊन संचार करतें, तेव्हांच त्याचें सार्थक होतें; ७१ त्याचप्रमाणें, वेदशास्त्रांचा अथवा योगादिकांचा अभ्यास करूनही, जेव्हां गुरूची कृपा होते, तेव्हांच तीं आपल्या उपयोगीं पडतात." ७२ याप्रमाणें अनुभव आल्यामुळें अर्जुन निश्चयपूर्वक संतोषानें नाचूं लागला व देवांस म्हणाला कीं, "तुमचें बोलणें माझ्या खरें प्रत्ययास आलें, ७३ तेव्हां, हे मुक्तिदात्या श्रीकृष्णा, मला खरोखर असा अनुभव आला कीं, तुम्ही देव व राक्षस यांच्या बुद्धींना जाणण्याजोगे नाहीं! ७४ देवा, तुमच्या बोलण्याचा अनुभव न येतां जो आपल्या ज्ञानानें तुम्हांला जाणलें असें म्हणतो, त्याला तुमचें ज्ञान होत नाहीं असें माझ्या पक्कें अनुभवाला आलें आहे. ७५

हे पुरुषोत्तमा, हे भूतभावना, हे भूतेशा, हे देवदेवा, हे जगत्पते, आपण आपल्याच सामर्थ्यानें आपल्याला जाणतां. ॥ १५ ॥

ज्याप्रमाणें आकाशाचें मोठेंपण आकाशालाच समजतें, किंवा पृथ्वीचें वजन पृथ्वीलाच समजतें, ७६ त्याप्रमाणें, हे लक्ष्मीपते, तुमची सर्व शक्ति तुम्हीच जाणतां. एरव्हीं [तुमची शक्ति आम्हांला कळली असा] वेदादिक व्यर्थ गर्व वाहतात. ७७ अहो, मनाच्या गतीला कसें मागें टाकावें? वाऱ्याला वेगेंत कसें धरावें? आणि बाहूंनीं माया कशी तरून जावी? ७८ त्याचप्रमाणें, तुमचें ज्ञान होणें फार दुस्तर आहे, म्हणून तें कोणाला होत नाहीं; तर तुमचें तुम्हांलाच समजतें. ७९ महाराज, तुमचें ज्ञान तुम्हांलाच आहे, व तें आपण दुसऱ्यांनाही समजून देण्यास समर्थ आहां; तर एकदा आमच्या हौसेच्या कपाळाचा घाम पुसून

ळींचा ॥१८०॥ हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ॥८१॥ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोधता[3] जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ॥८२॥ भरले समुद्र सरिता चहूंकडे । परि ते बापियासि कोरडे । कां जैं भेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ॥८३॥ तैसें श्रीगुरु सर्वत्र आथी । परि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती । विभूति सांगें ॥८४॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

अन्वय—याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि, [ताः] दिव्याः हि आत्मविभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि. ॥ १६ ॥

जी तुझिया विभूती आघविया । परि व्यापिती शक्ति दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ॥ ८५ ॥ जिहीं विभूतीं ययां समस्तां । लोकांतें व्यापूनि आहासी अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रगटा करीं ॥ ८६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥

अन्वय—योगिन्, त्वां सदा परिचिंतयन् अहं कथं विद्यां च, भगवन्, केषु केषु भावेषु त्वं मया चिंत्यः असि? १७

जी कैसें मियां तुतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि म्हणों आघवें । तरि चिंतनचि न घडे ॥८७॥ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवां उद्देशें[6] । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ॥८८॥ जया जया भावाचिया ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवळ करूनि देईं । योगु आपुला ॥ ८९ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥

अन्वय—जनार्दन, आत्मनः योगं च विभूतिं विस्तरेण भूयः कथय; हि अमृतं शृण्वतः मे तृप्तिः नास्ति. ॥१८॥

आणि पुसलिया जिया विभूती । त्याही बोलाविया भूतपती । एथ म्हणसी जरी पुढती । काय सांगों ॥१९०॥ तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जनार्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न म्हणवे जेविं ॥९१॥ जें काळकूटाचें[9] सहोदर । जें मृत्युभेणें प्याले अमर[10] । तरि दिहींचे[11] पुरंदरें[12] । चौदा जाती ॥९२॥ ऐसा कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायांचि अमृतपणाचा आभासु । तयाचाही मिठांशु । जे पुरे म्हणों नेदी ॥९३॥ तया पांबळयाही[13] येतुलेवरी । गोडियेची आथि थोरी । मग हें तंव अवधारीं । परमामृत[14] साचें ॥९४॥ जें मंदराचळु न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळतां । अनादि स्वभावता । आइतें आहे ॥९५॥ जे स्रवे[15] ना द्रवे[16] नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयांही सिद्ध । आठवलेंचि फावे ॥९६॥ जयाची गोठीचि ऐकतखेंवो । आघवा संसारु होय वावो । बळियों[19] नित्यता[20] लागे यवों । आपणपेयां ॥९७॥ जन्ममृत्यूची भोख[21] । हारपोनि जाय निःशेख । आंत बाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ॥९८॥ मग दैवगत्या जरी सेविजे । तरी तें आपणचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें । पुरे म्हणों न शके ॥९९॥ तंव तुझें नामचि आम्हां आवडे । वरि भेटी होय आणि जवळिके[22] जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरवाडें[23] । आनंदाचेनि ॥२००॥ आतां हें सुख कायिसयासारिखें । कांहीं निर्वचनों[24] मज परितोखें । तरी येतुलें जाणें जे येणें सुखें । पुनरुक्तही हो ॥१॥ हां गा सूर्य काय शिळा । अग्नि म्हणों येत आहे वोंविळा । कां नित्य वाहतया गंगाजळा । पारसेपण[25] असे ॥२॥ तुवां स्वमुखें जें[26] बोलिलें । हें आम्हीं नौंदासि[27] रूप देखिलें । आजि चंदनतरूचीं फुलें । तुरंबीत आहों मां ॥३॥ तया

१ जगदुत्पादक. २ ओळखतो. ३ संकटानें; दैन्यानें. ४ चातकास. ५ विभूति. ६ संक्षेपानें. ७ स्पष्ट. ८ प्राप्तीचा योग; युक्ति. ९ अमृत आणि काळकूट विष हीं दोन्ही एका समुद्रांतूनच निघालीं असल्यामुळें, अमृत हें काळकूटाचें सहोदर असें म्हटलें. १० देव. ११ दिवसाचे-एका दिवसांत. १२ इंद्र. १३ नाशवंतालाही; तुच्छाला. १४ ज्ञानामृत. १५ पातळ होत नाहीं. १६ पाझरत नाहीं. १७ घट्ट. १८ प्राप्त होतें. १९ बळकट. २० अविनाशपण. २१ वार्ता; गोष्ट. २२ सान्निध्य. २३ वृद्धीनें. २४ बोलवेना. २५ पारोसेपण. २६ जें ज्ञान. २७ धन्नीला.

टाका वरें! (आमची ऐकण्याची हौस पुरी करा!) १८० अहो प्राणिमात्राचे उत्पादका, अहो संसाररूपी गजाचा नाश करणाऱ्या पंचानना! अहो सर्व देवांना पूज्य व जगदाधिपते, आपण ऐकलें का? ८१ तुमचा मोठेपणा आम्हीं ओळखूं म्हटलें, तर तुमच्याजवळ उभें राहण्यासही आम्हीं योग्य नाहीं; व या संकटाला भिऊन जर आम्हीं तुमची विनंती केली नाहीं, तर आमच्या मनाच्या समाधानाला दुसरा उपायही नाहीं. ८२ चोहींकडे समुद्र व नद्या जरी पाण्यानें भरलेल्या आहेत, तरी त्यांचा चातकास काय उपयोग? कारण, जेव्हां मेघाचे थेंब पडतील, तेव्हांच त्याला पाणी पिण्यास मिळेल; ८३ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, जगतांत जरी चोहींकडे गुरु आहेत तरी आम्हांला तुमच्यावांचून दुसरा गुरु नाहीं. हें असो, आतां तुमच्या विभूति सांगा. ८४

ज्या विभूतींच्या योगानें तुम्ही या सर्व लोकांना व्यापून राहतां, त्या तुमच्या अद्भुत अशा सर्व विभूति मला सांगा. ॥ १६ ॥

"महाराज, आपल्या ज्या कांहीं विभूति असतील, त्यांतुन जेवढ्या व्यापक, शक्तिमान व सतेज आहेत, तेवढ्या तुम्ही मला दाखवा. ८५ हे अनंता, ज्या तुमच्या विभूति तीन्ही लोकांना व्यापून आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य नांवाजलेल्या असतील, त्या सांगा. ८६

हे योगिन्! तुमचें सतत चिंतन करणारा मी, तुम्हांला कसा जाणूं शकेन? आणि, हे भगवन्! कोणकोणत्या वस्तूंचे ठिकाणीं मीं तुमचें ध्यान करावें? ॥ १७ ॥

"महाराज, मीं तुम्हांला कसें जाणावें? व नेहमीं कशाचें चिंतन करावें? जर सर्वत्र तुम्हीच आहां असें म्हणावें, तर माझ्या हातून तुमचें चिंतन होणार नाहीं; ८७ म्हणून पूर्वी तुम्हीं जे संक्षेपानें आपले भाव सांगितले, त्यांचा विस्तार करून एक वेळ सांगा. ८८ ज्या ज्या विभूतींच्या ठिकाणीं तुम्ही आहां असें समजून चिंतन केलें असतां मला श्रम पडणार नाहींत, अशी तुमच्या प्राप्तीची जी युक्ति ती स्पष्ट करून सांगा. ८९

हे जनार्दना! तो तुमचा योग व विभूति मला पुनः विस्तारानें सांगा. कारण, तुमचें अमृतासारखें भाषण कितीही ऐकलें तरी माझी तृप्तिच होत नाहीं. ॥ १८ ॥

"हे भूतपते, मीं ज्या विभूतीबद्दल तुम्हांला विचारलें आहे, त्या सांगा. त्याच त्या पुनः काय सांगावयाच्या आहेत असें जर कदाचित् म्हणाल, १९० तर, हे जनार्दना, अशी शंका मनांत येऊं देऊं नका. कारण, जगांतील साधारण जें अमृतपान, त्यालाही पुरे असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९१ जें अमृत काळकूट विषाचें सख्खें भावंड आहे, तें मरणाच्या भीतीनें देवांनीं प्राशन केलें असतांही, ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र लय पावतात! ९२ क्षीराब्धीचा असा एक रस आहे कीं, त्याला व्यर्थ अमृत हें नांव प्राप्त झालें आहे. पण त्याचीही गोडी पुरी झाली असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९३ त्या तुच्छ अमृताच्या गोडीचा जर एवढा महिमा आहे, तर मग असें पहा कीं, हें तुमचें बोलणें तर खरोखर ज्ञानामृत आहे. ९४ हें मंदराचल न हालवितां, क्षीरसागर न घुसळितां, अनादि असून स्वभावतः स्वयमेव आहे. ९५ हें पातळ नाहीं, पातळ होत नाहीं, व घट्टही होत नाहीं; याची गोडी व सुवास हीं समजत नाहींत व हें आठवण करण्याबरोबर वाटेल त्याला प्राप्त होतें. ९६ याची गोष्ट ऐकतांक्षणींच सर्व संसार मिथ्या वाटूं लागतो, व यामुळें बळकट अविनाशपण आपोआपच प्राप्त होतें; ९७ याच्या योगानें जन्ममृत्यूंची वार्ता समूळ नाहींशीं होते, व अंतर्बाह्य महासुखाचा लाभ होतो. ९८ मग दैवयोगानें जर तें सेवन केलें, तर तें आत्मरूपी करून टाकतें. अशा प्रकारचें जें तुमचें ज्ञानामृत, तें तुम्ही मला पाजीत असतां माझें चित्त पुरे म्हणूं शकत नाहीं. ९९ आधीं तुमचें नांव मला आवडतें, त्यांत तुमची भेट होऊन सहवास घडला, व नंतर आनंदयुक्त होऊन तुम्ही गोष्टी सांगत आहां, २०० तेव्हां हें सुख कशासारखें आहे हें माझ्यानें सांगवत नाहीं; परंतु मला फार संतोष होत आहे. तर मला असें वाटतें कीं, तुमच्या मुखानें पुनः एक वेळ ऐकावें. १ कदाचित् तुमच्या मनांत शंका येईल कीं, एकवार सांगितलेलें पुनः कसें सांगावें? तर, महाराज! असें पहा—सूर्याच्या नित्य प्रकाशाला शिळा म्हणतां येईल काय? अग्नीला ओंवळा म्हणतां येईल काय? किंवा अखंड वाहणाऱ्या गंगोदकास पारोसेपण आहे काय? २ तुम्हीं आपल्या मुखानें जें ज्ञान सांगितलें, तें ऐकून आम्हांला असें वाटलें कीं, नाद-ब्रह्म मूर्तिमंत आमच्या पुढें उभें आहे; तसेंच, दुर्मिळ अशा चंदनाच्या फुलांचा आम्ही आज सुवास घेत आहों!" ३ अर्जुनाचें हें

१ ह्याच अध्यायाचे ४, ५ व ६ हे श्लोक पहा. ह्या वेळीं, ...हे माझे । भाव ऐकें ॥ ८१ ॥ असा उपक्रम केला आहे.

पार्थाचिया बोला । सर्वांगें श्रीकृष्ण डोलला । म्हणे भक्तिज्ञानासि जाहला । आगरु हा ॥४॥ ऐसा पतिकराचिया तोषाआंतु । प्रेमाचा वेग उचंबळतु । तो सायासें सांवरूनि अनंतु । काय बोले ॥५॥

श्रीभगवानुवाच—

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९

अन्वय—कुरुश्रेष्ठ, हंत; [परंतु] आत्मविभूतयः ते प्राधान्यतः कथयिष्यामि; हि मे विस्तरस्य अन्तः नास्ति. ॥१९॥

मी पिता[2]महाचा पिता । हें आठवितांही नाठवे चित्ता । कीं म्हणतसे बा पांडुसुता । भलें केलें ॥६॥ अर्जुनातें बा म्हणे एथ कांहीं । आम्हां विस्मो करावया कारण नाहीं । आंगें तो लेंकरूं काई । नव्हेचि नंदाचें ॥७॥ परि प्रस्तुत ऐसें असो । हें करवी आवडीचा अतिसो । मग म्हणे आइकें सांगतसों । धनुर्धरा ॥८॥ तरि तुवां पुसलिया विभूती । तयांचें अपारपण सुभद्रापती । ज्या माझियाचि परि माझिये मती । आकळती ना ॥ ९ ॥ आंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासि न गणवती । तैसिया माझिया विभूती । असंख्य मज ॥२१०॥ येरवीं तरी मी कैसा केवढा । म्हणोनि आपणपयांही नव्होचि फुडा[3] । यालागीं प्रधाना जिया रूढा । तिया आइकें ॥११॥ जिया जाणितलि[4]यासाठीं । आघविया जाणवतील किरीटी । जैसें बीज आलिया मुठी । तरुचि आला होय ॥१२॥ कां उद्यान हाता चढिन्नलें । तरी आपैसीं सांपडलीं फळें फुलें । तेविं देखिलिया जिया देखवलें । विश्व सकळ ॥ १३ ॥ येऱ्हवीं साचचि गा धनुर्धरा । नाहीं शेवटु माझिया विस्तारा । पैं गगनाऐशिया अपारा । मजमाजि लपणें ॥ १४ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

अन्वय-गुडाकेश, अहं सर्वभूताशयस्थितः आत्मा; च भूतानां आदिः, मध्यं च अंतः अहमेव [अस्मि]. ॥२०॥

आइकें कुटिलालकें[5]मस्तका । धनुर्वेद[6]त्र्यंबका । मी आत्मा असें एकैका । भूतमात्राच्या ठायीं ॥१५॥ आंतुलीकडे मीचि यांचे अंतःकरणीं । भूतांबाहेरी माझीच गंवसणी । आदि मी निर्वाणीं । मध्यही मीचि ॥१६॥ जैसें मेघां या तळीं[7] वरी । एक आकाशचि आंत बाहेरी । आणि आकाशींचि जाले अवधारीं । असणेंही आकाशीं ॥१७॥ पाठीं लया वेळीं जाती । ते वेळीं आकाशचि होऊनि ठाती । तेविं आदि स्थिती अंत गती । भूतांसि मी ॥१८॥ ऐसें बहुवस आणि व्यापकपण । माझें विभूतियोगें जाण । तरी जीवचि करूनि श्रवण । आइकोनि आइक ॥१९॥ याहीवर त्या विभूती । सांगणें ठेलें सुभद्रापती । सांगेन म्हणितलें तुजप्रती । त्या प्रधाना आइकें ॥२२०॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

अन्वय–अहं आदित्यानां विष्णुः, ज्योतिषां अंशुमान् रविः, मरुतां मरीचिः च अहं नक्षत्राणां शशी अस्मि. ॥ २१ ॥

हें बोलोनि तो कृपावंतु । म्हणे विष्णु मी आदि[9]त्यांआंतु । रवी मी रश्मिवंतु । सु[10]प्रभांमाजी ॥२३॥ मरु[11]द्गणांच्या वर्गीं । मरीचि म्हणे मी शा[12]र्ङ्गी । चंद्रु मी गग[13]नरंगीं । तारांमाजी ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२

अन्वय--वेदानां सामवेदः अस्मि; देवानां वासवः अस्मि; इंद्रियाणां मनःअस्मि;च भूतानां चेतना अस्मि ॥२२॥

वेदांआंत सामवेदु । तो मी म्हणे गोविंदु । देवांमाजि मरुद्बंधु । महें[14]द्रु तो मी ॥२३॥ इंद्रियांमाजि अकरावें । मन तें मी हें जाणावें । भूतांमाजि स्वभावें । चेत[15]ना ते मी ॥२४॥

रुद्राणां शंकरश्चाऽस्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चाऽस्मि मेरुः शिखरिणामहम्

अन्वय---रुद्राणां शंकरः च यक्षरक्षसां वित्तेशः अस्मि; अहं वसूनां पावकः च शिखरिणां मेरुः अस्मि. ॥२३॥

अशेषांही रुद्रांमाझारीं । शंकर जो मदनारी । तो

---

१ अनुभवाच्या. २ ब्रह्मदेवाचा. ३ खरें कळणें. ४ जाणल्या असतां. ५ कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या. ६ धनुर्विद्येमध्यें केवळ शिवच. ७ खालीं व वर. ८ राहतात.

९ देवांत. १० तेजस्वी पदार्थांमध्यें. ११ एकुणपन्नास मरुद्गणांत. १२ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धारण करणारा. १३ आकाशांत. १४ इंद्र. १५ जीव.

भाषण ऐकून श्रीकृष्ण सर्वांगानें डोलूं लागले, आणि म्हणाले:—हा पार्थ भक्ति व ज्ञान यांचें आगरच झाला आहे. ४ याप्रमाणें अनुभवाच्या संतोषांत प्रेमाचा उभाळा येऊं लागला, तो कष्टानें सावरून श्रीअनंत बोलूं लागले. ५

श्रीभगवान म्हणाले:–अर्जुना, ठीक आहे; पण माझ्या मुख्य मुख्य विभूति तुला सांगतों. कारण माझ्या विभूतींच्या विस्ताराचा अंत नाहीं.॥ १९ ॥

मी ब्रह्मदेवाचा बाप हें माहीत असूनही त्याची आठवण न राहतां भगवान म्हणाले, "बापा अर्जुना, फार चांगलें केलें. ६ आतां भगवंतांनीं अर्जुनाला 'बापा' म्हटलें म्हणून आपणांस आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, भगवान स्वतः नंदपुत्र होऊन खेळ खेळले नाहींत का? ७ पण सध्यां तें असो; हा सर्व प्रकार विशेष आवडीनें घडतो. तर भगवान म्हणाले:–हे धनुर्धरा, मी सांगतों तें ऐक. ८ हे सुभद्रापते, तूं ज्या माझ्या विभूतींबद्दल विचारलेंस, त्या अगणित असून, जरी माझ्याच आहेत तरी माझ्याही बुद्धीनें त्यांची गणना करतां येत नाहीं. ९ ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील केश ज्याचे त्यासही मोजतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या विभूति मला मोजतां येत नाहींत. २१० एरवीं देखील, मी कसा व केवढा आहें, हें माझें मलाच खरें कळत नाहीं. याकरितां, माझ्या मुख्य मुख्य विभूति ज्या प्रसिद्ध आहेत, त्या ऐक. ११ हे किरीटी, त्या जाणल्या असतां इतर सर्व विभूति जाणतां येतील. ज्याप्रमाणें झाडाचें बीं हातीं आलें असतां झाड हातीं आल्याप्रमाणेंच होतें, १२ किंवा बाग हातीं आल्यावर आपोआप फळें व फुलें हातीं लागतात, त्याप्रमाणें, त्या विभूति पाहिल्या असतां सर्व विश्व पाहिल्याप्रमाणें होतें. १३ हे धनुर्धरा, बाकी खरोखर माझ्या विस्ताराचा अंत नाहीं. हें पहा, गगनासारखे मोठमोठे पदार्थही माझ्यांत मावतात. १४

हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरीं असणारा आत्मा मी आहें; आणि सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंतही मीच आहें. ॥ २० ॥

कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या, व धनुर्विद्येंत शिवाप्रमाणें प्रवीण अशा अर्जुना, ऐक. प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणीं जो आत्मा आहे तो मी. १५ शरीराच्या आंतील भागाच्या अंतःकरणांत मीच आहें; प्राणिमात्राच्या बाहेरच्या बाजूनही माझेंच आच्छादन आहे; आणि प्राणिमात्राच्या आरंभीं, अंतीं व मध्येंही मीच आहें. १६ ज्याप्रमाणें मेघांच्या खालीं, वर, आंत व बाहेर सर्वत्र आकाशच असतें, आणि ते आकाशांत उत्पन्न होऊन आकाशांतच असतात; १७ आणि मग ज्या वेळेस ते मेघ लय पावतात, त्या वेळेसही आकाशच होऊन राहतात, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति, व लय या तिन्ही गति प्राणिमात्रास देणारा मीच आहें. १८ याप्रमाणें माझें मोठेंपण आणि व्यापकपण हें माझ्या विभूतींच्या योगानें समजतें; तरी जिवालाच कान करून पूर्वी ऐकलेल्या गोष्टींवर अनुसंधान ठेवून पुढें ऐक. १९ हे सुभद्रापते, यापुढें तुला सांगावयाच्या राहिलेल्या विभूति–ज्या तुला सांगतों म्हणून म्हटलें होतें, त्यांतील मुख्य मुख्य ऐक. २२०

द्वादशादित्यांमध्यें विष्णु मी; प्रकाशवंतांमध्यें किरणवंत सूर्य मी; मरुद्गणांमध्यें मरीचि मी; आणि नक्षत्रांमध्यें चंद्र मी आहें. ॥ २१ ॥

इतकें बोलल्यावर कृपावंत श्रीकृष्ण म्हणाले, "बारा आदित्यांत विष्णु मी, तेजस्वी वस्तूंत किरणयुक्त सूर्य तो मी." २१ श्रीकृष्ण म्हणतात, "एकुणपन्नास मरुद्गणांत मरीचि मी; व आकाशांतील नक्षत्रांत चंद्र मी." २२

वेदांमध्यें सामवेद मी आहें; देवांमध्यें इंद्र मी आहें; इंद्रियांमध्यें मन मी आहें; आणि प्राण्यांमध्यें चेतना मी आहें. ॥ २२ ॥

श्रीगोविंद म्हणाले, "वेदांत सामवेद मी; देवांत मरुद्बुधु जो इंद्र तो मी; २३ आणि इंद्रियांत अकरावें जें मन तें मी असें जाण. तसेंच प्राणिमात्रांत जी मूळ जीवकळा ती मी. २४

रुद्रांमध्यें शंकर मी आहें; यक्षराक्षसांमध्यें कुबेर मी; अष्टवसूंमध्यें अग्नि मी आहें; आणि पर्वतांमध्यें मेरु मी आहें. २३

"सगळया रुद्रांमध्यें मदनाचा शत्रु जो शंकर तो

मी येथ न धरीं । भ्रांति कांहीं ॥ २५ ॥ यक्षांरक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला ॥२६॥ मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखरांथिकियां सर्वोपरी । मेरु तो मी ॥ २७ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः२४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः

अन्वय--पार्थ, पुरोधसां मुख्य बृहस्पति मा विद्धि; अह सेनानीनां स्कंदः च सरसां सागरः अस्मि; ॥ २४ ॥ अह महर्षीणां भृगुः, गिराम एक अक्षर; यज्ञानां जपयज्ञः [च] स्थावराणां हिमालयः अस्मि. ॥ २५ ॥

जो स्वर्गसिंहासनां सावांवो । सर्वज्ञते आदिचा ठावो । तो पुरोहितांमाजि रावो। बृहस्पती मी॥२८॥ त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्यें अग्निसंगती । कृत्तिकांनु जाहला ॥२९॥ सकळिकां सरोवरांसी । माजि समुद्र तो मी जळराशी । महर्षींआंतु तपोराशी । भृगु तो मी ॥२३०॥ अशेषांही वाचां- । माजी नटनांच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठीचा । वेल्हाळु म्हणे ॥३१॥ समस्तांही यज्ञांच्या पैकीं। जपयज्ञु तो मी ये लोकीं। जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ॥३२॥ नामजपयज्ञु तो परम। बाधूं न शके स्नानादि कर्म। नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थें ॥३३॥ स्थावरां गिरींआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मियेचा ॥ ३४ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् २७

अन्वय--अहं सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः अस्मि, देवर्षीणां नारदः; गंधर्वाणां चित्ररथः च सिद्धानां कपिलः मुनिः [अस्मि] ॥२६॥ अश्वानां अमृतोद्भवम् उच्चैःश्रवसम्, गजेंद्राणां ऐरावतं, च नराणां नराधिपम् मां विद्धि. ॥ २७ ॥

कल्पद्रुम हैं न पारिजात । गुणें चंदनुही वोड विख्यात । तरि ययां वृक्षजातांआंत । अश्वत्थु तो मी ॥३५॥ देवऋषींआंत पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वां । सकळिकांमाजि ॥३६॥ ययां अशेषांही सिद्धां- । माजि कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धां । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ॥३७॥ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशी सुरमथितु । अमृतांशु तो मी ॥३८॥ ययां नरांमाजि राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा। होऊनि सेविती ॥३९॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चाऽस्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः
अनंतश्चाऽस्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चाऽस्मि यमः संयमतामहम् २९

अन्वय--अह आयुधानां वज्र, धेनूनां कामधुक् अस्मि; प्रजन : कदर्पः अस्मि, च सर्पाणां वासुकिः अस्मि; ॥२८॥ अहं नागाना अनतः, यादसा वरुणः, अस्मि; अह पितृणा अर्यमा च सयमता यमः अस्मि. ॥ २९ ॥

पैं आघवेयां हतियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्णकरा । आरूढोनि असे ॥२४०॥ धेनूमध्यें कामधेनु । ते मी म्हणे विश्वक्सेनु । जन्मवितियांआंत मदनु । तो मी जाणें ॥४१॥ सर्पकुळाआंत अधिष्ठाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजि समस्तां । अनंतु तो मी ॥४२॥ अगा यादसांआंतु । जो पश्चिमेप्रमदेचा कांतु । तो वरुण मी हें अनंतु । सांगत असे ॥४३॥ आणि पितृगणां समस्तां- । माजि अर्यमा जो पितृदेवता । तो मी हें तत्त्वता । बोलत आहें ॥ ४४ ॥ जगाचीं

१ अग्नि. २ शिखरें आहेत अशा पर्वतांत. ३ इंद्राच्या सिंहासनाला. ४ सचिव. ५ कार्तिकस्वामी. ६ व्यवहार. ७ पुण्यराशी. ८ हिमालय ९ कल्पवृक्ष. १० आणि. ११ सुरतरूच्या पांच जाती आहेत. त्या मंदार, पारिजात, संतान, कल्पवृक्ष व हरिचंदन ह्या होत. १२ मोठा. १३ पिंपळ. १४ ज्ञानवंता. १५ सर्व घोड्यांत. १६ देवानीं घुसळलेला [क्षीरसागर.] १७ शंभर यज्ञ पूर्ण केलेल्या इंद्राच्या हातांत. १८ आसमंतात् ज्याची सेना आहे असा भगवान श्रीकृष्ण. १९ उत्पन्न करणारांत. २० नायक. २१ शेष. २२ जलदेवतांत. २३ पश्चिम दिशेचा.

मी आहें याबद्दल मनांत शंका धरूं नको." २५ श्रीअनंत म्हणतात, "यक्षराक्षसांत, शंकराचा मित्र जो धनवान कुबेर, तो मी; २६ अष्टवसूंमध्यें अग्नि तो मी; व सर्व शिखरांच्या पर्वतांत उंच असा मेरु पर्वत तो मी. २७

पार्था, पुरोहितांमध्यें मुख्य जो बृहस्पति तो मी आहें असें जाण. सेनापतींमध्यें कार्तिकस्वामी मी आहें, व जलाशयांमध्यें समुद्र मी आहें. ॥ २४ ॥ सप्त महर्षींमध्यें भृगु मी आहें; वाणीमध्यें ॐकार मी आहें; यज्ञांमध्यें जपयज्ञ मी आहें; व अचल वस्तूंमध्यें हिमालय मी आहें. ॥२५॥

"जो इंद्राचा सचिव, सर्व ज्ञानाचें आदिपीठ, व पुरोहितांमध्यें श्रेष्ठ, तो बृहस्पति मी. २८ अर्जुना, जो शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगानें कृत्तिकांच्या उदरीं उत्पन्न झाला, तो त्रिभुवनांतील सेनापतींत मुख्य असा कार्तिकस्वामी मी. २९ सर्व सरोवरांत जलनिधि जो समुद्र तो मी, व महर्षींत तपोराशी जो भृगु तो मी." २३० वैकुंठवासी श्रीविष्णु म्हणाले, "सर्व बोलण्यांत ज्या सत्यानें व्यवहार होतो, तें सत्य अक्षर मी; ३१ सर्व यज्ञांमध्यें, कर्मत्याग करून ॐकारादिकांनीं उत्पन्न होणारा जो जपयज्ञ, तो मी. ३२ जो नामजपयज्ञ श्रेष्ठ असून ज्याला स्नानादिक कर्मांची जरूर नाहीं, व ज्याच्या नांवानें धर्म व अधर्म पवित्र होतात, व वेदांत ज्याला परब्रह्म म्हणतात, तो मी." ३३ श्रीलक्ष्मीपति म्हणाले, "स्थावर पर्वतांमध्यें पुण्यराशी जो हिमालय पर्वत, तो मी आहें. ३४

सर्व वृक्षांमध्यें अश्वत्थ मी आहें; देवर्षींमध्यें नारद मी आहें; गंधर्वांमध्यें चित्ररथ मी आहें; व सिद्धांमध्यें कपिल मुनि मी आहें. ॥२६॥ अश्वांमध्यें, क्षीरसागरांतून निघालेला उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा मी आहें असें जाण. उत्तम हत्तींमध्यें ऐरावत मी आहें असें जाण; व नरांमध्यें राजा मी आहें असें जाण. ॥२७॥

"कल्पवृक्ष व पारिजात, तसाच चंदन हे गुणानें मोठे प्रसिद्ध आहेत, तरी या सर्व वृक्षांत पिंपळ म्हणून जो वृक्ष आहे, तो मी; ३५ हे पांडवा, सर्व देवर्षींत नारद ऋषि तो मी असें जाण; आणि सर्व गंधर्वांत चित्ररथ म्हणून जो गंधर्व आहे, तो मी. ३६ हे ज्ञानवंता, या सर्व सिद्धांमध्यें कपिलाचार्य मी; सर्व घोड्यांत उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा तो मी; ३७ राजाला भूषण देणारे असे जे हत्ती, त्यांत ऐरावत नांवाचा हत्ती तो मी; देवांनीं क्षीरसागराचें मंथन करून सर्व रसांत उत्तम असें जें अमृत उत्पन्न केलें तें मी; ३८ सर्व लोक आज्ञाधारक होऊन ज्याची सेवा करतात, तो सर्व पुरुषांतील श्रेष्ठ राजा माझी विशेष विभूति आहे. ३९

आयुधांमध्यें वज्र नांवाचें आयुध मी आहें; गाईमध्यें कामधेनु मी आहें; प्रजा उत्पन्न करणारा जो मदन तो मी आहें; सर्पांमध्यें वासुकी मी आहें. ॥२८॥ नागांमध्यें मी नागराज अनंत आहें; जलदेवतांमध्यें वरुण मी आहें; पितरांमध्यें अर्यमा नांवाचा पितर मी आहें; व नियमन करणारांमध्यें यम मी आहें. ॥२९॥

"हे पहा अर्जुना, शंभर यज्ञ परिपूर्ण केलेल्या इंद्राच्या हातांत असणारें आयुधांमध्यें श्रेष्ठ असें वज्र मी." २४० श्रीविष्णु म्हणाले, "सर्व गाईंत कामधेनु नांवाची गाय ती मी; आणि उत्पन्न करणारांमध्यें मदन म्हणून जो आहे तो मी. ४१ हे कुंतीसुता, सर्पकुलांचा नायक वासुकि तो मी; व सर्व नागांमध्यें श्रेष्ठ जो अनंत तो मी." ४२ श्रीकृष्ण सांगतात:—सर्व जलदेवतांत पश्चिम दिशेचा पति जो वरुण तो मी; ४३ सर्व पितृगणांत पितृदेवता जो अर्यमा तो मी, असें खरोखर सांगतों. ४४ जे जगाचीं शुभाशुभ कर्मे लिहितात,

शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे ॥४५॥ तयां नियमितयांमाजि यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे आत्मारामु । रमापती ॥ ४६ ॥

प्रह्लादश्चाऽस्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ३०

अन्वय—दैत्यानां प्रल्हादः अस्मि; च अहं कलयतां कालः; अहं मृगाणां मृगेंद्रः च पक्षिणां वैनतेयः [अस्मि] ३०

अगा दैत्यांचिया कुळीं । प्रल्हादु तो मी न्याहाळीं । म्हणोनि दैत्यभावादिमेळीं । लिंपेचि[3]ना ॥४७॥ पैं[4] कळितयांमाजि महाकाळु । तो मी म्हणे गोपाळु । श्वापदांमाजि शार्दूळु । तो मी जाण ॥४८॥ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाटीवरी । वाहों शके मातें ॥ ४९ ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चाऽस्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी

अन्वय—पवतां पवनः अस्मि, च अहं शस्त्रभृतां रामः; झषाणां मकरः अस्मि; च स्रोतसां जान्हवी अस्मि ॥३१॥

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजि घडी न लगतां धनुर्धरा । एकेचि उड्डाणें सातांहि सागरां । प्रदक्षिणा कीजे ॥ २५० ॥ तयां वहिलियां गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां- । माजि श्रीराम तो मी ॥ ५१ ॥ जेणें सांकडलिया धर्माचे कैवारें । आपणपयां धनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मिये एक मोहरें । केलें त्रेतीं ॥ ५२ ॥ पाठीं उभें ठाकूनि सुवेळीं । प्रतापलंकेश्वराच्या सिसाळीं । गगनीं उदो म्हणतया हस्तबळी । दिधलीं भूतां ॥५३॥ जेणें देवांचा मानु गिं[11]वसिला । धर्मासि जीर्णोद्धारु केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ॥ ५४ ॥ तो हेँ[12]तियेरुपराजितयाआंतु । रामचंद्र मी सीताकांतु । मकर मी पुच्छवंतु । जळचरांमाजी ॥५५॥ पैं समस्तांही वोघां । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघों[13] । फाडूनि दिधली ॥५६॥ ते त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता । जळप्रवाहां समस्तां- । माझारीं जाणें ॥ ५७ ॥ ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं । विभूती नाम सुतां एकेकीं । सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या [14]नव्हती ॥५८॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाऽहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ३३

अन्वय—अर्जुन, अहं सर्गाणां आदिः च मध्य च अंतः एव [अस्मि]; अहं विद्यानां अध्यात्मविद्या, प्रवदतां वादः [अस्मि.] ॥ ३२ ॥ अक्षराणां अकारः अस्मि, च सामासिकस्य द्वंद्वः; अक्षयः कालः अहमेव [अस्मि], च विश्वतोमुखः धाता अहं [अस्मि.] ॥ ३३ ॥

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जैं जीवीं । तैं गगनाची बांधावी । लोँ[15]थें जेवीं ॥५९॥ कां पृथ्वीये परमाणूचा उँ[16]गाणा घ्यावा । तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पाहावा । तरि जाणावें मातें ॥२६०॥ जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं म्हणिजे सकळ । तरी उपडूनियां मूळ । जेविं हातीं घेपे ॥६१॥ तेवीं माझे विभूतिविशेष । जरी जाणों पाहिजेती अशेष । तरी स्वरूप एक निर्दोष । जाणिजे माझें ॥६२॥ येऱ्हवीं वेगळालिया विभूती । कायिएक परिससी किती । म्हणोनि एकिहेळां महामती । सर्व मी जाण ॥६३॥ मी आघवियेचि सृष्टी । आदि मध्यांत किरीटी । ओतप्रोत पटीं । तंतु जेविं ॥६४॥ ऐसिया व्यापका मातें जाणावें । तैं विभूतिभेदें काय करावें । परि हे तुझी योग्यता नव्हे । म्हणोनि असो ॥६५॥ कां जे तुवां पुसिलिया विभूती । म्हणोनि तिया आईक सुभद्रापती । तरी विद्यांमाजि प्रस्तुती । अध्यात्मविद्या ते मी ॥६६॥ अगा बोलतयांचिया ठायीं । वादु तो मी पाहीं । जो सकलशास्त्रसंमतें कहीं । सरेचिना ॥६७॥ जो निर्वचूं जातां वाढे । आइकतयां उ[17]त्प्रेक्षे सें[18]ळु चढे । जयावरी बोलतयांचीं गोडें ।

---

१ शासन करणारांत. २ दैत्यस्वभावानें. ३ लिप्त झाला नाहीं. ४ हरण करणारांत. ५ वाघ. ६ सकटांत. ७ आपल्या रूपानें. ८ लक्षानें. ९ सुवेळाचलावर. १० मस्तकपंक्ति. ११ राखला. १२ हत्यार परजणारांत. १३ मांडी. १४ अर्ध्यांचें वर्णन होणार नाहीं. १५ मोट. १६ झाडा. १७ तर्काला. १८ बळ.

प्राण्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या कर्मांची झडती घेतात, व कर्मानुसार भोगांचें फल देतात, ४५ त्या नियमन करणारांत, प्राण्यांच्या कर्मांचा साक्षिभूत जो यमधर्म तो मी, असें रमापति आत्माराम म्हणाले. ४६

दैत्यांमध्यें प्रह्लाद मी आहें; गणती करणारांमध्यें काल मी आहें; पशूंमध्यें सिंह [किंवा व्याघ्र] मी आहें; पक्ष्यांमध्यें गरुड मी आहें. ॥ ३० ॥

अरे, दैत्यकुलांत जन्मलेला प्रह्लाद म्हणून जो दैत्य, तो मी असें समज; आणि म्हणूनच तो दैत्यांच्या स्वभावानें लिप्त झाला नाहीं. ४७ श्रीगोपाळकृष्ण म्हणतातः–" हरण करणारांत जो महाकाळ तो मी; व सर्व जनावरांत वाघ तो मी असें समज ४८ अर्जुना, ऐक. सर्व पक्ष्यांत गरुड पक्षी तो मी; म्हणूनच तो मला आपले पाठीवर वाहू शकतो. ४९

पवित्र करणाऱ्या वस्तूंमध्यें वायु मी आहें; शस्त्रधरांमध्यें राम मी आहें; जलचरांमध्यें मकर मी आहें; व नद्यांमध्यें भागीरथी मी आहें.३१

हे धनुर्धरा, या पृथ्वीच्या सभोंवतीं एक घटका न लागतां जो फिरतो, व एक उडीबरोबर सातही समुद्रांना प्रदक्षिणा करतो, २५० असा वेगवानांमध्ये श्रेष्ठ जो वायु, तो मी; आणि, अर्जुना, सर्व शस्त्रधरांत श्रीराम तो मी. ५१ ज्या रामानें त्रेतायुगीं संकटांत पडलेल्या धर्माच्या कैवारानें आपल्या रूपाचेंच दुसरें धनुष्य बनवून, विजयश्रीला आपल्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाहीं; ५२ नंतर सुवेलाचलावर उभें राहून लंकाधीश रावणाच्या मस्तकाच्या पंक्ति गगनांत उदे उदे म्हणणाऱ्या भूतांना बळी दिल्या; ५३ ज्या रामानें देवांचा मान राखला, धर्माचा जीर्णोद्धार केला, व जो सूर्यवंशांत केवळ प्रतिसूर्यच उदयास आला; ५४ तो शस्त्रें परजणाऱ्यांत सीतापति रामचंद्र मी; व पुच्छवंत जलचरांत मकर तो मी.५५सर्व वाहणाऱ्या नद्यांमध्यें,ज्या गंगेला भगीरथ आणीत असतां जन्हूनें गिळून पुनः मांडी फोडून जिला वाट दिली, ५६ ती सर्व त्रैलोक्यांतील नद्यांत मुख्य नदी जान्हवी मी, असें, अर्जुना, तूं जाण. ५७ हें पहा, याप्रमाणे सृष्टींतील माझ्या एकएक निरनिराळ्या विभूतींचें वर्णन करूं लागलें, तर हजार जन्मांत अर्ध्या विभूतींचेंही वर्णन होणार नाहीं ५८

हे अर्जुना, मी सृष्ट पदार्थांचा आदि, मध्य आणि अंत आहें; सर्व विद्यांमध्यें, आत्मा काय, अनात्मा काय, यांचा भेद दाखविणारी जी अध्यात्मविद्या, ती मी आहें; वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेनें केलेला जो वाद तो मी आहे. ॥ ३२ ॥ अक्षरांमध्यें ॐ हे अक्षर मी आहें; समासांमध्यें द्वंद्व समास मी आहें; अक्षय जो काल तो मी आहें; व सर्व बाजूनें कर्माचे फल देणारा मी आहें.३३

ज्याप्रमाणें, सर्व नक्षत्रें वेंचून घ्यावीं अशी मनांत इच्छा उत्पन्न झाली असतां आकाशाची मोट बांधिली म्हणजे तीं सर्व हातीं येतील; ५९ किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंचा झाडा घ्यावयाचा असल्यास भूगोलच खाकेंत मारला पाहिजे, त्याप्रमाणें, माझा विस्तार पहावयाचा असल्यास मलाच जाणलें पाहिजे; [म्हणजे तें सर्व दृष्टीस पडेल.] २६० खांद्या, फुलें व फळें हा सर्व एकदम गुंडाळून घ्यावीं असें वाटल्यास ज्याप्रमाणें झाड मुळासकट उपटून घ्यावें, ६१ त्याप्रमाणें, माझ्या सर्व विभूति समजाव्या अशी इच्छा झाल्यास माझें निर्दोष असें स्वरूप जाणून घ्यावें. [म्हणजे त्या सहज समजतील.] ६२ एरवा, अर्जुना, माझ्या वेगळाल्या विभूति किती म्हणून ऐकशील ? म्हणून, एकदा मला जाणलेंस, म्हणजे त्या सर्व तुला कळतील. ६३ हे किरीटी, मी सव सृष्टीचा आदि, मध्य आणि अंत आहें. ज्याप्रमाणें वस्त्रांत तंतु उभे व आडवे भरलेले असतात, ६४ त्याप्रमाणें, जो मी सर्वव्यापक आहें, त्या मला जाण. त्यानंतर माझ्या विभूति जाणून काय करावयाच्या आहेत ! परंतु तसें करण्याची तुझी योग्यता नाहीं म्हणून तें असूं दे. ६५ हे सुभद्रापते, तूं माझ्या विभूति कोणत्या म्हणून विचारलेंस, तर त्या ऐक. सर्व विद्यांत [आत्मज्ञान होणारी] वेदांतविद्या ती मी आहें. ६६ अरे, बोलणाराच्या ठिकाणीं जो सर्व शास्त्रांच्या संमतीनें कधीं संपत नाहीं, तो वाद मी. ६७ निश्चय करूं लागलें असतां जो उलट वाढतो, व ऐकणारांच्या तर्काला बळ येतें, आणि त्या तर्कावर बोल-

बोलणीं होती ॥६८॥ ऐसा प्रतिपादनामाजि वादु। तो मी म्हणे गोविंदु। अक्षरांमाजि विशदु। अकारु तो मी ॥६९॥ पैं गा समासांमाझारीं। द्वंद्व तो मी अवधारीं। मशकालागोनि ब्रह्मावेरीं। ग्रासिता तो मी ॥ २७० ॥ मेरुमंदरादिकीं सर्वी। सहित पृथ्वीतें विरवी। जो एकार्णवातेंही जिरवी। जेथिंचा तेथें ॥७१॥ जो प्रळयतेजा टेत मिठी। मग-ळिया पवनातें गिळी किरीटी। आकाश जयाचिया पोटीं। सामावलें ॥७२॥ ऐसा अपार जो काळु। तो मी म्हणे लक्ष्मीलीळु। मग पुढती सृष्टीचा मेळु। सृजिता तो मी ७३॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणांस्मृतिर्मेधा धृतिःक्षमा

अन्वय—सर्वहरः मृत्युः अहं, च भविष्यतां उद्भवः [अहं] च नारीणां कीर्तिः, श्रीः, वाक्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः च क्षमा [अहं अस्मि] ॥ ३४ ॥

आणि सृजिलिया भूतातें मीचि धरीं। सकळां जीवनही मीचि अवधारीं। शेवीं सर्वातें या संहारीं। तेव्हां मृत्युही मीचि ॥७४॥ आतां स्त्रीगणांच्या पैकीं। माझिया विभूती सात आणिकी। तिया एक कवतिकीं। सांगिजतील ॥७५॥ तरी नित्य नवी जे कीर्ती। अर्जुना ते माझी मूर्ती। आणि औदार्येंसी जे संपत्ती। तेही मीचि जाण ॥७६॥ आणि ते गा मी वाचा। जे सुखासनीं न्यायाच्या। आरूढोनि विवेकाच्या। मार्गीं चाले ॥७७॥ देखिलेनि पदार्थें। जे आठवूनि दे मातें। ते स्मृतिही एथें। त्रिशुद्धी मी ॥७८॥ पैं स्वहिता अनुयायिनी। मेधा ते गा मी इये जनीं। धृती मी त्रिभुवनी। क्षमा ते मी ॥७९॥ एवं नारींमाझारीं। या सातही शक्ति मी अवधारीं। ऐसें संसारगजकेसरी। म्हणता जाहला॥२८०॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम्।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५

अन्वय—अहं साम्नां बृहत्साम, तथा छंदसां गायत्री [अस्मि]; अहं मासानां मार्गशीर्षः, ऋतूनां कुसुमाकरः [अस्मि]. ॥ ३५ ॥

वेदराशीचिया सामा-। आंत बृहत्साम जें प्रियोत्तमा। तें मी म्हणे रमा-। प्राणेश्वरु ॥८१॥ गायत्री-छंद जे म्हणिजे। तें सकळां छंदांमाजि माझें। स्वरूप हें जाणिजे। निभ्रांत तुवां ॥८२॥ मासांआंत मार्गशिरु। तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु। ऋतूंमाजि कुसुमाकरु। वसंतु तो मी ॥८३॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।
जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्वंसत्ववतामहम्
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः३७

अन्वय—छलयतां द्यूतं अस्मि; अहं तेजस्विनां तेजः; [अहं] जय. अस्मि; [अहं] व्यवसायः अस्मि. अहं सत्त्ववतां सत्त्व [अस्मि.] ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि, पांडवानां धनंजयः [अस्मि]; अहं मुनीनां अपि व्यास. अस्मि; [च] कवीनां उशना कवि· [अस्मि]॥३७॥

छळितेया विंदाणा-। माजि जूं तें मी विचक्षणा। म्हणोनि चोहटां चोरी परि कवणा। निवारूं न ये ॥८४॥ अगा अशेषांही तेजसां। आंत तेज तें मी भरंवसा। विजयो मी कार्योद्देशां। सकळांमाजी ॥८५॥ जेणे चोखाळेत दिसे न्याय। तो व्यवसायांत व्यवसाय। माझें स्वरूप हें राय। सुरांचा म्हणे ॥ ८६ ॥ सत्त्वाथिलियांआंतु। सत्त्व मी म्हणे अनंतु। यादवांमाजि श्रीमंतु। तोचि तो मी ॥८७॥ जो देवकी वसुदेवास्तव जाहला। कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला। तो मी प्राणासकट पियाला। पूतनेतें ॥८८॥ नुघडतां बाळपणाची फुली। जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली। करीं गिरि धरूनि उमोणिली। महेंद्रमहिमा ॥८९॥ कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें। जेणे मिया जळत गोकुळ राखिलें। वासरुवांसाठीं लाविलें। विरंचीसें पिसें ॥ २९० ॥ प्रथमदशेचिये पहांटे-। माजि कंसाऐशीं अचाटें। महाधेंडीं अवचटें। लीळाचि नासिलीं ॥ ९१ ॥ हें काय कितीएक

---

१ नाश करी. २ प्रळयकाळीं समुद्रमय झालेल्या जगास. ३ लक्ष्मीशी लीला करणारा श्रीकृष्ण. ४ सिंहासनीं. ५ जागृत ६ बुद्धि. ७ धैर्य. ८ संसाररूप हत्तीचा सिंह = कृष्ण. ९ स्तोत्रांमध्यें. यांत ईश्वराची स्तुति आहे. १० पुष्पांची खाण. ११ फसवण्याच्या. १२ प्रकारांत. १३ जुगार. १४ चव्हाट्यावर. १५ नीतीला सोडून जो न्याय नसतो. १६ सत्त्वधीरांत. १७ कळी. १८ दैत्यरहित. १९ तोलका. २० इंद्राचा गर्व. २१ यमुनेचें. २२ महादेवास.

णारांचीं गोड भाषणें होतात: ६८ श्रीगोविंद म्हणाले:- अशा वाग्वादांत जो वाद चालतो तो मी; आणि अक्षरांत स्पष्ट असा जो अकार, तो मी. ६९ समासांत द्वंद्व समास तो मी असें समज; आणि मशकापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना ग्रासणारा काल तो मी.२७० मेरुमंदरादिकांसह जो पृथ्वीचा नाश करतो, व प्रलयकालीं जलमय झालेल्या जगास जो जागचे जागीं जिरवितो; ७१ हे किरीटी, प्रलयकालच्या तेजाला जो मिठी मारतो, सर्व वाऱ्याला गिळून टाकतो, व ज्याच्या पोटांत आकाश मावतें, ७२ असा अपरिमित काळ तो मी, असें लक्ष्मीशी विलास करणारे श्रीकृष्ण म्हणाले. मग पुनः म्हणतात:-सृष्टीचा जो उत्पन्नकर्ता तो मी. ७३

सर्वांना हरण करणारा मृत्यु मी आहें; उत्पन्न होणाऱ्या भाग्यवान प्राण्यांचें भाग्य मी आहें; व स्त्रीलिंगी विभूतींमध्यें कीर्ति, लक्ष्मी, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धृति (धैर्य) आणि शांति मी आहें. ॥ ३४ ॥

उत्पन्न झालेल्या प्राणिमात्राचें धारण करणारा मीच; सर्वांचें जीवनही मीच; व शेवटीं सर्वांचा संहार करतों म्हणून मृत्युही मीच असें समज. ७४ आतां, स्त्रीजातीपैकीं माझ्या आणखी सात विभूति आहेत, त्यांचें मी कौतुकानें वर्णन करतों, ते ऐक ७५ अर्जुना, नित्य नवी कीर्ति ती माझीच मूर्ति; औदार्ययुक्त जी संपत्ति तीही मीच असें जाण; ७६ आणि न्यायाच्या सिंहासनावर बसून विचाराच्या मार्गानें चालणारी जी वाणी, तीही मी. ७७ पदार्थ पाहिल्यानें जिच्या योगानें माझी आठवण होते, ती स्मरणशक्ति मी असें पक्कें समज. ७८ इहलोकीं स्वहित जागृत करणारी जी बुद्धि ती मी, व या त्रिभुवनांत धृति ती मी, आणि क्षमाही मी. ७९ संसारगजेंद्राचा नाश करण्यामध्यें केवळ सिंहच असे भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:—याप्रमाणें स्त्रीजातीत ज्या सात शक्ति आहेत, त्या सर्व मी आहें असें समज २८०

सामांमध्यें बृहत्साम मी आहें; छंदांमध्यें गायत्री छंद मी आहे; मासांमध्यें मार्गशीर्ष मास मी आहें; व ऋतूंमध्ये वसंत ऋतु मी आहें. ॥ ३५ ॥

श्रीरमापति म्हणतात:-- हे मित्रश्रेष्ठा, वेदांमध्यें असलेल्या सामसमुदायांत बृहत्साम आहे तें मी. ८१ सात छंदांत गायत्री म्हणून जो छंद आहे, तें माझें स्वरूप आहे, असें तू निःसंशय जाण. ८२ श्रीकृष्ण म्हणतात:-- सर्व महिन्यांमध्यें मार्गशीर्ष मास तो मी; व ऋतूंमध्यें पुष्पांची वृद्धि करणारा जो वसंत तो मी. ८३

फसविणाऱ्यांमध्यें द्यूत मी आहें; तेजस्व्यांमध्यें तेज मी आहें; जय मी; उद्योग मी; सात्त्विकांमध्यें सत्त्व मी आहें; ॥ ३६ ॥ यादवांमध्यें वासुदेव मी आहें; पांडवांमध्यें अर्जुन तो मी आहें; मुनींमध्यें व्यास मी आहें; व कवींमध्यें उशना मी आहें. ॥ ३७ ॥

हे शहाण्या अर्जुना, दुसऱ्यास फसविण्याचे जे प्रकार आहेत, त्यांत जुगार म्हणून जी विद्या आहे, ती मी; म्हणूनच, चावडीवर जरी दरवडा पडला, तरी त्याचें निवारण कोणास करतां येत नाहीं. ८४ अरे, सर्व सतेज पदार्थांत तेज म्हणून जी वस्तु आहे, ती मी असें पक्कें समज; आणि सर्व आरंभिलेल्या कार्यांत ज्याची इच्छा असते तो जय मी ८५ देवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले:—नीति न सोडतां सर्व उद्योगांत जो उद्योग, तें माझें स्वरूप आहे. ८६ सत्त्वधीरांत सत्त्व मी, व यादवांत जो श्रीमत तो मी असें श्रीअनंत म्हणाले. ८७ जो देवकीवसुदेवांकरितां जन्म घेऊन यशोदेच्या मुलीकरितां गोकुळांत गेला, व ज्यानें स्तनपान करण्याच्या निमित्तानें पूतना राक्षसीचें प्राणहरण केलें, तो मी. ८८ बाळपणची कळी उमलली नाहीं तोंच ज्यानें दैत्यरहित पृथ्वी केली, व हातावर गोवर्धन पर्वत धारण करून इंद्राचा गर्व हरण केला, ८९ ज्यानें यमुनेंतील कालियसर्पाचें मर्दन करून तिचें हृदयांतील दुःख निवारण केलें;[कालियमर्दनाच्या समयीं सर्व लोक गोकुल सोडून यमुनेच्या कांठीं आले असतां त्यांस जाळणारा अग्नि भक्षण करून ज्यानें त्यांचें संरक्षण केलें;] आणि ब्रह्मदेवानें गोपबालकें व वांसरें यांचें हरण करून नेल्यावर, तीं सर्व दुसरीं उत्पन्न करून त्यास ज्यानें वेड लावलें; २९० बालदशेच्या आरंभीं कंसबाणूरादिक मोठमोठे दैत्य ज्यानें सहज मारली: ९१ अशा तुला किती गोष्टी

सांगावें । तवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजि जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ॥ ९२ ॥ आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां- । माजि अर्जुन तो मी जाणावा । म्हणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । विघडु न पडे ॥९३॥ संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तन्ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ॥ ९४ ॥ मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरां- माजि धैर्या ठावो । उशनाचार्य तो मी ॥ ९५ ॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवाऽस्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्

अन्वय——अहं दमयतां दंडः अस्मि; जिगीषतां नीतिः अस्मि, गुह्यानां मौनं अस्मि; च ज्ञानवतां ज्ञानं [अस्मि]॥ ३८॥

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्रह्मावेरीं । नियमित पावे ॥९६॥ पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजि ययां । नीतिशास्त्र तें मी ॥९७॥ आघवियाचि गूढां- । माजि मौन तें मी सुहाडो । म्हणोनि न बोलतया पुढां । स्रष्टाही नेणें होय ॥९८॥ अगा ज्ञानियांचिया ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आता असो हें ययां कांहीं । पार न देखों ९९

यच्चाऽपि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्
नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

अन्वय——अर्जुन, सर्वभूतानां[1] यत् बीजं [अस्ति,] तत् अपि अहं [अस्मि,] यत् चराचरं भूतं स्यात् तत् मया विना न अस्ति. ॥३९॥ परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः न अस्ति; एषः तु विभूतेः विस्तरः मया उद्देशतः प्रोक्तः ४०

पैं पर्जन्याचिया धारां । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां । होईल ठी[5] ॥३००॥ पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं नये जेविं गा । तेविं माझिया विशेषलिंगां । नाहीं मिती ॥१॥ ऐशियाही सातपांचै[6] प्रधाना । विभूती सांगितलिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला ॥२॥ येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । म्हणोनि परिससीं तूं काई । आम्ही सांगों किती ॥३॥ यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । तरी सर्वभूतांकुरें बीज । विरूढत असे तें मी ॥४॥ म्हणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ॥५॥ तरी यावरी साधारण । आईक पां आणीकही खुण । तरी अर्जुना ते तूं जाण । विभूति माझी ॥६॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ४१

अन्वय--[अर्जुन,] यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् वा ऊर्जितं एव अस्ति, तत् तत् मम तेजोंऽशसंभवं एव अस्ति, [इति] त्वं अवगच्छ. ॥४१॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्ही वसती आलिया ठाया । ते ते जाण धनंजया । विभूति माझी ॥ ७ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्

अन्वय–अर्जुन, अथवा एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं [फलं अस्ति]? अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः अस्मि [इति त्वं विद्धि]. ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतिविस्तारयोगो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परि प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेविं एकाकियाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ॥८॥ तयातें एकले झणीं म्हण । तो निर्धन या भाष नेण । काय कामधेनूसवें सर्वस्व इन । चालत असे ॥९॥ तियेतें जें जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेविं विश्वविभवतयाँ आंगें । होऊनि असती ॥३१०॥ तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नमस्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथि ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे॥११॥ आणि

१ बळवंता. २ब्रह्मदेव. ३अज्ञानी. ४विभूतीना. ५एकुणात
६ सातावर पांच पंचाहत्तर. ७ इतर. ८ जगदांकुर. ९ विभूतींच्या. १० खूण.

सांगूं ? तू सुद्धां अनस्या पुष्कळ ऐकल्या व पहिल्या आहेस. म्हणून, यादवांत अशी ज्याची कृति आहे, तेंच स्वरूप माझें होय, ९२ आणि सोमवंशांत तुमच्या पांडवांत जो अर्जुन, तो मी असें समज; म्हणूनच तुझ्या व माझ्या प्रेमभावांत अंतर पडत नाही. ९३ तू लोकदृष्ट्या संन्यासी होऊन माझी भगिनी सुभद्रा हिला हरण करून नेलेंस, तरी तुझ्याबद्दल माझ्या मनांत संशय उत्पन्न झाला नाही. कारण, तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे ९४ सर्व मुनींत श्रेष्ठ असे जे व्यास मुनि, ते मी; व सर्व कवींत श्रेष्ठ जे उशनाचार्य ते मी, असें यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले. ९५

दमन करणारांमध्यें दंड म्हणजे शिक्षा मी आहें; जय मिळवूं इच्छिणारांची नीति मी आहें; गुह्य गोष्टींमध्यें मौन मी आहें; व ज्ञानवंत जनांचें ज्ञान तें मी आहें. ॥ ३८ ॥

अरे, शिक्षेंत जी मोठ शिक्षा, जो मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांत सारखें शासन करते, ती मी असें समज. ९६ सारासार विचार करून ज्या शास्त्रात धर्माचें अनुकरण केलेलें असतें, तें सकल शास्त्रांतील नीतिशास्त्र मी. ९७ हे बलवान अर्जुना, सर्व गुह्य गोष्टींत मौन तें मी. म्हणून मौन धारण करणारापुढें ब्रह्मदेव देखील अज्ञानी ठरतो ९८ अरे, ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं जें ज्ञान आहे, तें मी असें समज. आता विभूतिविस्तार राहू दे; कारण, कांहीं केलें तरी त्याचा अंत लागणार नाही. ९९

अर्जुना ! जें कांहीं सर्व भूतांचें बीज ते मी आहें; मजवांचून असूं शकेल असें चराचर भूत कांहीं नाहीं. ॥३९॥ हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा अंत नाहीं; हा जो विभूतींचा विस्तार, तो मीं तुला संक्षेपतः सांगितला. ४०

हें पहा अर्जुना, पावसाच्या धारांची गणना करतां येईल का ? किंवा पृथ्वीवरील गवताच्या काड्यांची गणना करतां येईल ? ३०० आणखी असें पहा— समुद्राच्या लाटांची ज्याप्रमाणें गणती करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्या गुणविशेष विभूतींची गणती करतां येणार नाहीं. १ अर्जुना, असें असतांही तुला माझ्या पंचाहत्तर मुख्य मुख्य विभूति सांगितल्या; परंतु ही जी माझ्या विभूति समजण्याविषयीं तुला इच्छा उत्पन्न झाली, ती व्यर्थ अशी मला वाटली. २ माझ्या इतर विभूतींचा केवढा विस्तार आहे, याचा पत्ता नाहीं, म्हणून त्या तू ऐकणार काय ? व मी सांगणार तरी किती ? ३ याकरितां तुला एकवार आम्ही आपलें वर्म सांगतों की, ज्या बीजांपासून भूतांचे अंकुर फुटतात, तें बीज मी आहें. ४ म्हणून, लहानमोठें असें कांहीं न मानतां उच्चनीच हे सर्व भाव टाकून सर्व वस्तूंच्या ठिकाणी मीच आहें असें मान. ५ अर्जुना, यापेक्षांही सर्वसाधारण अशी एक खूण तुला सांगतों ती ऐक. तिच्या योगानें माझ्या विभूति तुला ओळखतां येतील ६

अर्जुना, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त किंवा शोभायुक्त किंवा कांहीं तरी प्रभावानें युक्त असेल, ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासूनच झालेली आहे असें तूं जाण. ॥ ४१ ॥

धनंजया, ज्या ज्या ठिकाणीं संपत्ति आणि दया यांचें वास्तव्य आहे, त्या त्या ठिकाणीं माझा अंश आहे असें समज. ७

अथवा हे अर्जुना, ह्या ज्या पुष्कळ गोष्टी तुला सांगितल्या, त्या समजून काय फल आहे ? तर, हें सर्व जग मी एका अंशानें व्यापलें आहें, इतकें समज म्हणजे झालें. ॥ ४२ ॥

अथवा आकाशांत सूर्याचें बिंब एकच असून त्याची ज्याप्रमाणें त्रिभुवनांत प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें, ज्या एकट्याची सर्व जन आज्ञा पाळतात; ८ त्या महानुभावाला एकटा असें म्हणू नको, व निर्धन असेंही म्हणूं नको; हें पहा—दुसऱ्याची इच्छा तृप्त करण्याकरितां कामधेनूला आपल्या बरोबर कांहीं सामग्री का घ्यावी लागते ? ९ तिला ज्या वेळेस जो कोणी जें कांहीं मागेल, तें ती एकदम देते; त्याचप्रमाणें माझ्या विभूतींच्या अंगांत सर्व ऐश्वर्य भरलेलें आहे. ३१० हीच माझ्या विभूत ओळखण्याची खूण आहे असें जाण. अर्जुना, ज्याच्या आज्ञा सर्व लोक शिरसा मान्य करतात असें तुझ्या दृष्टीस पडेल, त्या विभूति म्हणजे माझे अवतार आहेत असें समज. ११ माझ्या विभूतींत

१ यास शुक्राचार्य असेही म्हणतात; पण सोमवंशीय ययाति राजाची पत्नी जी देवयानी, तिचा पिता शुक्राचार्य तो हा नव्हे. हा वारुणि-कवीचा पुत्र असून, देवयानीचा पिता वारुणि-भृगूचा पुत्र होय.

सामान्य विशेष । हें जाणणें एथ महादोष । कां जे मीचि एक अशेष। विश्व हें म्हणोनि ॥१२॥ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु । वायां आपुलिये मती वगु । भेदाचा लावावा ॥१३॥ येऱ्हवीं तूप कासया घुसळावें। अमृत कां रांधूनि अर्धें करावें । हां गा वायूसि काय पां डावें । उजवें आंग आहे ॥१४॥ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठी। पाहातां नासेल आपुली दिठी । तेवि माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं ॥१५॥ आणि सिनाना[2] इहीं विभूतीं । मज अपारातें मविसीलें[3] किती । म्हणोनि किंबहुना सुभद्रापती । असो हें जाणणें ॥१६॥ आतां पैं माझेनि एके अंशें । हें जग व्यापिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज ॥१७॥ ऐसें विबुधवनवसंतें । तेणें विरक्तांचेनि एकांतें । बोलिलें जेथ श्रीमंतें । श्रीकृष्णदेवें ॥१८॥ तेथ अर्जुन म्हणे स्वामी । येतुलें हें रांभस्य बोलिलें तुम्हीं। जे भेदु एक आणि आम्हीं । सांडावा एकीं ॥१९॥ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें । आंधारें दवडा का परौतें। तेवि धसाळ म्हणों देवा तूतें । तरी अधिक हा बोलु ॥२२०॥ तुझें नामचि एक कोण्ही वेळे । जयांचिये मुखासि कां काना मिळे । तयांचिया हृदयातें सांडूनि पळे। भेदु जी साच ॥२१॥ तो तूं परब्रह्मचि अंसकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें ॥२२॥ जी चंद्रबिंबाचा गाभारां । रिगालियावरीही उबारा । परि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही ॥२३॥ तेथ सावियांचि परितोषोनि देवें । अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें[10] । मग म्हणे तुवां न कोपावें । आमुचिया बोला ।२४॥ आम्हीं तुज भेदाचिया वोहाणी[11] । सांगितली जे विभूतींची कहाणी । ते अभेदें काय अंतःकरणीं । मानिली कीं न मैने[12] ॥२५॥ हेंचि पाहावयालागीं । मावेक बोलिलों बाहेरिसें[13]वडिया भंगीं । तंव विभूती तुज चांगी । आलिया बोधा ॥२६॥ तेथ अर्जुन म्हणे देवें । हे आपुलें आपण जाणावें । परि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें ॥२७॥ पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरितु[14] । या संजयाचिया बोला निवांतु। धृतराष्ट्र राहे॥२८॥कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें। म्हणतसे नवल नव्हे दैव दवडणें । हा जीवें धेंडसा[15] आहे मी म्हणें । तव आंतुही आंधळा ।।२९॥ परि असो हें तो अर्जुनु । स्वहिताचा वाढवितसे मानु । कीं याहीवरी तया आनु । धिंवसा उपनला ॥३३०॥ म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीति। बाहेरी अवतरो कां डोळयांप्रती । इये आर्तीचिया पाउलीं मती । उठती जाहली ॥३१॥ मियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । येवढी हांव तो दैवाआगळा । म्हणऊनि करी ॥ ३२ ॥ आजि तो कल्पतरूची शाखा । म्हणोनि वांझोळें[16] न लगती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साचचि करीतसे येरु[17] ॥ ३३ ॥ जो प्रऱ्हादाचिया बोला । विषाहीसकट आपणचि जाहाला । तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटीसी ॥ ३४ ॥ म्हणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगता होईल कवणें भंगीं[20] । ते सांगेन पुढलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ॥३३५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां

दशमोऽध्यायः श्लोक ४२, ओंव्या ३३५.

---

१ कलक. २ वेगळाल्या. ३ मोजशील. ४ ज्ञानी. ५ थोरपणा. ६ अविचारी. ७ सर्व. ८मोठेपणानें. ९तात्काळ. १० मनानें. ११ परपरा. १२ न कळे. १३बाह्यदृष्टीच्या रीतीनें. १४ योग्य. १५ डोळस. १६ वांझ फुलें. १७ भगवान श्रीकृष्ण. १८आरंभ करितांना. १९ रीतीनें. २० अध्यायात.

सामान्य विभूति व विशेष विभूति असा भेद मानणें महादोष आहे. कारण, या सर्व विश्वांत मीच एकटा भरलेला आहें. १२ तर असें असतां साधारण विभूति आणि चांगली विभूति असा भेद कल्पून उगीच आपल्या बुद्धीस कलंक कां लावून घ्यावा ? १३ तूप व्यर्थ कां घुसळावें ? अमृताला शिजवून निमें कां आटवावें ? तसेंच वायूला उजवें व डावें अंग आहे का ? १४ सूर्यबिंबाचा पुढील व पाठीमागील भाग पाहूं लागलें असतां ज्याप्रमाणें आपली दृष्टि मात्र नाहींशी होईल, (तो सर्व प्रकाशमयच असल्यामुळें त्याला पुढें व मागें अशा बाजू नाहींत; व त्याकडे पाहूं लागलें म्हणजे डोळे मात्र अंधळे होतील,) त्याप्रमाणें, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं साधारण व विशेष असा भेद नाहीं, १५ आणि, हे सुभद्रापते, माझ्या ज्या अनंत वेगळाल्या विभूति आहेत, त्या तूं किती मोजशील ? म्हणून, माझ्या विभूति जाणण्याची तुझी इच्छा पुरे कर. १६ आतां हें पहा—माझ्या एका अंशानें हें सर्व जग भरलेलें आहे, म्हणून अभेदबुद्धीनें सर्वत्र मीच आहें असें समजून मला भज. १७ ज्ञानरूप वनास वसंत ऋतूप्रमाणें आनंद देणारा, व विरक्तांना एकांतांत सोबत देणारा असा सकलैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलता झाला; १८ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "प्रभो, 'माझ्या विभूतींचे ठिकाणीं भेद मानूं नको' म्हणून जें तुम्हीं सांगितलें, तें आपल्या थोरपणाला शोभलेंच आहे ! कारण, मग भेद निराळा आणि त्याचा त्याग करणारे आम्ही निराळे असें झालें ! १९ हें पहा–सूर्य उगवण्याचे पूर्वी जगाला असें म्हणतो काय, कीं अंधाराला एक बाजूला घालवून द्या ! [कारण, सूर्य उगवल्याबरोबर अंधकाराचा आपोआप नाश होतो. त्याप्रमाणें, ईश्वरमय सर्व जगत् आहे असें ज्ञान उत्पन्न होण्याबरोबर ईश्वरास जाणणाराही तद्रूपच होतो.] पण, देवा, या बाबतींत तुम्हांला अविचारी असें म्हणावें तर अधिकप्रसंग होईल. ३२० प्रभो, तुमचे फक्त नांव जर एकवेळ कोणीं तोंडानें उच्चारलें, किंवा कानांनीं ऐकलें, तर त्याच्या मनांतून खरोखर भेद नाहींसा होतो. २१ ते तुम्ही प्रत्यक्ष परब्रह्मच जर माझ्या सुदैवानें माझ्या हातीं आलां आहां, तर तुम्हांआम्हांत भेद म्हणतां तो कोठून असणार ? व तो कोणीं कोठें पहावा ? २२ हें पहा–एखाद्यानें चंद्रबिंबाच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश केल्यावरही त्याला उकडावयास लागेल का ? पण, श्रीकृष्णा, आपण मोठे आहां, तेव्हां हवें तसें बोला !" २३ हें बोलणें ऐकतांच श्रीकृष्णास अतिशय संतोष झाला, व त्यांनीं अर्जुनाला अंतःकरणपूर्वक आलिंगन देऊन म्हटलें, "आमच्या बोलण्याचा तूं राग मानूं नको. २४ भेदांची परंपरा सांगण्याच्या ओघांत आम्हीं विभूतींविषयीं जे प्रकार सांगितले, ते अभेदरूपानें तुझ्या मनांत ठसले कीं नाहीं. २५ हें समजण्याकरितां क्षणभर बाह्यात्कारी तसें बोललों, तों माझ्या विभूतींबद्दल तुला चांगला बोध झाला आहे असें दिसलें !" २६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, 'देवा, हें आपलें आपणच काय तें पाहून घ्या; पण या विश्वांत सर्वत्र तुम्ही भरलेले आहां असें मला दिसतें." २७ अशा रीतीनें अर्जुन योग्यतेस आला असें संजय सांगत असतां धृतराष्ट्र राजा स्तब्ध बसला होता. २८ तेव्हां संजयाच्या मनाला खेद वाटून तो म्हणाला:—सहज लाभ होत असतां तो दवडणें हें नवल नव्हे का ? धृतराष्ट्र राजाची ज्ञानदृष्टि शाबूत आहे असें मी समजत होतों; परंतु तसा प्रकार नसून हा बाह्यदृष्टीप्रमाणें ज्ञानदृष्टीनेंही अंधळा आहे. २९ परंतु धृतराष्ट्राची गोष्ट असूं द्या. अर्जुन मात्र आपल्या स्वहिताची योग्यता वाढवीत आहे. कां कीं, या गोष्टीपेक्षांही दुसऱ्या एका गोष्टीविषयीं त्याच्या मनांत उत्कंठा उत्पन्न झाली ३३० व तो म्हणाला, "सर्व जग ईश्वरमय आहे असा जो माझ्या अंतःकरणांत अनुभव आला आहे, तो माझ्या डोळ्यांसमोर प्रकट व्हावा." या इच्छेच्या पावलांनीं बुद्धि चालूं लागली आहे: ३१ "ह्याच दोन्ही डोळ्यांनीं मी सकल विश्वरूप पहावें." तो दैववान असल्यामुळें अशी इच्छा करूं लागला. ३२ आज अर्जुन म्हणजे कल्पतरूची केवळ शाखाच आहे; म्हणून त्याला वांझ फुलें कधींही यावयाचीं नाहींत. कारण, त्याच्या तोंडून ज्या ज्या गोष्टी निघतील, त्या श्रीकृष्ण खऱ्या करीत आहेत. ३३ जो श्रीकृष्ण परमात्मा प्रल्हादाच्या बोलाप्रमाणें विष सुद्धां आपणच बनला, तो सद्गुरु अर्जुनास प्राप्त झाला आहे. ३४ म्हणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात:—विश्वरूप पुरवण्याकारितां पार्थ कशा रीतीनें आरंभ करील, ती कथा आतां पुढील प्रसंगीं सांगेन. ३३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां यावरी एकादशीं। कथा आहे दोहीं रसीं। येथ पार्था विश्वरूपेंसीं। होईल भेटी ॥१॥ जेथ शांताचिया घरा। अद्‌भुत आला पाहे पाहुणेरा। आणि येरांही रसां पांतिकेरां। जाहला मानु ॥२॥ अहो वधुवरांचिये मिळणीं। जैशीं वराडियांहि लुगडीं लेणीं। तैसे देशियेच्या सुखासनीं। मिरवले रस ॥ ३ ॥ परि शांताद्‌भुत बरवे। जे डोळयांच्या अंजळीं घ्यावे। जैसे हरिहर प्रेमभावें। आले खेंवा ॥ ४ ॥ नातरी अंवसेच्या दिवशीं। भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं। तेवीं एकवळा रसीं। केला एथ ॥५॥ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ। तैसें रसां जाहलें प्रयाग। म्हणोनि सुस्नात[6] होत जग। आघवें एथ ॥६॥ माजीं गिता सरस्वती गुप्त। आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त। यालागीं त्रिवेणी हे उचित। फावली बापा ॥७॥ एथ श्रवणाचेनि द्वारें। तीर्थी रिघतां सोपारें। ज्ञानदेव म्हणे दांतारें। माझेनि केलें ॥८॥ तीरें संस्कृताचीं गहनें। तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें। रचिलीं धर्मनिधानें। श्रीनिवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥ म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें। येतुलेनि संसारासि द्यावें। तिळोदक ॥१०॥ हें असो ऐसे सावयव। एथ सासिन्नले आथी रसभाव। तेथ श्रवणसुखाची राणीव। जोडली जगा ॥११॥ जेथ शांताद्‌भुत रोकडे। आणि येरां रसां पडिप[8] जोडे। हें अल्पचि परी उघडें। कैवल्य येथ ॥१२॥ तो हा अकरावा अध्यावो। जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो। परि अर्जुन सदैवांचा रावो। जे एथही पातला ॥१३॥ एथ अर्जुनचि काय म्हणों पातला। आजि आंवडतयाही[11] सुकाळु जाहला। जे गीतार्थु हा आला। मऱ्हाटिये ॥१४॥ याचिलागीं माझें। विनविलें आइकिजे। तरी अवधान दीजे। सज्जनीं तुम्हीं ॥१५॥ तेवींचि तुम्हां संतांचिये सभे। ऐसी सलगी कीर करूं मलभे। परि मानावें जी तुम्हीं लोभें। अपत्या मज ॥१६॥ अहो पुंसो[12] आपणचि पढविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे। कां करविलेनि चोजें न रिझे। बाळका माय ॥१७॥ तेविं मी जे जे बोलें। तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें। म्हणोनि अवधारिजो आपुलें। आपण देवा ॥१८॥ हें सारस्वताचें गोड। तुम्हींचि लाविलें जी झाड। तरी आतां अवधानामृतें वाढें[13]। सिंपोनि कीजे ॥१९॥ मग हें रसभाव-फुलीं फुलेल। नानार्थ-फळभारें फळा येईल। तुमचेनि धर्में होईल। सुरवाडु जगा ॥२०॥ या बोला संत रिझले। म्हणती तोषलों गा भलें केलें। आतां सांगें जें बोलिलें। अर्जुनें

---

१ पंक्तीस आलेल्या. २ ओंजळीत. ३ आलिंगन देण्यास. ४ एकोपा; ऐक्य. ५ मिळाले. ६ पवित्र. ७ श्री गुरु निवृत्तिनाथानीं. ८ घाट. ९ राज्य. १० महत्त्व. ११ पाहिजे त्याला. १२ राघूला. १३ वाढ.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां ह्यापुढें अकराव्या अध्यायांत जो कथाभाग आहे, तो शांत व अद्भुत या दोन रसांनीं भरलेला आहे; आणि या ठिकाणीं भगवंताचें विश्वरूप अर्जुनाच्या दृष्टीस पडेल. १ या ठिकाणीं शांतरसाच्या घरीं अद्भुतरस हा पाहुणा आलेला असून, त्याच्या बरोबर इतर रसांनाही पंक्तीचा लाभ मिळाला. २ वधूवरांच्या लग्नांत ज्याप्रमाणें वऱ्हाडयांनाही वस्त्रालंकारांनी भूषित होऊन मिरवावयास सांपडतें, त्याप्रमाणें, देशी भाषेच्या सुखासनावर सर्व रसांस मिरवणुकीचा लाभ मिळाला आहे. ३ परंतु त्या सर्वांत शांतरस व अद्भुतरस हे असे शोभले कीं, डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पहावे अशा प्रकारें कीं, जणू काय शंकर व विष्णु हे प्रेमभावानें एकमेकांस आलिंगन देण्याकरिताच आले आहेत. ४ किंवा अमावास्येच्या दिवशीं ज्याप्रमाणें सूर्य व चंद्र यांचीं दोन्ही बिंबें एके समयीं भेटावीं, त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत यांचें ऐक्य झालें आहे. ५ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा व यमुना या दोन नद्यांचे ओघ प्रयागास मिळाले आहेत, त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत हे दोन्ही रस एकत्र मिळून अकरावा अध्याय हा प्रयागच बनला आहे; म्हणून हा अध्याय ऐकल्यानें सर्व जगांतील मुमुक्षु जन पवित्र होतात. ६ या दोन रसांच्या संगमांत गीतारूप तिसरी सरस्वती नदी गुप्त आहे; शांत आणि अद्भुत हे दोन्ही रस गंगायमुनांच्या ओघांप्रमाणें मूर्तिमंत आहेत; म्हणून, बाबांनो, अकरावा अध्याय हा त्रिवेणीसंगमाचा योग आला आहे असें समजा. ७ या ठिकाणीं श्रवणेंद्रियाच्या द्वारानें या तीर्थांत शिरणें फार सोपें आहे. [त्रिवेणीसंगमाप्रमाणें येथें बुडण्याची भीति नाहीं.] ज्ञानदेव म्हणतातः—हा इतका सोपा मार्ग—आमचे गुरु जे निवृत्तिनाथ त्यांनीं केला आहे. ८ या गीतारूप तीर्थाचें संस्कृत भाषारूप तीर कठीण असल्यामुळें, तें तोडून व तेथें मराठी भाषारूप पायऱ्यांचे सोपे घाट करून श्रीनिवृत्तिदेवांनीं केवळ धर्माच्या ठेवीच केल्या आहेत. ९ म्हणून, वाटेल त्यानें या तीर्थांत भक्तिभावानें स्नान करावें; व ज्याप्रमाणें प्रयागास माधवाचें दर्शन होतें, त्याप्रमाणे येथें श्रीभगवंताच्या विश्वरूपाचें दर्शन घ्यावें, आणि जन्ममरणरूप संसाराला तिलांजली द्यावी. १० फार काय सांगावें? या अकराव्या अध्यायांत सर्व रस मूर्तिमंत उभे आहेत, व त्या ठिकाणीं जगाला श्रवणसुखाची रेलचेल झाली आहे. ११ या ठिकाणीं शांत व अद्भुत हे प्रत्यक्ष दिसत असून इतर रसांचेंही महत्त्व दृष्टीस पडत आहे, पण ही उपमा देखील हलकीच आहे. तर या ठिकाणीं उघड उघड मोक्षसुखच प्राप्त होतें. १२ तो हा अकरावा अध्याय स्वतः देवांचें विश्रांतिस्थान आहे; पण अर्जुन हा भाग्यवानांचा मुकुटमणिच आहे. कारण तो या अशा ठिकाणीं देखील येऊन पोहोंचला आहे. १३ या ठिकाणीं अर्जुनच आला म्हणून कशाला म्हणावें? तर गीतेचा अर्थ मराठींत झाल्यामुळें वाटेल त्या मनुष्यास येथील सुखाचा सुकाळ झाला आहे. १४ याचकरितां माझी विनंती ऐका कीं, तुम्ही सज्जनांनीं इकडे लक्ष द्यावें. १५ तुम्हां संतांच्या सभेपुढें मी इतक्या सलगीनें बोलणें योग्य नाहीं; परंतु तुम्हीं मला प्रेमानें आपल्या लेंकराप्रमाणें मानावें. १६ अहो, राघूला आपणच पढवितों, आणि तोच आपण पढविलेलें बोलल्यावर आपल्यास मान डोलवावी लागते; किंवा आई आपल्या लेंकराकडून कौतुक करवून तें पाहून रिझत नाहीं का? १७ त्याचप्रमाणें, प्रभो, मी जें जें कांहीं बोलेन, तें तुम्हींच मला शिकविलें आहे; म्हणून, देवा, आपलें बोलणें आपणच श्रवण करावें. १८ माझें भाषण म्हणजे तुम्हींच लावलेलें गोड असें एक ज्ञानाचें झाड आहे. तर याला एकाग्र अंतःकरणरूप पाण्यानें शिंपून वाढवावें. १९ मग या झाडाला नवरसादि फुलें येऊन तें फुलेल; पुष्कळ प्रकारच्या अर्थरूप फलभारानें लवेल; व तुमच्या या कृतीनें सर्व जगास सुखप्राप्ति होईल. २० असें बोलल्यावर संतजन प्रसन्न होऊन म्हणाले, " आम्ही तुझ्या बोलण्यानें संतोष पावलों; आतां अर्जुन

तेथ ॥२१॥ तंव निवृत्तिदास म्हणे । जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें । मी प्राकृत काय सांगों जाणें । परि सांगवा तुम्ही ॥२२॥ अहो रानींचिया पालेखाइरा । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा । एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा । न जिणेचि काई ॥२३॥ म्हणोनि समर्थ जें जें करी । तें नचि होय चराचरीं । तुम्ही संत तयापरी । बोलवा मातें ॥ २४ ॥ आतां बोलिजतसें आइका । हा गीताभाव निका । जो श्रीवैकुंठनायका- । मुखौनि निघाला ॥ २५ ॥ बापबोप ग्रंथ गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण वक्ता । जिये ग्रंथीं ॥२६॥ तेथिंचें गौरव कैसें वानोवें । जें श्रीशंभूचिये मती नागवे । ते आतां नमस्कारिजे जिवेंभावें । हेंचि भलें ॥२७॥ मग आइका तो किरिटी । वाळूनि विश्वरूपीं दिठी । पहिली कैसी गोठी । करिता जाहला ॥२८॥ हें सर्वही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगत जो पतिकरु । तो बाहेरी होआवा गोचरु । लोचनासी ॥२९॥ हे जिवाआंतुली चाड । परि देवासि सांगतां सांकड । कां जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पुसावें ॥३०॥ म्हणे मागां कवणीं कहीं । जें पढियतेनें पुसिलें नाहीं । तें सहसा कैसें काई । सांगा म्हणों ॥३१॥ मी जरी सलगीचा पांगु । तरी काय आइसीहूनि अंतरंगु । परि तेही हा प्रसंगु । बिहाली पुसों ॥३२॥ माझी आवडे तैसी सेवा जाहली । तरि काय होईल गरुडाचिया येतुली । परि तोही हे बोली । करीचिना ॥३३॥ मी काय सनकादिकांहूनि जवळां । परि तयांही नागवेचि हा चाळा । मी आवडेन काय प्रेमळां । गोकुळींचिया ऐसा ॥३४॥ तयांतें ही लेंकुरपणें झकविलें । एकाचे गर्भवासही साहिलें । परि विश्वरूप हें राहविलें । न दावीच कवणा ॥३५॥ हृदयावरी गुज । याचिये अंतरींचें हें निज । केविं उँरा-करी मज । पुसों ये पां ॥३६॥ आणि न पुसेंचि जरी म्हणें । तरि विश्वरूप देखिलियाविणें । सुख नोहेचि परि जिणें । तेंही विपायें ॥३७॥ म्हणोनि आतां पुसों अळुमाळेंसें । मग करू देवा आवडे तैसें । येणें प्रवर्तलों साध्वसें । पार्थु बोलों ॥३८॥ परि तेंचि ऐसेनि भावें । जे एका दों उत्तरांसवें । दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देऊनी ॥३९॥ अहो वांसरूं देखिलियाचिसाठीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ॥४०॥ पाहा पां तया पांडवाचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयातें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ॥४१॥ तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे मोंजवण । ऐसिये मिळवणीं वेगळेपण । उरे हेंचि बहु ॥४२॥ म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजे तरी ॥४३॥

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

अन्वय—[हे भगवन्,] त्वया मदनुग्रहाय अध्यात्मसंज्ञितम् यत् परमं गुह्यं वचः उक्तं, तेन अयं मम मोहः विगतः. ॥१॥

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें जें न बोलणें । कृपानिधे ॥४४॥ जैं महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीव महदादींचे ठाय फिटती । तैं जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें ॥४५॥ होतें हृदयाचिये परिवरीं । रोंविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ॥४६॥ तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढां हियें फोडिलें । जया अध्यात्मा वोंवाळिलें । ऐश्वर्य हरें ॥४७॥ ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरी आम्ही । तुज पावोनि कैंचे ॥४८॥ परि साचचि महामोहाचिये पुरीं । बुडिलिया देखोनि सीसेंवरी । तुवां आपणपें घालोनि श्रीहरी । मग काढिलें मातें ॥४९॥ एक तूंवाचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जे आम्ही आथी म्हणों ॥५०॥ मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहे अभि-

१ धन्य धन्य. २ वणोवें. ३ कळत नाहीं. ४ अनुभवजन्य ५ प्रकार. ६ विशेष स्नेहांतला. ७ यशोदा मातेहून. ८ जिवलग. ९ त्यांनाही हा चाळा सुचला नाहीं! १० भाविक. ११ झकवून; वरचेवर १२ वांचणें. १३ थोडेसें १४ आवडेल तसें. १५ भिया करून. १६ खाद्य; भरण. १७ शेवटचें. १८ आवारांत. १९ हृदय. २० शिवानें. २१ ओंवाळण्याजोगें.

काय बोलका तेवढें सांगा. २१ तेव्हां निवृत्तींचे दास ज्ञानदेव म्हणाले:–कृष्णार्जुनांचा संवाद मला प्राकृताला कसा सांगतां येईल? पण तुम्हीं मला शक्ति दिली, तर मी सांगेन. २२ अहो, रानावनांतील पाला खाणाऱ्या वानरांकडून लंकाधीश रावणाचाही पराभव करविला; त्याचप्रमाणें एकट्या अर्जुनाकडून कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य जिंकविलें नाहीं काय? २३ म्हणून, समर्थ जें करितात, ते प्राणिमात्राच्या हातून होत नाहीं;–त्याचप्रमाणे, आपणहा सज्जन आहां, तर माझ्याकडून गीतार्थ बोलवाल. २४ आतां वैकुंठनायक श्रीकृष्णाच्या मुखांतून जो गीतेचा खरा भावार्थ निघाला, तो मी तुम्हांला सांगतों. इकडे लक्ष असू द्या. २५ धन्य भाग्य त्या गीतेचें! कीं वेदांनीं ज्याचें प्रतिपादन केलें आहे, त्या श्रीकृष्णांनीं ती आपल्या मुखानें सांगितली. २६ या गीतेचें महत्त्व काय वर्णन करावें? कारण तें शंकराच्या बुद्धीलाही कळलें नाही तर आतां तिला मनोभावानें नमस्कार करावा हेंच बरें! [असो.] २७ पुढें त्या अर्जुनानें, विश्वरूप पाहण्याची इच्छा मनांत धरून [त्या संबंधानें] त्या कृष्णाबरोबर बोलण्याचा कसा उपक्रम केला, तें ऐका. २८ हे सर्व जग ईश्वररूपच आहे अशी प्रतीति ठेवून जो अनुभव आला, तो आपल्या बाह्यदृष्टीसही प्रत्यक्ष दिसावा, २९ अशी मनांत उत्कट इच्छा; पण ती श्रीकृष्णास सांगण्याचें फार संकट पडलें. कारण गूढ असें विश्वरूप मला दाखवा असें त्याना कसें पुसावें? ३० तो मनांत म्हणतो:–पूर्वीं कोणत्याही आवडत्या भक्तानें जें कधींही पुसलें नाही, तें विश्वरूप मला दाखवा असें एकाएकीं कसें म्हणूं? ३१ मी जरी देवांच्या विशेष स्नेहांतला आहें, तरी यशोदेपेक्षां का यांचा जिवलग आहें? पण ती देखील हें विचारावयास भ्याली! ३२ मी जरी यांची हवी तेवढी सेवा केली असली, तरी माझ्यानें गरुडाची बरोबरी करवेल का? पण त्या गरुडानेंही या विश्वरूपाचें नाव काढलें नाहीं. ३३ मी सनकादिकांपेक्षां का देवांच्या सन्निध वस करणारा आहें? पण त्यांना देखील हा चाळा सुचला नाहीं. तसेंच मी गोकुळींच्या भाविक गोपगोपीपेक्षां देवाला जास्ती आवडता आहे काय? ३४ पण त्या गोकुळांतील लोकांनाही यांनीं आपण लेंकरूं आहों अशा भ्रमानें फसविलें, व अंबरूष राजाकरितां दहा वेळ गर्भवास भोगला; पण आपलें विश्वरूप कोणासही न दाखवितां गुप्त ठेविलें. ३५ एवढी श्रीकृष्णाच्या अंतर्यामींची गुह्य गोष्ट मला एकदम कशी पुसतां येईल? ३६ बरें, पुसूं नये, तर विश्वरूप पाहिल्याशिवाय मला चैन पडणार नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर मी जिवंत राहीन किंवा नाहीं हा संशयच आहे. ३७ म्हणून आतां थोडीशी विचारण्यास सुरवात करावी. मग देवांच्या इच्छेस येईल तसें करतील. असा मनाचा निश्चय करून पार्थ बोलला. ३८ परंतु तो अशा खुबीनें बोलला कीं, देवांनीं एक दोन प्रश्नोत्तरांत आपलें सर्व विश्वरूपच त्यास दाखवावें. ३९ अहो, वांसराला पाहिल्याबरोबर गाय प्रेमानें गडबडून उठते, व पुढें वांसराच्या तोंडाची व स्तनाची गांठ पडल्यावर तिच्यानें पान्हा चोरवेल काय? ४० हें पहा कीं, ज्या पांडवांचें सरक्षण करण्याकरितां श्रीकृष्ण भगवान रानांवनांतही धावले, त्यांना अर्जुन जें विचारील तें सांगतांना राहवेल का? ४१ श्रीकृष्ण भगवान हे मूर्तिमंत स्नेहच होत. त्यांना अर्जुनरूपी भक्ष्य मिळाल्यानें या दोघांच्या ऐक्यभावांत यांच्या दोन वेगळाल्या मूर्ति दिसतात हाच चमत्कार होय. ४२ म्हणून, अर्जुनानें विचारल्याबरोबर देव आपोआप विश्वरूप धारण करतील; तरी आतां आरंभींचा तो प्रसंग ऐकावा. ४३

अर्जुन म्हणाला:–हे भगवन्, माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरितां जो तुम्हीं मला अध्यात्म नामक अत्यंत गुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला, त्याच्या योगानें माझा सर्व मोह नाहींसा झाला. १

मग पार्थ देवाला म्हणाला, "हे कृपानिधे, तुम्ही माझ्याकरितां, शब्दातीत जें गुह्य, तें बोलून दाखविलें. ४४ जेव्हां पंचमहाभूतें ब्रह्मामध्यें लीन होतात, आणि जीव व माया लय पावतात, त्या वेळेस परमात्मा जें रूप धारण करून राहतात, तें शेवटचें स्वरूप ४५ कृपणाच्यासारखें हृदयांत सांठवलेलें असून वेदांनाही चोरून ठेविलेलें होतें, ४६ तें आज माझ्या पुढें हृदय फोडून उघडें केलें; व ज्या अध्यात्मज्ञानासाठीं शंकरांनीं ऐश्वर्य सोडून स्मशानवास केला, ४७ तें ज्ञान, प्रभो, तुम्ही मला एकदम दिलें आहे. पण असें जर म्हणावें, तर तुमच्याशीं ऐक्य झाल्याचा काय उपयोग? [ऐक्य झाल्यावर देणें घेणें कोठून उरणार?] ४८ परंतु, खरोखर मोहरूप पुरांत मी डोक्यापर्यंत बुडालों असें पाहून आपण स्वतः उडी घालून मला बाहेर काढलें आहे. ४९ फक्त तुमच्यावांचून या जगांत दुसरी वस्तु नाहीं; परंतु आमचें कर्म पहा कसें ओढवलें, कीं आम्ही 'मी व माझें' या फेऱ्यांत पडून तुमच्याहून भिन्न आहों असें म्हणत आहों! ५० मी या जगांत कोणीएक अर्जुन आहें,

मानु । आणि कौरवांतें इया स्वजनु । आपुले म्हणें ॥५१॥ याहीवरी यांतें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें कें रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविका प्रभु ॥५२॥ देवा गंधर्वनगरीची वस्ती । सोडूनि निघालों लक्ष्मीपती । हांतों उदकाचिया आर्ती । रोहिणी[2] पीत ॥५३॥ जी किरडूं तरी कापडाचें । परी लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ॥५४॥ आपुलें प्रतिबिंब नेणता । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेविं अनंता । राखिलें मातें ॥५५॥ येऱ्हवीं माझा तरी येतुलेवरी । एथ निश्चय होता अवधारीं । जे आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ॥५६॥ हें जगचि आघवें बुडावें । वरि आकाशही तुटोनि पडावें । परि झुंजणें न घडावें । गोत्रजेंशी मज॥५७॥ ऐसिया अहंकाराचिये वोढी । मियां आग्रहजळीं दिधली होती बुडी । चांगचि तूं जवळां येऱ्हवीं काढी । कवणु मातें ॥५८॥ नाथिलें[7] आपणपां एक मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । परि राखिलें तुम्हीं ॥५९॥ मागां जळत काढिलें जोहरीं । तें तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे जोहरवांहार दुसरी । चैतन्या सकट ॥६०॥ दुराग्रह हिरण्याक्षें । माझी बुद्धिवसुंधरा सूदली काखे । मग मोहार्णव गर्वांक्षें । रिघोनि ठेका ॥६१॥ तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पडिलें तुज ॥६२॥ ऐसें अपार तुम्हीं केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । परि पांचही पालव मोकलिले । मजप्रती ॥६३॥ तें कांहीं न वचेचि वायां । भलें यश फावलें देवराया । जे सायंत माया । निरसिली माझी ॥६४॥ आजी आनंदसरोवरींचीं कमळे । तैसे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राउळें । जया लागीं करिती ॥६५॥ हां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कावसी पाबेंळी गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ॥६६॥ आणि मी तंव दातारा । ये कृपेचिये रिघोनि गाभारा । घेत आहें चारा । ब्रह्मरसाचा ॥६७॥ तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ॥ ६८ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाऽव्ययम्॥

अन्वय—कमलपत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ मया विस्तरशः श्रुतौ हि; च अव्यय माहात्म्य अपि श्रुत. २

पैं कमलायतडोळसा । सूर्यकोटितेजसा । मियां तुजपासोनि महेशा । परिसिलें आजि ॥६९॥ इयें भूतें जयापरी होती । अथवा लया हन जैसेनि जाती । ते मजपुढां प्रकृती । विवंचिली[15] देवें ॥७०॥ आणि प्रकृती कीर उगाणा दिधला । वरि पुरुषाचाही ठावो दाविला । जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला । धडौता वेदु ॥७१॥ जी शब्दराशी वाढे जिये । कां धर्मा ऐसिया रत्नातें विये । ते एथिंचे प्रभेचे पाये । वोळगे[20] म्हणोनि ॥७२॥ ऐसें अगाध माहात्म्य । जें सकळमार्गैकगम्य । जे स्वात्मानुभवरम्य । तें इयापरी दाविलें ॥७३॥ जैसा केरू[22] फिटलिया आभाळीं । दिठी रिगे सूर्यमंडळीं । कां हातें सारूनि बाबुळी । जळ देखिजे ॥७४॥ ना तरी उकलूनियां सापाचे वेढे । जैसें चंदना खेंव देणें घडे । अथवा विवसी पळे मग चढे । निधान हाता ॥७५॥ तैसी प्रकृति हे आड होती । ते देवेंचि सारोनि परौती । मग परतत्त्व माजिये मती । शेजार केलें ॥७६॥ म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा । भरंवसा कीर जाहला जीवा । परि आणीक एक हेवा । उपनला असे ॥७७॥ तो भिडा[28] जरी म्हणों राहों । तरी आना कवणा पुसों जावों । काय तुजवांचोनि ठावो । जाणत आहों

१ इच्छेनें. २ मृगजळ. ३ विहिरींत. ४ लटकें. ५ लाक्षागृहांतून. ६ अज्ञानरूपी लाक्षागृह. ७ खळगा; झरोका. ८ सामर्थ्यानें. ९ प्राण. १० दिले. ११ जोडले १२ तुच्छ. १३ अनुभव. १४ देवाधिदेवा. १५विस्तारानें सांगितली. १६झाडा. १७ परमात्म्याचा. १८वस्त्रयुक्त. १९ वेद. २० आश्रय करतात. २१ सर्व मार्गांनीं एकच जाणण्यास योग्य. २२ अभ्र. २३ गोंडाळ; शेवाळ. २४ पिशाच.२५ ठेवा. २६ महातत्त्व. २७ इच्छा. २८ भीड वगैरे.

असा या देहाचा मी अभिमान बाळगीत होतों, व या कौरवांना आप्त म्हणत होतों; ५१ आणखी, यांना मी मारीन व त्यापासून होणाऱ्या पापाबद्दल मला काय शासन होईल, अशा प्रकारचें वाईट स्वप्न पहात होतों, तों, प्रभो, तुम्हीं मला जागृत केलें. ५२ हे लक्ष्मीपते गंधर्वनगरीची वस्ती सोडून पाणी पिण्याच्या इच्छेनें मृगजळ प्राशन करीत होतो ५३ महाराज, कापडाचा साप डसला या भ्रांतीनें खऱ्या लहरी येत होत्या; अशा प्रकारें अज्ञानांत मरत असलेला जो मी, त्या मला जीवदान दिल्याचें पुण्य आपण घेतलें. ५४ विहीरीत आपलें प्रतिबिंब पडलें आहे हें न समजतां सिंह आत उडी घालतो आहे हे पाहून कोणी एखाद्यानें त्यास धरून रक्षण करावें, त्याप्रमाणें, अनंता, मी अज्ञानसागरांत बुडत असतां मला आवरून आपण माझें रक्षण केलें. ५५ बाकी असें पहा कीं, माझा तर हा वेळपर्यंत निश्चयच होता कीं, आतांच जरी सप्तसमुद्र एकत्र झाले, ५६ अथवा हें सर्व जग बुडून गेलें, किंवा आकाशही तुटून पडलें [तरी चिंता नाहीं], पण गोत्रजांबरोबर मला युद्ध करण्याचा प्रसंग न येवो. ५७ अशा अहंकाराच्या योगानें मीं आग्रहरूपी जलांत बुडी मारली होती; परंतु तुम्हीं जवळ होतां म्हणून बरें झालें. एरवीं त्यांतून मला कोणी बाहेर काढलें असतें ? ५८ वास्तविक मी नसून कोणी आहें असें मानलें, व नाहींत त्यांना नांव ठेवून गोत्रज म्हटलें, अशा प्रकारचें मला जबर वेड लागलें होतें, पण त्यापासून तुम्हीं माझें रक्षण केलें. ५९ पूर्वी लाक्षागृहांत जळत असतांना यांतून बाहेर काढून आपण रक्षण केलें खरें; पण त्या वेळीं फक्त देहाचेंच भय वाटत होतें. आतां हे दुसरें लाक्षागृह असून यांत माझें चैतन्य नाश पावत होतें, त्यांतून तुम्हीं मला बाहेर काढलें. ६० दुराग्रहरूपी हिरण्याक्ष दैत्य माझी बुद्धिरूपी पृथ्वी खाकेंत मारून मोहरूपी समुद्राच्या खोल पाण्यांत घेऊन गेला, ६१ तेव्हां तुमच्या बोधाच्या सामर्थ्यानें मी एकदम शुद्धीवर आलों; हा तुम्हांला दुसरा वराहाचा अवतारच घेणे पडलें ! ६२ याप्रमाणें तुमचीं अपार महत्कृत्यें आहेत. तीं माझ्या एकट्या वाणीनें कशीं वर्णन करवतील ! फार काय सांगावें ? तुम्हीं आपले पंचप्राण मला अर्पण केले आहेत ६३ त्यामुळें, देवराया, तुमचे श्रम कांहीं व्यर्थ न जातां यशप्राप्ति झाली: ती ही कीं, माझ्या अज्ञानाचा समूळ नाश झाला. ६४ महाराज, आनंदसरोवरांतील कमळां प्रमाणें असलेले आपले हे नेत्र ज्याकरितां आमच्या कृपाप्रसादाचीं मंदिरें तयार करितात, (ज्याच्यावर आपली कृपादृष्टी होते,) ६५ त्याची आणि मोहाची भेट होते हें म्हणणें किती तुच्छ ! महाराज, मृगजळाची वृष्टि वडवानलाला काय करणार ? ६६ आणि, हे दातारा, मी तर त्या तुझ्या कृपामंदिराच्या गाभाऱ्यांत शिरून आत्मज्ञानाचा पूर्ण अनुभव घेत आहे. ६७ तेव्हां आतां माझा मोह नाहींसा झाला यांत कांहीं संशय का आहे ? खरोखर, तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतों कीं, मी उद्धरलों ! ६८

हे कमलपत्राक्षा, चराचराची उत्पत्ति आणि विनाश हे दोन्ही विस्तारपूर्वक तुमच्या मुखांतून मीं ऐकले; तसेंच, तुमचा महिमा अविनाशी आहे हेंही ऐकिलें. ॥ २ ॥

अहो कमलनयना, कोटिसूर्यतेजसा, महेशा, आज तुम्हाकडून मी असें ऐकलें: ६९ हीं सर्व भूतें जिच्यापासून उत्पन्न होतात व लय पावतात अशी जी माया, ता मला देवांनीं विस्तारपूर्वक सांगितली आहे, ७० त्या मायेचा झाडा देऊन परमात्म्याचेही मूळस्थान दाखविलें; ज्याचें यश पांघरून वेद बळयुक्त झाले (ज्या परमात्म्याचे यश वेद गातात), ७१ जे वेद उत्पन्न होऊन अस्तित्वांत आहेत, व ज्याच्यापासून धर्मासारखी रत्नें निपजतात, या सर्व गोष्टी, ते आपल्याच पायाचा आश्रय करतात, म्हणून, हे प्रभो, घडून येतात ! ७२ त्याप्रमाणें, देवा, तुमचें जें अगाध माहात्म, जें सर्व मार्गांनी एकच जाणण्यास योग्य, व आत्मानुभवानें परिपूर्ण, ते तुम्हीं मला दाखविलें. ७३ ज्याप्रमाणे अभ्रे नाहींतशीं झाल्यावर आकाशांत सूर्यमंडळ दृष्टीस पडतें, किंवा हातानें शेवाळ बाजूला सारल्यावर स्वच्छ उदक दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा चंदनाच्या झाडाला सापाने दिलेले वेढे निघाल्यावर त्याला आलिंगन देतां येतें, अथवा पिशाच नाहींसें झाल्यावर द्रव्य हातीं लागते, ७५ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या आड जी माया होती, ती देवांनीं पलीकडे सारल्यामुळें माझ्या बुद्धीला ब्रह्मतत्त्व भेटलें. ७६ म्हणून, देवा, तुमच्या अगाध शक्तीचा माझ्या जीवाला पूर्ण भरवसा आला आहे; परंतु मला आणखी एक इच्छा उत्पन्न झाली आहे ७७ भीड धरून जर मी ती तुम्हांला विचारली नाहीं, तर दुसऱ्या कोणास विचारावयास जावें ? कारण, तुमच्यावांचून दुसरें आम्हांस ठिकाण माहित

आम्ही ॥७८॥ अळुमार अळाचा आभाइ धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी । तरी तथा जिणेया श्रीहरी । आन उपायो असे ॥ ७९ ॥ म्हणोनि भीडें[1] सांकडी न धरवे । जीवा आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें । तंव राहें म्हणितलें देवें । चोंड सांगें ॥८०॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

अन्वय—परमेश्वर, यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्; [परंतु,] पुरुषोत्तम, ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टु इच्छामि. ॥३॥

मग बोलिला तो किरीटी । म्हणे तुम्हीं केली जे गोठी । तिया प्रतीतीची दिठी । निवाली माझी॥८१॥ आतां जयाचेनि संकल्पें । हे लोकपरंपरा होय हारपे । जया ठायातें आपणपें । मी ऐसें म्हणसी॥८२॥ तें मुद्दल रूप तुझें । जेथूनि द्वयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें । सुरकार्याचेनि व्याजें । घेवोंघेवों येसी ॥८३॥ पैं जळशयनाचिया अवगणिया । कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया[6] । खेळु सरलिया तूं गुणियाँ । सांठविसी जेथ ॥८४॥ उपनिषदें जें गाती । योगिये हृदयीं रिगोनि पाहाती । जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळुनियां ॥ ८५ ॥ ऐसें अगाध जें तुझें । विश्वरूप कानीं ऐकिजे । तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ॥८६॥ देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पुसिली अरी चाड । तरि हेचि एकी वाडें । आर्ती जी मज ॥८७॥ तुझें विश्वरूप आघवें । माझिये दिठीसि गोचर होआवें । ऐसी थोर आस जीवें । बांधोनि आहें॥८८॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४

अन्वय—प्रभो, योगेश्वर, तत् मया द्रष्टुं शक्यं इति त्वं यदि मन्यसे, ततः मे अव्ययं आत्मानं दर्शय. ॥ ४ ॥

परि आणीक एक पृथ शार्ङ्गी । तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं । पैं योग्यता माझिया आंगीं । असे कीं नाहीं ॥८९॥ हें आपलें आपण मी नेणें । तें कां नेणसी जरी देव म्हणे । तरी सरोगु काय आणे । निदान रोगाचें ॥९०॥ आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आतुं आपली ठौकी पैं विसरे । जैसा ताम्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज ॥९१॥ ऐसा सचाडपणाचिये भुली । न सांभाळवे समस्यो[12] आपुली । यालागीं योग्यता जेविं माउली । बाळकाची जाणे ॥९२॥ तयापरी श्रीजनार्दना । विचारिजो माझी संभावना[13] । मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रम[14] कीजे ॥९३॥ तरि ऐसी ते कृपा करा । येऱ्हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा । वायां पंचमालापें[15] बधिरा । सुख केवतें देणें ॥९४॥ येऱ्हवीं येकले चापियांचे[16] तृषे । मेघ जगापुरतें काय न वर्षे । परी जाहालीही वृष्टि उपखे[17] । जऱ्ही खडकीं होय ॥९५॥ चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । परि डोळयांवीण पाहिलें[18] । वायां जाय ॥ ९६ ॥ म्हणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी कीर हा भरंवसा । कां जे कडाडा आणि गाहिंसां[19] । माजि नित्य नवा तूं कीं ॥९७॥ तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पै कैवल्य ऐसें पवित्र । जें वैरियांही दिधलें ॥ ९८ ॥ मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । परि तोही आराधी तुझे पाय । म्हणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइकु जैसा ॥९९॥ तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्या सौरसु दिधला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली ॥१००॥ हां गा राजसूय यागाचिया सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वाक्य शब्दीं । निस्तेजिलासी[21] ॥१॥ ऐशिया अपराधिया शिशुपाळा । आपणपें ठावो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड ॥२॥ तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचिया उत्संगीं[22] । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपरिस जगीं । श्लाघ्यु केला ॥३॥ ऐसा वनवासिया सकळां । देता एकचि तूं घसाळा । पुत्र आळविता अजामिळा । आपणपें

१ भीड. २ बांचण्यास. ३ संकोच. ४ इच्छा. ५ आरंभापासून. ६ अवतार. ७ गारोड्या. ८ आठवण करून. ९ आलिंगन देऊन. १० मोठी. ११ योग्यता. १२ इच्छा. १३ अधिकार. १४ प्रारंभ. १५ पंचमस्वरानें. १६ चातकाचे. १७ व्यर्थ होते. १८ प्रकाशलें. १९ सुंदर. २० चाकर. २१ तुझा अपमान केला २२ मांडीवर.

आहे का? ७८ माशांनी जळाचा आभार मानून त्यास तसदी न देतां बाहेर राहावें असें जर मनांत आणलें, किंवा बालकानें आईजवळ वरचेवर स्तनपान मागण्याची भीड धरली, तर, श्रीहरी त्यांना वांचण्याला दुसरा उपाय आहे का? ७९ म्हणून, संकोच न करितां मनास येईल ती गोष्ट तुम्हांला विचारावी इतकें अर्जुन म्हणतो आहे, तोंच देव म्हणाले कीं, तुझें हें बोलणें राहूं दे; तुला कसली इच्छा उत्पन्न झाली आहे ती सांग. ८०

परमेश्वरा, हे जें तुम्ही आपल्याविषयीं वर्णन केलें, तें खरोखर तसेंच आहे; परंतु, पुरुषोत्तमा, तें तुमचें व्यापक रूप पाहण्याची मला इच्छा आहे. ॥ ३ ॥

मग अर्जुन म्हणाला:—देवा, तुम्ही ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्यांच्या अनुभवानें माझी दृष्टि शांत झाली. ८१ आतां, ज्याच्या इच्छेनें हें सर्व जग उत्पन्न होतें व लय पावतें, आणि ज्या ठिकाणाला तुम्ही आपलें स्वतःचें असें म्हणवितां, ८२ तें तुमचें मुख्य स्वरूप: जेथून देवांचीं संकटें निवारण करण्याच्या निमित्तानें द्विभुज, चतुर्भुज अशीं रूपें घेऊन तुम्ही येतां; ८३ क्षीराब्धीतील शेषशयनाच्या आरंभापासून मत्स्य-कूर्मादि अवतार घेऊन सर्व अवतारकृत्य संपल्यावर, हे गारोड्या श्रीकृष्णा, ज्या ठिकाणीं तुम्ही पुनः जातां; ८४ उपनिषदें ज्याचे गुणानुवाद वर्णन करतात, योगिजन हृदयांत आठवून ध्यान करतात, व ज्याला सनकादिक आलिंगन देऊन राहतात, ८५ असें जें तुमचें अगम्य विश्वरूप—ज्याचा लौकिक आम्हीं ऐकतों. तें पाहण्याकरितां, देवा, माझें चित्त फार उतावळें झालें आहे. ८६ तुम्हीं मनांतील संकोच टाकून, प्रेमानें, माझी इच्छा काय आहे म्हणून विचारलें, तर हीच एक माझी बलवत्तर इच्छा आहे. ८७ आपलें सर्व विश्वरूप मीं दृष्टीनें पहावें असा माझ्या मनानें ध्यास घेतलेला आहे ८८

प्रभो, हे योगेश्वरा, तें तुमचें रूप मीं पाहूं शकेन असें जर तुम्हांला वाटत असेल, तर तें तुमचें अविनाशी रूप मला दाखवा. ॥ ४ ॥

परंतु, हे शार्ङ्गधरा, आणखी एक मला अशी शंका आहे कीं, तुमचें विश्वरूप पाहण्याची माझ्या अंगांत योग्यता आहे किंवा नाहीं, ८९ हें माझें मला कांहीं समजत नाहीं; व तें कां समजत नाहीं म्हणून म्हणाल, तर हें पहा—रोग्याला आपल्या रोगाचें निदान समजतें का? ९० आणखी, महाराज, इच्छेची आसक्ति प्रबळ असल्यामुळें इच्छा करणारा मनुष्य जशी आपली योग्यता विसरतो, किंवा ज्यास तहान लागली आहे, त्यास जसें समुद्रही आपली तहान भागविण्यास पुरा पडणार नाहीं असें वाटतें, ९१ तसाच प्रबळ इच्छेनें मला भूल पडली असल्यामुळें, माझी इच्छा मला आवरून ठेवत नाहीं. याकरितां, आई ज्याप्रमाणें आपल्या मुलाची योग्यता जाणून त्याची इच्छा पुरी करिते, ९२ त्याप्रमाणें, हे जनार्दना, माझ्या अधिकाराचा विचार करून मग तुम्ही आपलें विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा. ९३ माझा अधिकार असेल तर ही कृपा करा एरव्हीं असें पहा कीं, माझा अधिकार नसेल तर नाहीं म्हणून सांगा; हो—पंचम स्वरांतील उत्तम गाणें ऐकून बहिऱ्याला कसें सुख होणार? ९४ बाकी मेघ हा एकट्या चातकाकरितांच वर्षाव करतो, आणि जगाकरितां करीत नाहीं, असें कांहीं नाहीं; परंतु तोच पाऊस खडकावर पडला तर व्यर्थ जातो ९५ चंद्रप्रकाशापासून चकोरालाच अमृत प्राप्त होतें, आणि दुसऱ्याला शपथ का घातली आहे? पण [प्राशन करण्याची युक्ति चकोराप्रमाणें इतरांना माहीत नसल्यामुळें त्यांना ज्याप्रमाणें त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं त्याप्रमाणें] दृष्टीशिवाय प्रकाश व्यर्थ आहे; ९६ म्हणून तुम्ही बहुतकरून मला विश्वरूप दाखवाल असा माझा पूर्ण भरवसा आहे. कारण, भयंकर अथवा सुंदर रूप दाखविण्याची आपली अलौकिक शक्ति आहे. ९७ [कारण,] तुमचें औदार्य स्वतंत्र आहे व तुमच्या मनांत एखादी गोष्ट देण्याचें आलें असतां पात्र किंवा अपात्र हा भेद तुम्ही मानीत नाहीं. असें पहा—मोक्षासारखें पवित्र ठिकाण तुम्ही आपल्या शत्रूंनाही दिलें आहे ९८ खरोखर मोक्ष जरी दुष्प्राप्य आहे, तरी तोही तुमच्या पायांची सेवा करतो; म्हणून तुम्ही त्यास जिकडे जाण्याची आज्ञा कराल तिकडे तो जाऊन चाकराप्रमाणें तुमची आज्ञा पाळतो ९९ आपल्या स्तनांत विष घालून तुम्हांला मारण्याच्या हेतूनें स्तनपान देण्याकरितां पूतना राक्षसी आली होती, तिलाही तुम्हीं सनकादिकांच्या बरोबरीनें सायुज्य मुक्ति दिली! १०० महाराज! धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञांत त्रिभुवनांतील देव, ऋषि व राजे जमले असतां त्या ठिकाणीं ज्यानें आपणास दुर्वाक्यें बोलून आपला अपमान केला, १ त्या महदपराधी शिशुपालालाही तुम्हीं सत्वरता मुक्ति दिली; आणखी, गोपालकृष्णा, उत्तानपाद राजाचा मुलगा जो ध्रुव, त्यानें अढळ पदाची का इच्छा केली होती? २ बापाचे मांडीवर बसावयास मिळावें एवढ्याच करितां तो वनांत आला होता; पण त्याला तुम्ही चंद्रसूर्यादिकांपेक्षांही श्रेष्ठ स्थानीं नेऊन बसविलें! ३ याप्रमाणें दुःखितांना उदारपणें देणारे एक तुम्हीच. हें पहा—अजामिळानें मृत्युसमयीं पुत्रमिषानें नारायण-

देसी ॥४॥ जेणें उरीं हाणितलासि पांपरा[1] । तयाचा चरण वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । बिसंबसीना ॥५॥ ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अपात्रींही परि उदारु । दे दान म्हणोनि दारवंटेकरु[2] । जाहलासी बळीचा ॥६॥ तूतें आराधी ना आयके । होती पुंसा[3] बोलावीत कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरवाडु[4] केला ॥७॥ ऐसीं पाहूनि वायांणीं[5] मिषें[6] । आपणपें देवों लागसी वानिवसें[7] । तो तूं कां अनारिसें[8] । मजलागीं करिसी ॥८॥ हां गा दुभतयाचेनि पवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ॥९॥ म्हणोनि मियां जें विनविलें कांहीं । तें देव न दाखविती[9] हें कीर नाहीं । परि देखावयालागीं देई । पात्रता मज ॥११०॥ तुझें विश्वरूप आंकळे । ऐसे जरी जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ॥११॥ ऐसी ठायठावो[10] विनंती । जंव करूं सरला सुभद्रापती । तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती साहवेचिना ॥१२॥ तो कृपापीयूष[11]सजळु[12] । आणि येरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना श्रीकृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु ॥१३॥ नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षीरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही[13] प्रेमबळें । उल्लसितु[14] जाहला ॥१४॥ मग तिये प्रसन्नतेचेनि आटोपें[15] । गाजोनि म्हणितलें सकोपें । पार्था देख देख अमुपें[16] । स्वरूपें माझीं ॥१५॥ एक विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें ॥१६॥ बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें ॥१७॥ अहो शेषाचेहि डोळे चोरिले[17] । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही राहविलें । जिव्हार[18] जें ॥१८॥ तें आतां प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा[18] । बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया ॥ १९ ॥ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये । तेविं अनंत ब्रह्मांडकटाह[19] आहे । आपणचि जाहला ॥१२०॥ ते सहसा मुद्रा[20] सोडिली । आणि स्थूळदृष्टीची अवनिका फेडिली । किंबहुना उघडिली । योगऋद्धी ॥२१॥ परि हा हें देखेल कीं नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एकसरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर[21] ॥२२॥

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च

अन्वय—पार्थ, नानाविधानि, नानावर्णाकृतीनि च दिव्यानि शतशः अथ सहस्रशः मे रूपाणि पश्य. ॥ ५ ॥

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरि काय दाविलें । आतां देखें आघवें भरिलें । माझयाचि रूपीं ॥ २३ ॥ एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें र्‍हस्वें[22] एकें विशाळें । पृथुतरें[23] सरळें । अप्रांतें[24] एकें ॥२४॥ एकें अनावरें प्रांजळें[25] । सव्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें ॥२५॥ एकें घूर्णितें[26] सावधें । असलगें एकें अगाधें । एकें उदारें[27] अतिबद्धें । क्रुद्धें एकें ॥२६॥ एकें शांतें सन्मदें[28] । स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निःशब्दें । सौम्यें[29] एकें ॥ २७ ॥ एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रितें[31] एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें ॥२८॥ एकें अशस्त्रें सशस्त्रें । एकें रौद्रें[32] अतिमित्रें । भयानकें एकें विचित्रें । लयस्थें[33] एकें ॥ २९ ॥ एकें जनलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें ॥१३०॥ एवं नानाविधें परि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकएकाऐसे । वर्णही नव्हे ॥३१॥ एकें तातलें[34] साडेपंधरें । तैसीं कपिलवर्णें[35] अपारें । एकें सर्वांगीं जैसें सिंदुरें । डवरलें[36] नभ ॥३२॥ एकें सावियाचि चुळुकीं[37] । जैसें ब्रह्मकटाह खाचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ३३॥ एकें शुद्धस्फटिकसोज्वळें[38] । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनवर्णें[39] सकाळें । रक्त-

१ काथेनें २ द्वारपाळ. ३ राघूला. ४ सुख. ५ व्यर्थ ६ निमित्तें. ७ अकस्मात्. ८ अधिकपणाने. ९ पाहता येईल १० यथायोग्य. ११ अमृत. १२ मेघ. १३ दुपटीपेक्षां अधिक. १४ उद्युक्त. १५ आवेश; भर. १६ अगणित. १७ गुप्त. १८ धंदा. १९ ब्रह्मांड. २० कृष्णरूप. २१ प्रेमाच्या भरांत २२ ठेंगणीं. २३ जाड २४ अमर्याद. २५ निष्कपटी. २६ बेभावध. २७ सुंदर. २८ गभीर. २९ कृपण. ३० चांगल्या मदानें युक्त ३१ जागृत. ३२ उग्र. ३३ समाधिस्थ. ३४ तावलेल्या. ३५ पिंगट. ३६ सुशोभित झालेलें. ३७ तोरमल्ल्यांप्रमाणें लहान. ३८ स्वच्छ. ३९ काळ्जासारखीं.

नामाचा उच्चार केल्यामुळें त्याला मुक्ति दिली; ४ प्रभो, ज्या भृगुऋषीनें तुमच्या हृदयावर लाथ मारली होती, त्याचें श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह तुम्हीं आपल्या हृदयावर भूषण मानून बाळगिलें आहे; व तुमचा वैरी जो शखासुर, त्याचें शरीर तुम्ही हातांत धारण केलें आहे ५ याप्रमाणें, अपकार करणारावरही तुम्ही उपकारच करितां, आणि अपात्र मनुष्यास तुम्ही औदार्यानें दान करितां; बळीपाशीं आपण दान मागावयास जाऊन त्याचे द्वारपाळ झालां ! ६ तुमची आराधना न करतां व तुमचे गुणानुवाद न ऐकतां राघूला तुमच्या नांवानें हांक मारीत असतां गणिकेला तुम्हीं वैकुंठपुराची प्राप्ति करून दिली; ७ अशा क्षुल्लक कारणांनीही अकस्मात् तुम्ही स्वस्वरूप प्राप्त करून देणारे, ते तुम्ही मला वेगळी प्राप्ति कशी करून द्याल ? ८ अहो, दभत्याच्या अधिकपणाने जी कामधेनु जगाचें संकट निवारण करते, तिचीं वांसरें उपाशीं राहतील काय ? ९ म्हणून, मी ज्याबद्दल विनती केली आहे, तें विश्वरूप देव मला दाखवणार नाहींत असें कधींही होणार नाहीं, परंतु तें पाहण्याची मला योग्यता या ११० तुमचे विश्वरूप माझ्या डोळ्यांनीं पाहवेल अशी जर तुमची खात्री असेल, तर, देवा, माझे विश्वरूप पाहण्याचे डोहाळे पुरवा. ११ अशी सुभद्रापतीनें यथायोग्य विनती केल्यावर षड्गुणैश्वर्याचा राजा जो श्रीकृष्ण, त्याला ती सहन झाली नाहीं. १२ अर्जुन हा वर्षाकाळाप्रमाणें व श्रीकृष्ण वर्षाकाळीं उत्पन्न होणाऱ्या कृपामृतयुक्त मेघाप्रमाणें दिसू लागले. अथवा, अर्जुन हा वसंत ऋतु व त्यांत कृष्ण हे मंजुळ शब्द करणारा कोकिळ असें भासलें. १३ किंवा पूर्णचंद्रबिंब पाहून ज्याप्रमाणें क्षीरसागराला भरती येते, त्याप्रमाणे त्या समुद्राच्या दुपटी पेक्षांही अधिक प्रेमानें श्रीकृष्ण उचंबळले १४ मग कृपावंत श्रीकृष्ण प्रसन्नपणाच्या भरांत मोठ्यानें म्हणाले, 'पार्था, माझीं अगणित रूपें पहा." १५ अर्जुनाच्या मनांत देवाचें एक विश्वरूप पहावें असा हेतु होता, परंतु श्रीकृष्णांनीं सर्व जग विश्वरूप आहे असें दाखविलें. १६ प्रभूचें औदार्य अपरिमित असल्यामुळें मागणाराच्या इच्छेच्या सहस्रपट आपलें रूप ते नेहमीं देतात १७ अहो, जें आपलें गुह्य असें विश्वरूप शेषाच्या दोन हजार डोळ्यांसही दाखविलें नाहीं, वेदांनाही ज्याच्याविषयीं फसविलें, व लक्ष्मीपासूनही जें गुप्त ठेवलें, १८ तें विश्वरूप आतां अनेक प्रकारें प्रकट करून प्रभूंनी भाग्यवान पार्थाला दाखविण्याचा धंदा आरंभिला आहे! १९ कोणी एखादा जागृत अवस्थेंतून स्वप्नावस्थेंत गेल्यावर ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दृष्टीस पडणारे सर्व पदार्थ आपणच बनतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण आपणच ब्रह्मांड झाले! १२० प्रभूंनीं श्रीकृष्णरूप सोडून-ज्या अज्ञानदृष्टीच्या पडद्यानें ते लोकांस मनुष्यरूपानें भासत होते, तो पडदा काढून घेऊन, आपलें सर्व योगबल प्रकट केलें. २१ परंतु अर्जुनाच्यानें हे रूप पहावेल किंवा नाहीं याची आठवण सुद्धां नाहींशी होऊन, प्रेमभरांत एकदम 'माझे रूप पहा' असें म्हणू लागले. २२

श्रीभगवान म्हणाले: - पार्था, अनेक प्रकारचीं, अनेक वर्णांचीं आणि अनेक आकारांचीं व अलौकिक अशीं माझीं शेंकडों हजारों रूपें पहा. ॥ ५ ॥

अर्जुना, तू माझें एकच विश्वरूप दाखवा असें म्हटलेंस, आणि तें एकच तला दाखविलें, तर यांत नवल ते काय ? म्हणून आतां माझ्या स्वरूपांतच सर्व जग भरलें आहे असें पहा. २३ माझीं रूपें कशीं आहेत म्हणशील, तर तीं पहा—काहीं रोडकीं, कांहीं रुंद, कांहीं ठेंगणीं, कांहीं उंच, कांहीं जाड, कांहीं सडपातळ, आणि कांहीं अमर्याद; २४ कांहीं न आवरणारीं, कांहीं निष्कपटी, कांहीं उद्योग करणारीं, कांहीं स्वस्थ बसणारीं, कांहीं उदासीन, कांहीं प्रेमयुक्त आणि कांहीं तीव्र बुद्धीचीं; २५ कांहीं बेसावध, कांहीं सावध, कांहीं सुंदर, कांहीं गंभीर, कांहीं उदार, कांहीं कृपण, कांहीं रागीट, २६ कांहीं शांत, कांहीं चांगल्या मदानें युक्त, कांहीं निरुपयोगी, कांहीं आनंदयुक्त, कांहीं ओरडणारीं, कांहीं न बोलणारीं, कांहीं सौम्य २७ कांहीं लोभी, कांहीं विरक्त, कांहीं जागृत, कांहीं निजणारीं, कांहीं संतोषी, कांहीं दुःखी व कांहीं प्रसन्न; २८ कांहीं निःशस्त्र, कांहीं शस्त्रधारी, कांहीं उग्र, कांहीं स्नेहाळू, कांहीं भयंकर, कांहीं चित्रविचित्र, कांहीं समाधिस्थ, २९ कांहीं जनांच्या लीलेंत निमग्न, कांहीं प्रीतीनें पालन करणारीं, कांहीं क्रोधानें संहार करणारीं, व कांहीं साक्षिभूत, १३० ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं पुष्कळ आणि तेजस्वी व त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या वर्णांचीं आहेत. ३१ कांहीं तावलेल्या सोन्याप्रमाणें, त्याचप्रमाणें शेंकडों पिंगट वर्णांचीं, आकाश अस्तमानसमयीं सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें कांहीं, कांहीं तांबड्या रंगाचीं, ३२ कांहीं तोरमल्यांप्रमाणें लहान—जसें कांहीं सर्व ब्रह्मांड माणकांनीं भरलेलें आहे अशीं शोभणारीं—कांहीं अरुणोदयाप्रमाणें तांबड्या वर्णांचीं, ३३ कांहीं शुद्ध स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ पांढरीं, कांहीं इंद्रनीळ मण्याप्रमाणें निळीं, कांहीं काजळा-

वर्णें एकें ॥३४॥ एकें लसत्कांचनसम पिंवळीं । एकें नवजलदश्यामळीं । एकें चांपेगौरीं[3] केवळीं । हरि तें[4] एकें ॥३५॥ एकें तप्तताम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्र चोखडीं । ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देखें माझीं ॥ ३६ ॥ हे जैसे कां आनान वर्ण । तैसें आकृतीही अनारिसेपण । लाजा कंदर्प रिघाला शरण । तसी सुंदरें एकें ॥३७॥ एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ॥ ३८ ॥ एकें पीनावयवमांसळें । एकें शुष्कें अतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें विताळें[11] । विकटें[12] एकें ॥ ३९ ॥ एवं नानाविधाकृती । इया पाहतां पाह नाहीं सुभद्रापती । ययांच्या एकेकी अंगप्रांतीं । देख पां जगा ॥१४०॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्वय--भारत ! आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ तथा मरुत: पश्य, च अदृष्टपूर्वाणि बहूनि आश्चर्याणि पश्य. ॥ ६ ॥

जेथ उन्मीलन[13] होत आहे दिठा । तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी । पुढती निमीलनीं मिठी । देत आहाती ॥ ४१ ॥ वदनींचिया वाफसवें । होत ज्वालामय आघवें । जेथ पावकादिक पावे । समूह वसूंचा ॥४२॥ आणि भ्रूलतांचे शेवट । कोपें मिळों पाहती एकवट । तेथ रुद्रगणांचे सवाट । अवतरतें देखें ॥४३॥ पै सौम्यतेचा वोलावा । मिती नेणिजे अश्विनौदेवां । श्रोत्रीं होती पांडवा । अनेक वायु ॥४४॥ यापरी एकेकाचिये लीळे । जन्मती सुरसिद्धांचीं कुळें । ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इयें. पाहीं ॥४५॥ जयातें सांगावया वेद बोबडे । पाहावया काळाचेंही आयुष्य थोकडें । धातयाही परि न सांपडे । ठाव जयाचा ॥४६॥ जयातें वेदत्रयी कधीं नायके । तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें । भोगी आश्चर्याचीं कवतिकें । महासिद्धी ॥४७॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

अन्वय--गुडाकेश, कृत्स्नं सचराचर जगत् इह मम देहे एकस्थं अद्य पश्य, च यत् अन्यत् द्रष्टु इच्छसि [तदपि पश्य]

इया मूर्तीचिया किरीटीं । रोममूळीं देखें पां सृष्टी । सुरतरूतळवटीं । तृणांकुर जैसे ॥४८॥ वातायनाचेनि प्रभासें । उडत परमाणु दिसती जैसे । भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधी ॥४९॥ एथ एकैकाचिया प्रदेशीं । विश्व देख विस्तारेंशीं । आणि विश्वाही परौतें मानसीं । जरी देखावे वर्ते ॥१५०॥ तरी इयेही विषयींचे कांहीं । एथ सर्वथा सांकडें नाहीं । सुखें आवड ते माझिया देहीं । देखसी तूं ॥ ५१ ॥ ऐसें विश्वमूर्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें । तंव देखत आहे कीं नाहीं न म्हणे । निवांतुचि येरु ॥ ५२ ॥ एथ कां पां हा उगला । म्हणोनि श्रीकृष्णें जंव पाहिला । तंव आर्तीचें लेणें लेइला । तैसाचि आहे ॥५३॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्

अन्वय--अनेन स्वचक्षुषा एव त्वं तु मा द्रष्टु न शक्यसे; अतएव ते दिव्य चक्षुः ददामि; मे ऐश्वर योग पश्य. ॥८॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अर्जुनी सुखाची सोय न सांपडे । परि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ॥५४॥ हें बोलोनि देवो हांसिले । हांसोनि देखणिया तें म्हणितलें । आम्हीं विश्वरूप तरी दाविलें । परि न देखसीच तूं ॥ ५५ ॥ यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हां जी कवणासि तें उणें । तुम्ही बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ॥ ५६ ॥ हां हो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरियापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ॥ ५७ ॥ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरा[23] । वायां । धाडों[24] शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ॥ ५८ ॥ जें अतींद्रिय म्हणोनि व्यवस्थिलें[26] । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा फिटलें । तें तुम्हीं चर्मचक्षूंपुढें सूदलें[27] ।

१ ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें २नव्या मेघाप्रमाणें श्याम वर्णाचीं. ३ सोनचाफ्याप्रमाणें पिंवळीं. ४ हिरवीगार. ५ तापलेल्या तांब्याप्रमाणें. ६ शुभ्रचंद्राप्रमाणें ७ लज्जेनें ८ मदन. ९ तेज:पुंज शरीरें. १० गोंडस. ११ मोठ्या डोळ्यांचीं. १२ भयंकर. १३ उघडणें. १४ मिटणें. १५ समुदाय १६ भिवयाचे. १७ उत्पन्न झालेले. १८ स्वस्थ बसला. १९ उतार. २० मार्ग. २१ बगळ्याकरवीं. २२ पुष्पपरागाचा. २३ बेडकाला. २४ वाकवितां. २५ इंद्रियांस न दिसणारें. २६ वर्णन केलें. २७ ठेवलें.

सारखीं काळीं, कांहीं रक्ताप्रमाणें लाल, ३४कांहीं ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं नव्या मेघाप्रमाणे श्यामवर्णाचीं, कांही निवळ सोनचांफ्याप्रमाणे पिवळीं, कांहीं हिरवींगार, ३५ कांहीं तापलेल्या तांब्याप्रमाणें लाल, आणि कांहीं चद्राप्रमाणे अति शुभ्र, याप्रमाणें माझीं नानावर्णांचा रूपें पहा ३६ हे जसे भिन्न भिन्न रंग आहेत, त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न आकृतिही आहेत, की ज्या आकृतींच्या सौंदर्यापुढें मदनही लाजून शरण आला. ३७कांही बांधेसूद, काहा तेज:पुंज, कांहीं मनोहर, —जणु काय शृगारलक्ष्मीचे जामदारखानेच उघडले आहेत——३८ कांही गांडस, कांहीं किडकिडीत, कांहीं अतिविक्राळ कांही उंच मानेचीं आणि कांहा मोठ्या डोक्यांचीं भयंकर; ३९ हे सुभद्रापते, याप्रमाणे माझ्या रूपाच्या शेंकडों आकृति आहेत, व त्या पाहूं गेलें असतां त्यांचा पार लागणा‍ा नसून, या एक एक रूपाच्या एक एक अवयवावर सर्व जग भरलेलें आहे तें पहा १४०

हे भारता, बारा आदित्य, आठ वसु अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, एकुणपन्नास मरुद्गण आणि पूर्वीं कधींही पाहिलीं नाहींस अशी अनेक आश्चर्यकारक रूपें माझे ठिकाणीं पहा. ॥६॥

माझी दृष्टि उघडण्याबरोबर आदित्यादि देवां‍ी उत्पत्ति होते, व पुढे तीच दृष्टि मिटल्याबरोबर सर्व देव लय पावतात. ४१ माझ्या मुखांतील श्वासोच्छ्वासाबरोबर सर्व ज्वालामय होऊन ज्वालांतून अष्टवसूंचा समुदाय उत्पन्न होतो; ४२ आणि माझ्या भिवयांचीं टोंकें रागानें एके ठिकाणी मिळतात असें दिसू लागलें म्हणजे अकरा रुद्रगण उत्पन्न झालेले दृष्टीस पडतात. ४३ माझ्या सौम्य मुद्रेवरून असंख्य अश्विनीकुमार उत्पन्न होतात; आणि हे पांडवा, कानांतून अनेक वायु उत्पन्न होतात. ४४ याप्रमाणें माझ्या एकेक अवयवाच्या लीलेपासून देव व सिद्ध यांचीं कुळें उत्पन्न होतात अशी अपार आणि विशाळ रूपें या ठिकाणी पहा ४५ ज्या रूपांचें वर्णन करण्यास वेदांचीही वाणी कुंठित झाली; व जीं रूपें पहावयास काळाचेंही आयुष्य पुरलें नाहीं; व ज्या रूपांचा ब्रह्मदेवासही अंत लागला नाहीं; ४६ आणि ज्यांचें नांव तीन वेदांनीही कधीं ऐकलें नाहीं, तीं माझीं अनेक रूपें या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहा; व तीं पाहिल्यापासून आश्चर्यकारक लीलेचा व महासिद्धीचा उपभोग घे. ४७

हे गुडाकेशा, चराचरांसहित हे सर्व जग, आणि जें कांहीं आणखी तूं पाहू इच्छितोस तें सर्व आज माझ्या देहामध्यें एके ठिकाणीं असलेलें पहा. ॥ ७ ॥

हे किरीटी, या रूपाच्या प्रत्येक रोमाच्या मुळाशीं सृष्टि आहे ती पहा जसें कांहीं कल्पतरूच्या बुडाजवळ कोवळे गवतच उगवलेलें आहे. ४८ ज्याप्रमाणें झरोक्यांतून सूर्यकिरण घरांत पडल्यावर त्यांत परमाणु उडतात असें दिसते, त्याप्रमाणें या रूपांच्या प्रत्येक अवयवाच्या सांध्यांतुन ब्रह्मांडाचे थवेचे थवे भ्रमण करीत आहेत, असें दिसतें आहे पहा ४९ या एकेक स्वरूपाच्या अवयवांच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांड भरलेलें आहे तें पहा; आणि जर तुला कदाचित् विश्वापलीकडेही आणखी पहावेंसें वाटेल, १५० तर त्याबद्दलही काहा संकट पडण्याचें कारण नाहीं, या माझ्या शरिरांत, जे तुला आवडेल तें सुखानें पाहून घे. ५१ याप्रमाणें ते विश्वरूप श्रीकृष्ण पूर्ण प्रेमानें बोलल्यावर, अर्जुन आपले रूप पहात आहे किंवा नाही म्हणून पाहूं लागले तो तो स्वस्थ बसलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला! ५२ तेव्हां हा कां स्वस्थ बसला म्हणून जों ते पाहू लागले, तों हा आपला विश्वरूप पहाण्याच्या आशेत जसा गुंगलेला होता तसाच दृष्टीस पडला! ५३

पण या तुझ्या चर्मचक्षूंनीं तूं मला पाहूं शकणार नाहीस. म्हणून मी तुला दिव्य चक्षु देतों; आणि मग तूं माझी ईश्वरी शक्ति पहा. ८

मग मनांत म्हणतात:–याची उत्कंठा अजून कमी झाली नाहीं व याला [विश्वरूपदर्शनानें] आनंदही झालेला नाहीं. मी याला विश्वरूप दाखविलें, पण याला तें पाहावलें नाहीं. ५४ असें म्हणून देव हसले, आणि अर्जुनास म्हणाले, "आम्हीं तुला विश्वरूप दाखविलें; परंतु तूं तर तें पाहूनच नाहींस!" ५५ हें बोलणें ऐकून तो बुद्धिमान अर्जुन म्हणाला, "महाराज, हा दोष कोणाचा आहे? तुम्ही बगळ्याकडून चंद्रामृत पिवविण्याचा प्रयत्न करीत आहां? [आणि चांदण्याचे भोक्ते आहेत चकोरपक्षी, बगळे नाहींत!] ५६ अहो महाराज, आरसा स्वच्छ पुसून आपण तो अंधळ्यास दाखविण्याची खटपट करीत आहां; आणि, हे हृषीकेशा, बहिऱ्यापुढें गायन करीत आहां. ५७ हे शार्ङ्गधरा, आपण जाणूनबुजून पुष्पपरागाचा चारा भ्रमरास न घालतां बेडकास घालतां आहां, आणि मग तो वांया गेला म्हणून कोणावर रागावतां? ५८ जें विश्वरूप इंद्रियांस अगोचर आहे असें शास्त्रांनीही वर्णन केलें आहे, व जें केवळ ज्ञानदृष्टीलाच पाहतां येतें, तें जर तुम्ही माझ्या चर्मचक्षूंपुढें ठेविलें तर

मी कैसेनि देखें ॥५९॥ परि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा ॥ १६० ॥ साच विश्वरूप जरि आम्हीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । परि बोलत प्रेमभावें । धसाळें गेलों ॥६१॥ काय आइलें न वाहतां भुईं पेरिजे । तरी तो वेलु विफळा जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवों तुज ॥६२॥ मग तिया दृष्टी पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ॥६३॥ ऐसे तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ॥६४॥

संजय उवाच--

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

अन्वय--राजन्, एवम्, उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय परमं ऐश्वरं रूपं दर्शयामास. ॥ ९ ॥

पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ॥ ६५ ॥ ना तरी स्रुणेचें वानावयालागीं । श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं । ना सेवकपण तरी आंगीं । शेषाच्याचि आथि ॥६६॥ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहार योगी जैसे । अनुसरले गरुडाऐसे । कवण आहे ॥६७॥ परि तें आघवेंचि एकीकडे ठेलें । सोंपें कृष्णसुखा एकंदरें जाहलें । जिये दिवूनि जन्मले । पांडव हे ॥६८॥ परि पांचांही आंतु अर्जुना । श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक का जैसा अंगना । आपैतों कीजे ॥ ६९ ॥ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले । कैसें दैव एथें सुर्वाडलें । तें जाणों न ये ॥१७०॥ आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ॥ ७१ ॥ हा कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावित जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ॥७२॥ येऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक हांदुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ॥७३॥ हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ॥७४॥ तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथ कौरवेशा । श्रीकृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ॥ ७५ ॥ म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्थातें तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसी तूं ॥७६॥ ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ॥७७॥ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळिया श्रीकृष्णें ॥७८॥ मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला । ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ॥७९॥ हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे ॥१८०॥ जिये अनादिभूमिके निटे[10] । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें श्रीवैकुंठें । दाविलें तया ॥८१॥ मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एकवेळ खादली होती माती । तैं कोपोनियां हातीं । यशोदा धरिला ॥८२॥ मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं झाडा घावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ॥८३॥ ना तरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोलें शंखें शिवतलें । आणि वेदाचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ॥८४॥ तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणेचि तो ॥८५॥ एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें । चित्त समाधीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया ॥८६॥ जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकी । तैसा विश्वरूप कौतुकीं । पार्थु लोळे ॥८७॥ म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें

१ विस्तरण झालें. २ वर्णन करण्यास. ३ प्राप्तीसाठी. ४ सांप्रत. ५ स्वाधीन. ६ अनुकूळ झालें. ७ समर्थ. ८ ज्ञानदीप. ९ किरणांच्या योगानें. १० शुद्ध स्वरूप. ११ गाळ. १२ समुद्रमय.

माझ्यानें कसें पाहवेल? ५९ परंतु तुमच्या या तुकीचा उच्चार न करितां आपण आपलें स्वस्थ बसावें हेंच बरें अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून देव म्हणाले: "बा अर्जुना, तुझें बोलणें मला मान्य आहे. १६० जर तुला विश्वरूप दाखवावयाचें, तर खरोखर तें पाहण्यास अगोदर आम्ही तुला सामर्थ्य यावयास पाहिजे होतें; परतु प्रेमाच्या भरांत बोलत असतां तुला दृष्टि देण्याचें विस्मरण झालें. ६१ नांगरल्याशिवाय जमिनींत पेरल्यामुळें तो बेळ ज्याप्रमाणें वांया जातो, त्याप्रमाणें तुला विश्वरूप दाखविण्याविषयींची माझी खटपट व्यर्थ गेली, तर तुला आता अशी दृष्टि देतों कीं, जिच्या योगानें तुला माझे विश्वरूप पाहता येईल ६२ मग, हे पाडवा, त्या दृष्टीनें माझा सर्व [अघटित घटनारूप] ऐश्वर्ययोग पाहून तो आपल्या पूर्ण अनुभवास आणून घे." ६३ जो वेदांनीच जाणण्यास योग्य, व सकळ लोकांचा आदिपुरुष, व सर्व जगास परमपूज्य, तो श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलला ६४

संजय म्हणालाः—धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें बोलून नंतर महायोगेश्वर कृष्णांनी पार्थाला आपलें परम श्रेष्ठ विश्वरूप दाखविलें. ॥ ९॥

संजय म्हणाला, "हे कौरवकुळातील चक्रवर्ती धृतराष्ट्रराजा, मला वारंवार हेंच आश्चर्य वाटतें का, या तिन्ही लोकांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक दैववान आहे का? ६५ किंवा या जगांत श्रुतीशिवाय कोणी गुणेनें वर्णन करणारा दुसरा आहे का? किंवा दास्यत्व म्हणून जें म्हणतात, ते एक शेषाच्याच अंगीं आहे ६६ अहो, भगवंताच्या प्राप्तीसाठीं योग्यासारखी आठही प्रहर सेवा करणारा गरुडासारखा दुसरा कोणी आहे का? ६७ परंतु तें सर्व एकीकडे राहून, ज्या दिवशीं पांडव जन्मास आले, त्या दिवसापासून हलीं त्यांचे ठिकाणीं कृष्णसुख एकवटलें आहे ६८ तथापि पांचही पांडवांत, ज्याप्रमाणें कामातुर पुरुषाला एखादी स्त्री आपल्या अधीन करून घेते, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या सहज अधीन झाले आहेत ६९ (इतके कीं) पढविलेला पोपटही बोलणार नाही, किंवा खेळण्याकरितां बाळगलेला पशुही इतका आज्ञेत चालणार नाहीं! अर्जुनाला कसें दैव अनुकूळ झालें असेल ते नकळे! १७० आज पूर्णब्रह्म जे श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यांचें ऐश्वर्य भोगण्यास अर्जुनाचे डोळे भाग्यवान आहेत; म्हणूनच त्याचें बोलणें श्रीकृष्ण कसे झेलताहेत; ७१ अर्जुन रागावला तर देव स्वस्थपणें सहन करतात; आणि तो रुसला तर त्याला समजावितात. अर्जुनाचं हें देवांना कसें वेड लागलें आहे पहा ७२ येरवीं श्रीकृष्णाची योग्यता काय वर्णन करावी! ज्या समर्थ शुकाचार्यांनीं बारा वर्षेपर्यंत मातेच्या उदरांत राहून विषय जिंकले, ते शुकाचार्य यांच्या विषयाचे [राजक्रिडेचें] वर्णन करून आपण कृतार्थ होऊं या इच्छेनें स्तुतिपाठक बनले! ७३ राजा, श्रीकृष्ण परमात्मा योग्यांच्या समाधीचें अधिदैवत; ते पार्थाच्या स्वाधीन झाले म्हणून माझ्या मनाला मोठा चमत्कार वाटतो! ७४ इतकें बोलून संजय पुनः धृतराष्ट्राला म्हणाला: राजा, पण यांत चमत्कार तरी कसला? श्रीकृष्ण ज्याचा अंगीकार करतील, त्याचा असा भाग्योदय व्हावयाचाच. ७५ म्हणून ते देवाधिदेव पार्थाला म्हणाले कीं, मी तुला दिव्य दृष्टि देता, तिच्या योगानें अखंड विश्वरूप तुला पाहतां येईल ७६ श्रीकृष्णाच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघाली नाहींत तोंच एकदम अर्जुनाचें अज्ञान नाहींसें होऊं लागलें. ७७ ज्ञानेश्वर म्हणतातः—"तुला दिव्य दृष्टि देतों' हीं अक्षरें नसून ब्रह्माचें ऐश्वर्य दाखविणाऱ्या ज्ञानरूपी मशालीच श्रीकृष्णानी अर्जुनाकरितां लावल्या. ७८ मग दिव्य दृष्टीचा उजेड पडल्याबरोबर अर्जुनाची ज्ञानदृष्टि चहूंकडे फांकली. याप्रमाणें आपलें ऐश्वर्य श्रीकृष्णानें त्याला दाखविलें. ७९ भगवताचे सर्व अवतार ज्या विश्वरूप समुद्राच्या लाटा आहेत, किंवा ज्याच्या तेजरूपी सूर्य किरणांमुळें हें सर्व जग मृगजलाप्रमाणें भासतें, १८० ज्याच्या अनादिसिद्ध सत्स्वरूप भूमिकेवर स्थावरजंगमरूप चित्रें उमटतात तें आपलें मूळ स्वरूप श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास दाखविलें. ८१ पूर्वी लहानपणीं या श्रीकृष्णांनीं जेव्हां एकदा माती खाल्ली होती, तेव्हां यशोदेनें रागावून हातीं धरल्यावर ८२ भीत भीत "मीं माती खाल्ली नाहीं" म्हणून तोंडाचा झाडा देण्याच्या निमित्तानेंच कीं काय तें उघडून यशोदेला त्यांत चौदाही भुवनें सावकाशपणें दाखविली; ८३ किंवा मधुवनांत ध्रुव बाळ दर्शनास गेल्यावर देवाची स्तुति करावी अशी मनाची उत्कट इच्छा असून, ती कशी करावी हें माहीत नसल्यामुळें त्याच्या गालास देवांना आपला शंख लावल्याबरोबर तो जशा वेदांनाही जी स्तुति करतां आली नाहीं ती करू लागला, ८४ त्याप्रमाणें, राजा, श्रीहरींनीं धनंजयाला उपदेश केल्यावर माया कोणीकडे गेली तिचा पत्ताही लागला नाहीं ८५ एकदम ऐश्वर्यतेजाचा उजेड पडून त्याला सर्वच चमत्कारमय दिसू लागलें, व त्याचें चित्त आश्चर्यानें निमग्न झालें. ८६ नदीचे काठीं मार्कंडेय ऋषि संध्या करीत असतां भगवंतास 'आश्चर्य दाखवा' अशी विनंती केल्यावरून [ज्याप्रमाणें पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्वत्र पाणी होऊन त्यांत तो एकटा] पोहूं लागला, त्याप्रमाणें विश्वरूपाच्या कौतुकांत पार्थ निमग्न झाला. ८७ तो

कवणें मेळें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ॥८८॥ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहलें । चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ॥८९॥ नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसें लोपे । तैसीं गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना । ॥१९०॥ तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे । इंद्रियांचे रश्मी माघारे । हृदयवरी भरले ॥९१॥ तेथ ताटस्थ्या[1] ताटस्थ्य पडिलें । टकांसी[2] टक लागलें । जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजातां ॥९२॥ तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां होतें चतुर्भुज रूपडें । तेंचि नानारूप चहूंकडे । मांडोनि ठेलें ॥९३॥ जैसे वर्षाकाळींचे मेघौडे । कां महाप्रळयींचें तेज वाढे । तैसें आपणावांचोण कवणाकडे । ने दीचि उरां ॥९४॥ प्रथम स्वरूपसमाधान । पावोनि ठेला अर्जुन । सवेंचि उघडिलें लोचन । तव विश्वरूप देखे ॥९५॥ इहींचि दोहीं डोळां । पाहावें विश्वरूप सकळा । तो श्रीकृष्णें सोहळा । पुरविला ऐसा ॥९६॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अन्वय—अनेकवक्त्रनयन, अनेकाद्भुतदर्शन, अनेक-दिव्याभरण, दिव्यान एकः उद्यतायुधम ॥ १० ॥

मग तेथ सैंघ देखे वदनें । जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें । नाना प्रगटलीं निधानें[3] । लावण्य-श्रियेचीं ॥९७॥ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं । जैसी सौंदर्या राणीव जोडली । तैसीं मनोहरें देखिलीं हरीचीं वक्त्रें ॥९८॥ तयांहीमाजि एकैकें । साविया चि भयानकें । काळरात्रीचीं कटकें[4] । उठावलीं जैसीं ॥९९॥ कीं मृत्यूसीचि मुखें जाहलीं । हो कां जे भयाचीं दुर्गें[5] पन्नासिलीं[6] । कीं महाकुंडें उघडलीं । प्रळयानळाचीं[7] ॥ २०० ॥ तैसीं अद्भुतें भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें । आणिक असाधारणें साळंकारें । सौम्यें बहुतें ॥१॥ पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें[8] । परि वदनाचा शेवटु न टके[9] । मग लोचन ते कवतिकें । लागला पाहों ॥२॥ तंव नानावर्णें कमळवनें । विकासिलीं तैसे अर्जुनें । नेत्र देखिले पांक्तिगनें[10] । आदित्यांचीं ॥ ३ ॥ तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी- । माजि कल्पांत विजूंचिया स्फुंटी[11] । तैसिया वन्हि पिंगळा[12] दिठी । भ्रूभंगातळीं[13] ॥४॥ हें एकैक आश्चर्य पाहतां । तिये एकेचि रूपीं पांडुसुता । दर्शनाची अनेकता । प्रतिफळली ॥५॥ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे । केउते मुकुट कें दोर्दंडें[14] । ऐसी वाढविताहे कोडें । चाड देखावयाची ॥ ६ ॥ तेथ भाग्यनिधि पार्था । कां विफलत्व होईल मनोरथा । काय पिनाकपाणी[15]चिया भाता । वायकांडीं[16] आहाती ॥७॥ ना तरी चतुराननाचिये वाचे । काय आहाती लटिकिया अक्षराचे सांचे । म्हणोनि साद्यंतपण अपारांचें देखिलें तेणें ॥८॥ जयाची सोय वेदा नाकळे । तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे । अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाहले ॥९॥ चरणौनि मुकुटवरी । देखत विश्वरूपाची थोरी । जे नाना रत्न अळंकारीं । मिरवत असे ॥२१०॥ परब्रह्म आपुलेनि आंगें । ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें[17] । तिये लेणीं मी सांगें । काइसयासारिखीं ॥११॥ जिये प्रभेचिये झळाळा । उजाळू[18] चंद्रादित्यमंडळा । जे महातेजाचा जिव्हाळा । जेणें विश्व प्रगटे ॥१२॥ तो दिव्यतेजशृंगारु । कोणाचिये मतीसी होय गोचरु । देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु । देखत असे ॥१३॥ मग तथेंचि ज्ञानाचिया डोळां । पहात करपल्लवां जव सरळा । तंव तोडित कल्पांतींचिया ज्वाळा । तैसीं शस्त्रें झळकत देखे ॥१४॥ आपण आंग आपण अळंकार । आपण हात आपण हातियार । आपण जीव आपण शरीर । देखे चराचर कोंदलें देवें ॥१५॥ जयाचिया किरणांचे निखरपणें[19] । नक्षत्रांचे होत फुटाणे । तेजें खिरडला[20] वन्हि म्हणे । समुद्रा रिघों ॥१६॥ मग काळकूटकल्लोळीं कवळिलें । नाना महाविजूंचे दांगें[21] उमटलें । तैसे अगर कर देखिले । उदितायुधीं[22] ॥१७॥

१ स्तब्धतेला. २ एकाग्रतेस. ३ भांडारे. ४ सैन्ये ५ किल्ले. ६ उभारले. ७ प्रलयाग्नीचीं ८ पाहण्यानें. ९ न लागे. १० पंक्ति. ११ चमक. १२ पिंगट. १३ भिवयांखालीं.

१४ बाहु १५ शंकराच्या १६ व्यर्थ होणारे बाण १७ अनेक. १८ प्रकाशानें १९ प्रखरपणानें. २० दिपला. २१ अरण्य. २२ शस्त्रें घेऊन उगारल्याप्रमाणें.

म्हणाला "या ठिकाणीं केवळ आकाश दृष्टीस पडत होतें, तें कोणीं कोणीकडे नेलें, तसेंच ही स्थावरजंगम महाभूतें कोणीकडे गेलीं ? ८८ दिशांचा पत्ता नाहींसा झाला; आकाश व पाताळ कोणीकडे गेलें हें समजेना; आणि जागृत झालेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ दृष्टीस पडत नाहींत, त्याप्रमाणें एवढा वेळ दृष्टीस पडणारी सृष्टि नाहींशी झाली; ८९ अथवा सूर्याच्या तेजानें जसे चंद्र व तारे नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें सृष्टीची सर्व रचना विश्वरूपानें नाहींशी केली." १९० त्या वेळेस त्याच्या मनाची मनाला आठवण नाहींशी होऊन बुद्धि आपली आपल्यास आवरेना व इंद्रियांच्या वृत्ति सर्व माघाऱ्या फिरून हृदयांत सांठवल्या. ९१ तेव्हां स्तब्धपणाला स्तब्धता प्राप्त झाली, एकाग्रतेस एकाग्रता आली, जणू काय सर्व ज्ञानाला मोहनी अस्त्रच घातलें आहे; ९२ याप्रमाणें तो आश्चर्ययुक्त कौतुकानें चहूंकडे पाहू लागला. तों त्याच्या पुढें जी चतुर्भुज लहान मूर्ति होती, ती वाढून पुष्कळ रूपानें चहूंकडे पसरली असें दिसलें ९३ ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघ किंवा महाप्रळयकाळचें सूर्याचें तेज एकदम चहूंकडे पसरतें, त्याप्रमाणें भगवतानें आपल्याशिवाय कोणीकडेही दुसरें कांहीं उरूं दिलें नाहीं. ९४ पहिल्या प्रथम अर्जुनास श्रीकृष्णाचें स्वरूप पाहून समाधान वाटलें, व लागलाच डोळे उघडून पाहतो तों विश्वरूप दृष्टीस पडलें ९५ अशा रीतीनें, या दोन्ही डोळ्यांनी सर्व विश्वरूप पहावें अशी जी त्याची इच्छा होती, ती सर्व त्याला श्रीकृष्णांनीं पुरविली ९६

त्या विश्वरूपांत अनंत मुखें, अनंत नेत्र, आणि अनंत अद्भुत दर्शनीय प्रकार होते. त्यामध्यें अनंत सुप्रकाशित अलंकार होते. व अनंत चकचकीत आयुधें उचलून धरलेलीं होतीं. १०

मग पुष्कळ तोंडें पाहिलीं, तो केवळ श्रीविष्णूच्या राजवाड्याप्रमाणें दिसला, जणू काय लावण्यश्रियेचीं भांडारेंच उघडलीं आहेत. ९७ किंवा आनंदरूपी वनेंच भरास आलीं आहेत कीं काय ! ज्याप्रमाणें सौंदर्याला राज्याधिकार मिळावा त्याप्रमाणें आल्हादकारक अशी श्रीहरींचीं मुखें अर्जुनानें पाहिलीं. ९८ त्या तोंडांतही कांहीं भयंकर जणू काळरात्रीचा सैन्येंच उठलीं आहेत अशीं—दिसलीं ९९ किंवा मृत्यूलाच तोंडें उत्पन्न व्हावीं, भयाचे किल्लेच उभारावे, अथवा प्रळयाग्नीचा महाकुंडच पेटवावीं, २०० त्याप्रमाणें अद्भुत व भयंकर अशीं तोंडें अर्जुनानें त्या ठिकाणीं पाहिलीं; आणि पुष्कळ सौम्य अलंकार घातलेलीं चमत्कारिक अशींही पाहिलीं. १ त्याच्या ज्ञानदृष्टीच्याही पाहण्यानें त्या मुखांचा अंत त्याला लागेनाच. म्हणून डोळे कोठें आहेत तें तो कौतुकानें पाहूं लागला. २ तेव्हा नाना रंगांची कमळवनेंच विकासित झाली आहेत अशा सूर्यतेजाप्रमाणें चमकणाऱ्या डोळ्यांच्या पंक्ति त्या अर्जुनाच्या दृष्टीस पडल्या. ३ त्यांतच, काळ्या कुळकुळीत मेघांच्या गर्दींत कल्पांताचे वेळीं विजा चमकतात त्याप्रमाणें भिंवयांखालीं अग्नीप्रमाणें पिंगट असे नेत्र चमकत होते; ४ त्या एकच रूपावर एक एक आश्चर्य पाहून, विश्वरूपांत अनेक गोष्टी भरल्या आहेत असें त्याच्या अनुभवास आलें. ५ मग, या विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत, मुगुट कोणीकडे आहे, व बाहु कोणीकडे आहेत हे पाहण्याची त्याची कौतुकानें इच्छा वाढत चालली. ६ मग भाग्यवान असा जो पार्थ, त्याचे मनोरथ विफळ होतील काय ? हे पहा—शंकराच्या भात्यांत कधीं वायबाण सांपडतील का ? ७ किंवा ब्रह्मदेवाच्या वाणींत लटक्या अक्षरांचे सांचे असूं शकतील का ? नाहीं; म्हणून, अपार असें जें विश्वरूप, त्याचा आदि व अंत हे अर्जुनानें पाहिले. ८ ज्या रूपाचा थांग वेदांसही लागला नाहीं, त्याचे सर्व अवयव एकदम अर्जुनानें दोन्ही डोळ्यांनीं पाहिले. ९ जें नानारत्नांच्या अलंकारांनीं शोभायमान होतें त्या [विश्वरूपाचा] चरणापासून मुकुटापर्यंत महिमा पाहिला. २१० परब्रह्मानें आपण स्वतः स्वरूप धारण करून त्याजवर परब्रह्मरूपाच अलंकार घातल्यावर ते अलंकार कशासारखे शोभतात म्हणून मी सांगू ? ११ ज्या तेजानें चंद्र व सूर्य यांचीं मंडळें प्रकाशित होतात, व ज्या महातेजानें विश्व प्रकाशित होतें, त्यांचें जें जीवन, १२ तें ब्रह्म ब्रह्मरूपी अलंकार घातल्यावर जाणण्याची कोणाची शक्ति होणार ! तर अर्जुनाला. त्या ब्रह्मानें ब्रह्मच अलंकार घातले आहेत असें दृष्टीस पडलें १३ मग ज्ञानदृष्टीनें विश्वरूपाचे हात पाहू लागला, तों ते सरळ असून त्यांत कल्पांतींच्या ज्वाळा तोडणारीं शस्त्रें चमकत आहेत असें दृष्टीस पडलें १४ आपणच शरीर, आपणच त्यावर घातलेले अलंकार, आपणच हातांत घेतलेलीं हत्यारें, व आपणच जीव असें देवानीं आपल्याच ठिकाणीं सर्व स्थावरजंगम भरून टाकलें १५ त्याच्या किरणांच्या प्रखरपणानें नक्षत्रांचे फुगाणे होऊन, त्या तेजापुढें आग्नही दिपून जाऊन समुद्रांत शिरला. १६ मग जणू काय काळकूट विषाच्या लाटाच उसळल्या आहेत, किंवा महाविजांचें अरण्यच उद्भवलें आहे, अशा आयुधें हातांत घेऊन दुसऱ्यास मारण्याकरितां उगारल्यासारखे अपरिमित हात अर्जुनानें पाहिले. १७

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥

अन्वय—दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपन सर्वाश्चर्यमयं विश्वतोमुख अनंत देव [अपश्यत्] ॥ ११ ॥

कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी । मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी । तंव सुरतरूची सृष्टी । जयापासोनि कां जाहली ॥१८॥ जियें महासिद्धींचीं मूळपीठें । शिणली कमळा जेथ वावेटे । तैसीं कुसुमें अति चोखटें । तुरंबिलीं देखिलीं ॥१९॥ मुगुटावरी स्तबकें । ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक । कंठीं रुळताति अलौकिक । माळादंड॥२२०॥ स्वर्गें सूर्यतेज वोढिलें । जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें । तैसें नितंबावरी गाढिलें । पीतांबर झळके ॥२१॥ श्रीमहान्तो कापुरें उटिला । कां कैलासु पारेंजें डँवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीरार्णवो जैसा ॥२२॥ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं घुंथी घेवविली । तैसी चंदनपिंजरी देखिला । सर्वांगीं तेणें ॥२३॥ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे । ब्रह्मानंदाचा निदाघु मांडे । जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेदवंतीये ॥२४॥ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वानी ॥२५॥ ऐसी एकैक शृंगारशोभा । पाहतां अर्जुन जातसे क्षोभा । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा । कीं शयालु हें नेणव ॥२६॥ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे । तव आघवं मूर्तिमय देखत आहे । मग आतां न पाहे म्हणोनि डोळा राहे । तरी आंतुही तैसेंचि ॥२७॥ अनावर मुखें समोर देखे । तयाभेणें पाठीमोरा जंव ठाके । तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि ॥२८॥ अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । परि न पाहतांही दिसे । चोज आइका ॥ २९ ॥ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें ॥२३०॥ म्हणोनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव तेंवीं ठाकी । तंव चमत्काराचिया आणिकीं । महार्णवीं पडे ॥३१॥ ऐसा अर्जुनु असाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें । अनंतरूपें ॥३२॥ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तेचि दावावयालागीं पांडवें । प्रार्थिला आतां आघवें । होऊनि ठेला ॥३३॥ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निसुंटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे ॥३४॥ म्हणोनि किरीटीसि दोहीं परी । ते देखणें देखे आधारीं । हे संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ॥३५॥ म्हणे किंबहुना अवधारिलें । पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ॥३६॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाःसदृशी सा स्याद्भासस्तस्यमहात्मनः

अन्वय—यदि दिवि सूर्यसहस्रस्य भाः युगपत् उत्थिता भवेत्, तर्हि सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्.

तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसयाऐसा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ॥३७॥ तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी । जरी उदयजती कां एकेचि अवसरीं । तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपमू नये ॥३८॥ आघवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ॥३९॥ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज कांहीं होईल थोडें । आणि तयाऐसें कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ॥२४०॥ ऐसें माहात्म्य या श्रीहरीचें सहज । फांकतसे सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृश्य जाहलें ॥४१॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

अन्वय—पांडवः अनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगत् तत्र देवदेवस्य शरीरे तदा एकस्थं अपश्यत् ॥ १३ ॥

---

१ लक्ष्मी. २ विश्रांति घेते. ३ घोस. ४ कंबरेसभोंवतीं ५ नेसविलेले. ६ पान्यानें. ७ लिंपला ८ चंद्राची. ९ उटी. १० दाह. ११ सुगंधीपणानें. १२ गंधमय अशी पृथ्वी. १३ निर्दोष. १४ निस्तेज करी. १५ निराकार. १६ भांबावून गेला. १७ कांठावर. १८ विशेषें करून. १९ कौशल्यानें. २० झांकली असतां.

अंगावर सुप्रकाशित पुष्पें आणि वस्त्रें होतीं; व अंगाला दिव्य सुवासिक पदार्थ लावलेले होते. असा सर्व आश्चर्यांनीं भरलेला व सर्व बाजूंस तोंडें आहेत असा विश्वरूप धारण केलेला देव अर्जुनानें पाहिला. ॥ ११ ॥

त्या हातांतील असंख्य शस्त्रांच्या भयानें अर्जुनानें आपली दृष्टि फिरवून तो कंठ व मकुट यांजकडे पाहू लागला, तेव्हां त्याला असें वाटलें का, कल्पतरूची उत्पत्ति यांजपासूनच झाली आहे कीं काय ? १८ महासिद्धींचें अधिष्ठान जी लक्ष्मी, ती शिणली असता तेथें विश्रांति घेते, अशा जी अति उत्कृष्ट कमळें, त्यांचा वास घेत आहेत असें पाहिलें १९ मुकुटावर अनुक्रमानें फुलांचे गुच्छ एकावर एक लावलेले असून, कंठात अवर्णनीय अशा पुष्पमाळा घातलेल्या होत्या २२० ज्याप्रमाणें स्वर्ग सूर्यतेजानें भरलेला किंवा मेरु पर्वत सोन्यानें मढविलेला आहे, त्याप्रमाणें कंबरेसभोंवतीं नेसलेला पितांबर झळकत होता. २१ ज्याप्रमाणें श्रीमहादेवास कापुराची उटी लावावी, किंवा कैलास पर्वत पाऱ्यानें लिंपावा, अथवा क्षीरसमुद्राला पाढऱ्या स्वच्छ उदकानें आच्छादावा, २२ ज्याप्रमाणें चंद्राची घडी उकलून तिचा आकाशाला बुरखा घालावा, त्याप्रमाणें सर्वांगावर पांढरी शुभ्र चंदनाची उटी दिसली २३ ज्याच्या योगानें प्रकाशणाऱ्या वस्तूलाही तेज चढतें, 'ब्रह्मानंद' जो जात्याच अति थंड आहे, त्याचाही ज्यानें दाह नाहासा होता, व ज्याच्या सुगंधानें जात्याच सुगंधमय असलेला पृथ्वीही सुगंधित होते; २४ ज्या गंधापुढें इतर गंधांचें तेज नाहीसें होतें, व ज्या गंधाला आकार नाही, असा ज्यानीं सर्वांगावर धारण केला आहे, त्या सुगंधाची योग्यता कोण करूं शकणार? २५ याप्रमाणें एक एक अलंकाराची शोभा पाहून अर्जुन भांबावला; व तशांत, देव बसले आहेत; किंवा उभे आहेत किंवा निजलले आहेत हे त्यास समजेना. २६ डोळे उघडून इकडे तिकडे पहातो तों सर्व विश्वरूपानें भरलें आहे असें दिसलें; म्हणून त्याकडे न पाहतां डोळे झांकून स्वस्थ बसावें असें मनांत आणून डोळे झांकतो तों अंतर्यामींही विश्वरूप दिसूं लागलें. २७ समोर अगणित तोंडें दिसतात, म्हणून त्यांच्या भीतीनें पाठीमागें जों पाहूं लागला तों तिकडेही विश्वरूपाची तोंडें, हात, पाय तसेच दिसूं लागले. २८ अहो, दृष्टि उघडून पाहिल्यावर सर्वत्र विश्वरूपाचा भास होतो यांत आश्चर्य तें कसलें ? परंतु डोळे मिटल्यावर तें दिसलें हें नवल एका २९ प्रभूच्या कृपेची करणी कशी आहे ती पहा, कीं पार्थाच्या पाहण्यांत आणि न पाहण्यांत श्रीकृष्ण व्यापून राहिले. २३० म्हणून, एका आश्चर्यरूपी पुरांत पडल्यावर तात्काळ कांठावर जाऊन जो उभा राहतो आहे तों दुसऱ्या चमत्काररूपी महासमुद्रांत पडला. याप्रमाणें आपल्या [विश्वरूप] दर्शनाच्या कौशल्यानें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला अनंतरूपें दाखवून व्यापून टाकलें. २ तो सर्वव्यापी व स्वभावतःच सर्वतोमुख असल्यामुळें, आणि तशांत अर्जुनानें विश्वरूप दाखवा अशी प्रार्थना केल्यामुळें आपणच सर्व रूपें घेऊन नटला. ३३ अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं जी दिव्य दृष्टि दिली होती, ती दिव्याचा किंवा सूर्याचा प्रकाश असला तरच दिसावें किंवा मिटली असतां पाहणेंच बंद व्हावें अशांतली नव्हती, ३४ म्हणून, अर्जुनास डोळे उघडे ठेवून किंवा झांकून आणि अंधारांत सुद्धां त्या दिव्यदृष्टीनें दिसत होतें असें हस्तिनापुरांत संजयानें धृतराष्ट्र राजास सांगितलें, ३५ व म्हटलें कीं, " राजा, ऐकलेंस का ? नाना अलंकारांनीं भरलेलें व ज्याला सर्व बाजूंनीं डोळे आहेत असें विश्वरूप पार्थानें पाहिलें. ३६

आकाशामध्यें सहस्र सूर्यांची जर एका क्षणीं प्रभा पसरली, तर ती त्या विश्वरूपाच्या प्रभेसारखी कांहीशी दिसेल. ॥ १२ ॥

राजा, त्या विश्वरूपाचें तेज कशासारखें होतें म्हणून सांगूं? प्रलयकाला जसे द्वादशसूर्य एकत्र मिळतात, ३७ तसे सहस्रावधि सूर्य जरी एकाच वेळेला उदय पावले, तरी त्यांच्यानेंही त्या विश्वरूपाच्या तेजाची बरोबरी करवणार नाहीं. ३८ सर्व विजा एकत्र करून व प्रळयकाळच्या अग्नीचीं सर्व साहित्यें जमवून व त्यांत उदकापेक्षा दसपट असें महातेज जर मिळविलें, ३९ तर त्या विश्वरूपाच्या अंगच्या तेजाची कांहीं थोडी बरोबरी होईल; परंतु त्याची अगदीं बरोबरी तर खास होणार नाहीं २४० असा त्या श्रीहरीचा महिमा आहे. त्याच्या विश्वरूपाचें तेज सर्वत्र पसरलें होतें तें व्यासांच्या कृपेनें माझ्या दृष्टीस पडलें. ४१

त्या देवाधिदेवाच्या शरीरामध्यें सर्व जग एकत्र दिसत असून त्यामध्यें नाना विभाग आहेत. असें अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिलें. ॥ १३ ॥

आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें । जैसे महोदधीमाजि बुडबुडे । सिनाने दीसती ॥४२॥ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर । नाना मेरूवरी सपुर[1] । परमाणु बैसले ॥४३॥ विश्व आघवेंचि तयापरी । तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं । अर्जुन तिये अवसरीं । देखता जाहाला ॥४४॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

अन्वय—ततः विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा स. धनंजय. देवं शिरसा प्रणम्य कृतांजलि [सन् अभाषत ॥१४॥

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसे अळमाळ होतें जें दुजेंपण । तेंही आटोनि गेलें अंत.करण । विरालें सहसा ॥४५॥ आंतु आनंदा चेइरे जाहले । बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । आपाद पां गुतलें । पुलकांचेलें ॥४६॥ वार्षिये प्रथमदशे । वोहळलेया[3] शैलांचें सवाग जैसें । विरूढे कोमलांकुरी तैसे । रोमांच जाहले ॥४७॥ शिवतला चद्रकरी । सोमकांतु द्रावो धरी । तैसिया स्वेदकणिका शरीरी । दाटलिया ॥४८॥ माजि सांपडलेनि अलिकुळे । जळावरी कमळकाळिका जेविं आंदोळे । तेविं आतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ॥४९॥ कर्पूरकर्दळीची[6] गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कादाटें । पुलिका गळती तेविं थेंबुटे । नेत्रौनि पडती ॥२५०॥ उदयलेनि सुधाकरें । जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां ऊर्मी भरे । उचंबळत असे ॥५१॥ ऐसा सात्विकांही आठां भावां । परस्परें वर्ततसे हेवा । तथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणिव फावली ॥५२॥ तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं । केला द्वैताचा सांभाळ दिठी । मग उसासौनि किरीटी । वास पाहिली ॥५३॥ तेथ बैसला होता जिया[11] सवा । तियाचिकडे मस्तक खालाविला देवा । मग जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ॥५४॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

अन्वय—हे देव, तव देहे अहं सर्वान् देवान् तथा भूत विशेषसघान च कमलासनस्थ ईश ब्रह्माण च सर्वान् ऋषीन च दिव्यान् उरगान् पश्यामि. ॥ १५ ॥

म्हणे जयजयाजी स्वामी । नवल कृपा केली तुम्हीं । जे हे विश्वरूप कीं आम्हीं । प्राकृत देखों ॥५५॥ परि साचचि भलें केलें गोसाविया । मज परितोषु जाहला साविया । जी देखिलासि जो इया सृष्टीसि तूं आश्रयो ॥५६॥ देवा मंदराचेनि अंगलगें[12] । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दोंगें[13] । तैसा इयें तुझ्या देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ॥५७॥ अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहगणांचीं कुळें । कां महावृक्षीं अविसोळे[14] । पक्षिजातीचीं ॥५८॥ तयापरी श्रीहरी । तुझिया विश्वात्मकीं इये शरीरी । स्वर्गु देखतसें अवधारीं । सुरगणेंसीं[16] ॥५९॥ प्रभु महा भूतांचें पंचक । येथ देखत आहे अनेक । आणि भूतग्राम एकेक । भूतसृष्टीचे ॥२६०॥ जी सत्यलोकु तुजमाजि आहे । देखिला चतुराननु हा नोहे । आणि येरीकडे जंव पाहें । तंव कैलासुही दिसे ॥६१॥ श्रीमहादेव भवानियेंशीं । तुझ्या दिसतसे एके अंशीं । आणि तूंतेही गा हृषीकेशी । तुजमाजि देखें ॥६२॥ पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । इयें तुझिया स्वरूपीं सकळें । देखतसें पाताळें । पन्नगेंसीं ॥ ६३ ॥ किंबहुना त्रैलोक्यपती । तुझिया एकेकाचि अवयवाचिये भिंती । इयें चतुर्दशभुवनें चित्राकृती । अंकुरलीं[19] जाणों ॥६४॥ आणि तेथिंचे जे जे लोक । ते चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलोलिक । गांभीर्य तुझें ॥ ६५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

---

१ बारीक. २ रोमांचांनीं. ३ वाहून गेलें असता ४ भ्रमर. ५ हालते, आपटते. ६ ज्या केळींतून कापूर निघतो अशा केळींचीं. ७ सोपटें. ८ कण. ९ लाटांनी. १० उसासा टाकून. ११ ज्या बाजूस. १२ संबंधानें. १३ अरण्यें १४ पुष्कळ १५ घरटीं. १६ देवांसह. १७ महादेव. १८ सर्पांसह. १९ काढल्या आहेत.

आणखी, त्या विश्वरूपावर सर्व जग एका बाजूस दिसत होतें. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या पाण्यावर निरनिराळे बुडबुडे दृष्टीस पडतात, ४२ किंवा आकाशांत ढगावर जसें गंधर्वनगर, पृथ्वीवर मुग्यांचे वारूळ, किंवा डोंगरावर बारीक मातीचे कण असतात, ४३ त्याप्रमाणें त्या वेळीं त्या देवाधिदेव श्रीकृष्णाच्या शरीरावर अर्जुनानें हे सर्व जग पाहिलें. ४४

तेव्हां धनंजय आश्चर्यानें चकित होऊन त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले; आणि नमस्कार करून व हात जोडून तो देवांना म्हणाला.

तेव्हां, विश्व वेगळे व आपण वेगळे असे जे थोडें द्वैत होतें, तेंही नाहींसें होऊन अर्जुनाचें मनही सहज विरून गेलें. ४५ अंतर्यामीं ब्रह्मानंद जागृत होऊन बाहेरील अवयव ढिले पडले, आणि पायांपासून मस्तकापर्यंत रोमांच उभे राहिले. ४६ पावसाळ्याच्या सुरवातीस पर्वतावरील सर्व मळ वाहून गेल्यावर जसें गवत उगवतें, त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले; ४७ चंद्रकिरणांचा स्पर्श झाल्यावर ज्याप्रमाणे चंद्रकांत मण्यास पाझर सुटतो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या शरीरावर घामाचे बिंदु आले; ४८ कमळाच्या कळीत भुंगा सांपडला म्हणजे ती हेलकावते, त्याप्रमाणें अंतर्यामींच्या सुखाच्या लहरींनें अर्जुनाचें शरीर कांपूं लागलें; ४९ कापूर दाटल्यावर ज्याप्रमाणें कापूरकेळीचीं सोपटें उकलून कापुराचे कण बाहेर पडूं लागतात, त्याप्रमाणे डोळ्यांवाटे आनंदाश्रूंचे थेंब पडूं लागले; २५० चंद्रोदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्र भरलेला असूनही त्यास भरती येते, त्याप्रमाणें अंतर्यामच्या सुखाच्या लाटानीं तो वरचेवर डोलूं लागला. ५१ याप्रमाणें अष्टसात्त्विक भावांची एकमेकांत चढाओढ लागून, अर्जुनास ब्रह्मानंदाची राज्यप्राप्ति झाली. ५२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मानंदसुखाच्या मागोमाग देव व मी असें द्वैत कायम राहिल्यामुळें अर्जुन श्वासोच्छ्वास टाकून दृष्टीनें पाहूं लागला; ५३ आणि ज्या बाजूला देव बसले होते, त्या बाजूला वळून, मस्तक लववून व हात जोडून प्रार्थना करूं लागला. ५४

अर्जुन म्हणाला:—हे देवा, तुमच्या देहामध्यें मला सर्व देव, निरनिराळ्या प्रकारच्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलाच्या आसनावर बसलेला सर्व प्रजांचा स्वामी ब्रह्मदेव, सर्व ऋषि आणि दिव्य सर्प हेही दिसतात. ॥ १५ ॥

अर्जुन म्हणाला, "प्रभो, आपला जयजयकार असो. आपली आम्हां प्राकृत जनांवर फार मोठी कृपा झाली कीं, आम्हांला विश्वरूप पहाण्यास मिळालें. ५५ भगवन्, आपण ही गोष्ट फार चांगली केली, व तिच्या योगानें स्वभावतःच मला फार आनंद झाला; ती ही कीं, सर्व सृष्टीला तुमचा आश्रय आहे असें मीं आज आपल्या दृष्टीने पाहिलें ५६ देवा पर्वताच्या सवधानें जशीं जागोजाग दऱ्यांतून श्वपदांचीं अरण्यें असतात, त्याप्रमाणें या तुमच्या शरिरावर शेंकडों इंद्रचंद्रादि लोक माझ्या दृष्टीस पडले ५७ अहो, आकाशावर ज्याप्रमाणें ग्रहांचे समुदाय दिसतात, किंवा थोरल्या वृक्षावर जशीं पक्ष्यांचीं घरटीं दृष्टीस पडतात, ५८ त्याप्रमाणें, श्रीहरी, तुमच्या या विश्वरूपी शरिरावर देवांसह स्वर्ग दिसत आहे. ५९ हे प्रभो, पंचमहाभूतें व त्यांपासून उत्पन्न होणारे भूतसृष्टींतील प्राणिमात्र हें सर्व मी तुमच्या शरीरावर पाहत आहें. २६० तसाच या तुमच्या शरीरावर सत्यलोकही आहे, व तेथील ब्रह्मदेव तो हाच नव्हे काय? दुसरीकडे जों पहावें तों कैलासही दिसत आहे. ६१ पार्वतीसह श्रीशंकर हे तुमच्या शरिराच्या एका भागावर दिसत आहेत. हे हृषीकेशा, तुम्हालाही तुमच्या या शरिरावर मी पाहतों आहें. ६२ कश्यपादि ऋषींचीं सर्व कुळें व सर्पांसह पाताळही तुमच्या विश्वरूपावर दिसत आहे. ६३ किंबहुना, हे त्रैलोक्यपते, तुमच्या या एक एक अवयवरूपी भिंतीवर चौदा भुवनांच्या चित्राकृतिच काढल्या आहेत कीं काय असें वाटतें; ६४ आणि त्या भुवनांतील जे जे लोक, तेही त्या चित्रांत दिसताहेत, असें तुमचें अलौकिक मोठेंपण दृष्टीस पडतें. ६५

हे विश्वेश्वरा, हे विश्वरूपा, तुम्हांला अनंत बाहु, अनंत उदरें, अनंत मुखें व अनंत नेत्र असून, सर्व बाजूंनी तुम्हांला अनंत रूपें आहेत असें मी पाहतों; पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाहीं. ॥ १६ ॥

अन्वय—[हे विश्वेश्वर, हे विश्वरूप,] अहं त्वां अनकबाहूदरवक्त्रनेत्र सर्वतः अनन्तरूप पश्यामि; पुनः तव अंत, मध्य, आदिं न पश्यामि. ॥ १६ ॥

त्या दिव्यचक्षूचेनि पैसें[1] । चहूंकडे जंव पाहत असें । तंव दोर्दंडिकां[2] जैसें । आकाश कोंभेलें ॥६६॥ तैसे एकचि निरंतर । देवा देखत असें तुझे कर । करीत आघवेचि व्यापार । एकेचि काळीं ॥ ६७ ॥ मग महाशून्याचेनि[3] पैसारें । उघडलीं ब्रह्मकटाहांचीं[4] भांडारें । तैसीं देखतसें अपारें । उदरें तुझीं ॥ ६८ ॥ जी सहस्रशीर्षयाचें देखिलें । कोडीवरी होताति एकिवेळे । कीं परब्रह्मचि वदनफळें । मोडोनि आलें ॥६९॥ तैसीं वक्त्रें जेउतीं तेउतीं । तुझीं देखतसें विश्वमूर्ती । आणि नयाचिपरी नेत्रपंक्ति । अनेका संघ ॥२७०॥ हें असो स्वर्ग पाताळ । की भूमी दिशा अंतराळ । हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देख तसें ॥ ७१ ॥ तुजवीण एकादियाकडे । परमाणुहि एतुला कोडें । अवकाशु पाहतसें पार न सांपडे । ऐसे व्यापिलें तुवां॥७२॥इये नानापरी अपरिमितें । जेतुलीं सांठविलीं होतीं महाभूतें । तेतुलाही पवाडु तुवां अनंतें । कोंदला देखतसें ॥७३॥ ऐसा कवणे ठाया हूनि तूं आलासी । एथ बैसलासि की उभा आहासी । आणि कवणिये मायेचिये पोटीं होतासी । तुझें ठाण केवढें ॥७४॥ तुझें रूप वय कैसें । तुजपैलीकडे काय असे । तूं काइसयावरी आहासि ऐसें । पाहिलें मियां ॥७५॥ तंव देखिलें जी आघवेंचि । तरि आतां तुझा ठावो तूंचि । तूं कवणाचा नव्हेसि ऐसाचि । अनादि आयता ॥७६॥ तूं उभा ना बैठा । दिर्घडु ना खुजटा । तुज तळीं वरी वैकुंठा । तूंचि आहासी ॥७७॥ तूं रूपें आपणयाचि ऐसा । देवा तुझी तूंचि वयसा । पाठी पोट परेशा । तुझें न गा॥७८॥ किं बहुना आतां । तुझें तूंचि आघवें अनंता । हें पुढत पुढती पाहातां । देखिलें मियां ॥७९॥ परि या तुझिया रूपाआंतु । जी उणीव एक असें देखतु । जे आदि मध्य अंतु । तीन्ही नाहीं ॥२८०॥ येऱ्हवीं गिवसिलें आघवा ठायीं । परि सोय न लाहेचि कहीं । म्हणोनि त्रिशुद्धी हे नाहीं । तीन्ही एथ ॥८१॥ एवं आदिमध्यांतरहिता । तूं विश्वेश्वरा अपरिमिता । देखिलासि जी तत्त्वता । विश्वरूपा ॥८२॥ तुज महामूर्तीचिया आंगीं । उमटलिया पृथक् मूर्ती अनेगी । लेइलासि वानेपरीची[11] आंगी । ऐसा आवडतु आहासी[12] ॥८३॥ नाना पृथक् मूर्ती[13] तिया द्रुमवेली[14] । तुझिया स्वरूपमहाचळीं । दिव्यालंकार फुलीं फळीं । सासिन्नलिया ॥८४॥ हो कां जे महोदधी तूं देवा । जाहलासि तरंगमूर्ती हेलावा । कीं तं एक वृक्षु बरवा । मूर्तिफळीं फळलासी ॥८५॥ जी भूतीं[15] भूतळें[16] मांडिलें । जैसें नक्षत्रीं गगन बुंथलें । तैसें मूर्तिमय भरलें । देखतसें तुझें रूप ॥८६॥ जी एकेकीच्या अंगप्रांतीं । होय जाय हे त्रिजगती । एवढियाही तुझ्या आंगीं मूर्ती । कीं रोमां जालिया ॥८७॥ ऐसा पवाडु मांडूनि विश्वाचा । तूं कवण पां एथ कोणाचा । हे पाहिलें तंव आमुचा । सारथी तोचि तूं ॥८८॥ तरी मज पाहतां मुकुंदा । तूं ऐसाचि व्यापकु सर्वदा । मग भक्तानुग्रहें तया मुग्धा । रूपातें धरिसी ॥८९॥ कैसे चहू भुजांचे सांवळे । पाहतां वोल्हावती मन डोळे । खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दोहींचि बाहीं ॥२९०॥ ऐसी मूर्ति कोडिसवाणी[22] कृपा । करूनि होसी ना विश्वरूपा । कीं आमुचियाचि दिठी सलेपा । जे सामान्यत्वें देखती ॥ ९१ ॥ तरि आतां दिठीचा विटाळु गेला । तुवां सहजें दिव्यचक्षू केला । म्हणोनि यथारूपें देखवला । महिमा तुझा ॥९२॥ परि मकरतुंडा[23]मागिलेकडे । होतासि तोचि तूं एवढें । रूप जाहलासि हे फुडें । वोळखिलें मियां ॥९३॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमंतम् ।

१ बळानें. २ बाहूंचे ठिकाणी. ३ आकाशाचे. ४ जगाचीं. ५ जिकडे तिकडे. ६ भेद. ७ जागा. ८ उंच. ९ ठेंगणा. १० देवाधिदेवा. ११ अनेक प्रकारच्या रंगांची. १२ दिसत आहेस. १३ रूपें. १४ वृक्ष व वेली. १५ मनुष्यानीं. १६ पृथ्वी. १७ व्यापलें. १८ केसांत झाल्या. १९ सगुण. २० शांत होतात. २१ गोजिरवाणी. २२ दूषित. २३ मकराकार कुंडलें.

तुम्हीं दिलेल्या दिव्य चक्षूच्या बळानें चहूंकडे पाहू लागलों, तों तुमच्या बाहुदंडाचे ठिकाणीं आकाशाचे कोंब आले आहेत कीं काय. असें वाटतें; ६६ त्याचप्रमाणे, देवा, तुमच्या हातांनीं एकाच वेळीं सर्व व्यापार होत आहेत असें दृष्टीस पडलें; ६७ व आकाशांत जशीं जगाचीं भांडारें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे तुमच्या शरीरावर अपार उदरें दिसत आहेत. ६८ तुमच्या हजार मस्तकांचीं कोट्यवधि मुखें जणू काय परब्रह्मरूपी वृक्ष वदनरूपी फळांनीं लवून आल्याप्रमाणे दिसत आहेत. ६९ त्याचप्रमाणे, तुमच्या विश्वमूर्तीवर जिकडे तिकडे तोंडें दिसत आहेत, व नेत्रांच्याही अनेक रांगा दिसताहेत. २७० इतकेंच नव्हे, तर स्वर्ग, पाताळ, भूमि, दिशा किंवा आकाश हा सर्व भेद नाहींसा होऊन हें सर्व विश्व मूर्तिमय दिसत आहे. ७१ तुमच्या शिवाय एखाद्या बाजूसही परमाणूइतकी जागा कौतुकानें पाहूं गेलें असतां सांपडत नाहीं; याप्रमाणें सर्व तुम्हीं व्यापिलें आहे. ७२ नानाप्रकारच्या अपरिमित महाभूतांना जें सर्व जग व्यापिलें होतें, तें सर्व, हे अनंता, तुम्हीं व्यापिलें आहे असें दिसतें. ७३ असे तुम्ही कोठून आलां, या ठिकाणीं बसले आहां किंवा उभे आहां, कोणत्या आईच्या पोटांत होतां, व तुमची केवढी आकृति आहे, ७४ तुमचें रूप आणि वय कसें आहे, तुमच्या पलीकडे काय आहे. व तुमचें अधिष्ठान कोणतें हें जों मी पाहूं लागलों, ७५ तों मीं सर्वत्र पाहिलें; आणि तुमचें अधिष्ठान तुम्ही आहां, तुम्ही कोणापासून उत्पन्न झालां नाहीं, जन्मरहित व असेच स्वयमेव आहां, ७६ देवा, तुम्ही उभे नाहीं व बसलेलेही नाहीं, उंच नाही व ठेंगणे नाहीं, तुमच्या वर व खालीं तुम्हीच आहां; ७७ देवा, तुमचें रूप कशाप्रमाणें म्हणाल, तर तुमच्यासारखेंच आहे, व तुमचें वयही तुमच्यासारखेंच आहे. हे देवाधिदेवा, तुमची पाठ व पोट ही तुमची तुम्ही आहां; ७८ फार तर काय? हे अनंता, मी जों आणखी पाहूं लागलों, तो तुमच्यासारखे तुम्हीच आहां असें माझ्या दृष्टीस पडलें. ७९ पण तुमच्या विश्वरूपांत मला एक कमीपणा दिसतो: तो हा कीं, त्याला आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही नाहींत. २८० बाकी मीं सर्व ठिकाणीं शोधून पाहिलें, परंतु मला पत्ता लागला नाहीं; म्हणून आदि, मध्य व अंत हे तिन्ही तुमच्या रूपाला नाहींतच यांत संशय नाहीं. ८१ हे आदिमध्यांतरहिता, हे अपरिमिता जगदीशा खरोखर याप्रमाणें मीं तुमचें विश्वरूप पाहिलें. ८२ तुमच्या विश्वरूपावर शेंकडों निरनिराळ्या मूर्ति उमटलेल्या आहेत, त्यामुळें तुमच्या अंगांत नानाप्रकारच्या रंगांचा आंगरखाच घातला आहे असे तुम्ही दिसतां आहां. ८३ तुमच्या विश्वरूपी पर्वतावर ज्या तऱ्हेतऱ्हेच्या निरनिराळ्या मूर्ति आहेत, त्या वृक्ष व वेली यांप्रमाणें शोभत असून, मूर्तींवरचे जे अलंकार ते फुलें व फळें आहेत. ८४ हे देवा, तुम्ही महासमुद्र असून मूर्तिरूप लाटांना उसळलेले दिसतां; किंवा तुम्ही एक उत्तम वृक्ष असून मूर्तिरूप फळांनीं भरलेले दिसतां. ८५ पृथ्वी जशी भूतांनीं भरलेली आहे, किंवा आकाश जसें नक्षत्रांनीं व्यापिलें आहे, तसें तुमचें विश्वरूप मूर्तींनीं भरलेलें आहे, असें दिसतें. ८६ ज्या एकेक मूर्तीच्या अंगावर त्रैलोक्य उत्पन्न होतें व लय पावतें, तेवढाल्या मूर्ति तुमच्या अंगावरील एका रोमाच्या ठिकाणीं आहेत. ८७ असा या जगाचा विस्तार करणारे जे तुम्हीं, ते तुम्ही कोण व कोणाचे हें जों मी पाहूं लागलो, तों आमचे जे सारथि तेच तुम्ही आहां. ८८ तर, हे मुकुंदा, तुम्ही सर्वदा असेच सर्वव्यापक आहां, परंतु भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितांच सगुण रूप धारण करतां, असें मला वाटतें. ८९ तुमची ती चतुर्भुज सावळी मूर्ति पाहिल्यावर मन व डोळे कसे तृप्त होतात! तिला आलिंगन देऊं लागलें तर ती दोन्ही हातांत सुद्धां धरतां येते! २९० हे विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवा, असें गोजिरवाणें रूप तुम्ही भक्तावर कृपा करण्याकरितां घेत नाहीं का? तर घेतां; पण आमच्या दूषित दृष्टीनें तें तुमचें रूप सामान्य मनुष्याप्रमाणें आम्ही मानतों. ९१ तुम्हीं सहज दिव्यचक्षु दिल्यामुळें माझ्या दृष्टीचा दोष नाहींसा होऊन तुमचा महिमा यथार्थ दृष्टीस पडला. ९२ परंतु, रथाच्या मकराकार जुवाच्या मागल्या बाजूला जे तुम्ही बसलां होतां, त्याच तुम्हीं एवढें विश्वरूप धारण केलें आहे एवढें मीं पक्कें ओळखलें. ९३

हे भगवन्, मस्तकावरी किरीट असून हातात गदा आणि चक्र असलेले, तेजःपुंज, सर्व बाजूंनीं देदीप्यमान, प्रदीप्त अग्नीच्या आणि सू-

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

अन्वय—त्वां किरीटिनं गदिनं च चक्रिणं तेजोराशिं सर्वतः दीप्तिमंतं समंतात् दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयम् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि. ॥ १७ ॥

नोहे तोचि हा शिरीं । मुकुट लेइलासि श्रीहरी । परि आतांचें तेज आणि थोरी । नवल कीं बहु हें ॥९४॥ तेंचि हें वरिलीयेचि हातीं । चक्र परिजितया आयती । सांवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ॥९५॥ येरीकडे तेचि हे नोहे गदा । आणि तळि लिया दोन्ही भुजा निरायुधा । वागोरे सांवरावया गोविंदा । संसरिलीयां ॥९६॥ आणि तेणेंचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथाचरिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । म्हणोनि जाणें ॥९७॥ परि कयसें बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पाडु नाहीं मज । चित्त होऊनि जातसे निर्वुजें । आश्चर्यें येणें ॥९८॥ हें एथ आथि कां येथ नाहीं । ऐसें श्वसोंही नये कांहीं । नवल अंगप्रभेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ॥ ९९ ॥ एथ अग्नीचीही दिठी करपत । सूर्य खद्योतु तैसा हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें ययां ॥ ३०० ॥ हो कां महातेजाचिया महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूंच्या पालैवीं । झांकलें गगन ॥ १ ॥ ना तरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि मांचु बांधला अंतराळा । आतां दिव्यज्ञानाचिया डोळां । पाहवेना ॥२॥ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडाडीत आहे अतिदाहसु । पडत दिव्यचक्षूंसही त्रासु । न्याहाळितां ॥३॥ हो कां जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचिया ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा मेढु । फुटला जैसा ॥४॥ तैसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचवनिया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ॥५॥ ऐसा अद्भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ॥६॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

अन्वय---[हे भगवन्] त्वं वेदितव्यं परमं अक्षरं; त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानम्; त्वं अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता; त्वं सनातनः पुरुषः [असि इति] मे मतः. ॥१८॥

देवा तूं अक्षर । औटांवियेमात्रेसि पर । श्रुती जयाचे घर । गिंवसीत आहाती ॥७॥ जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान । तें अव्यय तूं गहन । अविनाश जी ॥८॥ तूं धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्ध तू नित्य नवा । जाणें मी सदतिसावा । पुरुष विश्वेश तू ॥९॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्य-
मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥१९॥

अन्वय–[हे भगवन,]अनादिमध्यांत, अनंतवीर्य, अनंतबाहुं, शशिसूर्यनेत्र, दीप्तहुताशवक्त्र, स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं त्वा पश्यामि. ॥ १९ ॥

तूं आदिमध्यांतरहितु । स्वसामर्थ्यें तूं अनंतु । विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरण तूं ॥ ३१० ॥ पैं चंद्र सूर्य डोळां । दावितासि कोपप्रसाद लीळा । एकां रुसैसी तमाचिया डोळां । एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ॥११॥ जी एवंविधा तू ते । मी देखतसें हें निरुतें । पेटलें प्रळयाग्नीचें ऐजितें । तैसें वक्त्र हें तुझें ॥१२॥ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उभंडे उठत । तैसी चाटीत दाढा दांत । जीभ लोळे ॥१३॥ इये वदनीचिया उबा । आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा । विश्व तांतलें अति क्षोभें । जात आहे ॥ १४ ॥

१ स्वीकारण्याची. २ तयारी. ३ लगाम. ४ सरसावल्या. ५ थक्क. ६ विचार करण्यास अवकाश ७ पदरांनीं ८ माळा. ९ दाह होणें. १० भडभडाट. ११ गुप्त. १२ कळी. १३ उमळली. १४ पंचमहाभूतात्मक शरीरें. १५ ब्रह्मांड. १६ परब्रह्म. १७ साडेतीन. १८ घर. १९ विश्व साठविण्याचें स्थान. २० सूर्य. २१ शासन करतोस. २२ या प्रकारांनीं. २३ खरें. २४ लखलखाट; उजेड. २५ भडकतात. २६ उबारा. २७ पोळलें. २८ नाशास.

सूर्याच्या प्रभेसारखी ज्यांची प्रभा आहे, व ज्याची गणती करितां येत नाहीं, व कोणीकडूनही पाहण्यास अशक्य अशा तुम्हांला मी पाहतों. ॥ १७ ॥

हे श्रीहरी, तुम्हीं जो डोक्यावर मुकुट धारण केला होता, तोच हा नव्हे का ? पण हल्लींचें त्याचें तेज व आकार विशेष आहे, हेंच मोठें आश्चर्य आहे. ९४ वरच्या हातांतील फिरत असलेलें चक्र हेंच नव्हे का ? कारण, हे विश्वमूर्ते, तें तुम्ही सांवरून हातांत धरीत आहां, ही खूण कायम आहे. ९५ दुसऱ्या हातांत तीच ही गदा नव्हे काय ? हे गोविंदा, खालचे दोन हात निःशस्त्र असून घोड्यांचे लगाम याच हातात धरले नव्हते काय ? ९६ आणि, हे विश्वेशा, माझी विश्वरूप पाहण्याची इच्छा पूर्ण करण्याच्या हेतूनेंच तुम्ही हें एकदम विश्वरूप धारण केलें, हे मी जाणतों आहें. ९७ परंतु, देवा, ह्या तुमच्या रूपाचें आश्चर्य मानण्याची ही माझी योग्यता नाहीं; या आश्चर्यानें माझें मन थक्क होऊन गेलें आहे यांत नवल तें काय ? ९८ हें तुमचें विश्वरूप येथे आहे किंवा नाहीं, असा विचार करण्यासही अवकाश नाहीं. त्या रूपाच्या तेजाचा चमत्कार असा आहे कीं, तें सर्वत्र भरलेलें दिसतें. ९९ या रूपाच्या तेजाची अशी अलौकिक तीव्रता आहे कीं, त्याच्यापुढें अग्नीचीही दृष्टि कर न जाते व सूर्यही काजव्याप्रमाणें दिपून जातो ! ३०० असें वाटतें कीं, सर्व सृष्टि महातेजाच्या मोठ्या समुद्रांत बुडाली आहे, किंवा कल्पांतीच्या वेळेच्या विजांनीं सर्व आकाश झांकून टाकलें आहे कीं काय ? १ अथवा प्रळयकाळच्या तेजाच्या ज्वालांनीं आकाश व्यापिलें आहे! असें तुमचें तेज माझ्या दिव्य दृष्टीनें पाहवत नाही. २ तें तेज अधिक प्रखर होऊन शरीरास अति दाह होत आहे; त्याजकडेस पाहून माझ्या दिव्य चक्षूसही त्रास होत आहे. ३ अहो महाराज, प्रलयकालचा अग्नि जो काळाग्निरुद्राच्या ठिकाणीं गुप्त असतो, त्या प्रळयरुद्राची जणू कळीच उमलली आहे असें भासतें; ४ तसेंच, तुमच्या पसरलेल्या विश्वरूपाच्या तेजाच्या वळशांत पंचमहाभूतात्मक शरीरें जळून ब्रह्मकटाहाचे कोळसे होत आहेत. ५ ज्या तुमच्या रूपाच्या व्याप्तीला व तेजाला अंत नाहीं, असें हें अद्भुत रूप मीं आजन्मांत पाहिलें नाही. ६

हे प्रभो, जाणण्यास योग्य असें जें अक्षर नांवाचें परब्रह्म तें तुम्ही आहां; तुम्ही विश्वास मोठे आधारभूत आहां. तुम्ही अविनाशी असून सनातन धर्माचे रक्षक आहां; व तुम्ही चिरकाल राहणारे असे पुरुष आहां, हें मला मान्य आहे. ॥१८॥

देवा, तुम्ही परब्रह्म असून, साडेतीन मात्रांचा जो ॐकार, त्याच्याही पलीकडील आहां; व तुमचें स्थान श्रुति शोधीत असतांही त्यांस सांपडत नाहीं. ७ तुमच्या ठिकाणीं प्राणिमात्र लय पावतात, व तुम्ही विश्व सांठविण्याचें स्थान असून गहन, अव्यय आणि अविनाशी असे आहां. ८ तुम्ही धर्माचें जीवन आहां; अनादिसिद्ध असून नित्य नवे आहां; व छत्तीस तत्त्वांच्याही पलीकडील सदतिसावे पुरुष असून, या जगाचे ईश्वर आहां ९

हे प्रभो, ज्याला आदि, मध्य व अंत नाहीं; ज्याच्या शक्तीला अंत नाहीं; ज्याला अनंत हस्त आहेत; सूर्य ज्याचे डोळे आहेत, ज्याचें तोंड प्रदीप्त झालेल्या अग्नीप्रमाणें आहे; व जो आपल्या तेजानें या विश्वाला ताप करतो, अशा तुम्हांला मी पाहतों. ॥१९॥

तुम्ही आदिमध्यांतरहित असून स्वतःच्या पराक्रमानें अपार आहां; तुम्हांला चहू बाजूंनीं असंख्य हात व पाय आहेत; ३१० चंद्र व सूर्य हे तुमचे डोळे असून, ते शांति व कोप यांची लीला दाखवितात. तुम्ही तमोरूप डोळ्यानें एकाला शासन करतां व कृपारूप डोळ्यानें एकाचें पालन करतां. ११ खरोखर अशा अनेक प्रकारांनीं तुम्ही माझ्या दृष्टीला दिसत आहां. ज्याप्रमाणें प्रळयाग्नि पेटल्यावर चहूंकडे उजेड पडतो, त्याप्रमाणें तुमचे तोंड महाप्रखर दिसत आहे. १२ वणव्यानें पर्वत पेटल्यावर ज्याप्रमाणें पर्वतावरील सर्व पदार्थ पेटून ज्वाळा भडकत असतात, त्याप्रमाणें तुमची जीभ व दाढा दांत चाटीत आहे अशी दिसते. १३ तुमच्या या तोंडांतील अग्नीच्या उष्णतेनें तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजानें सर्व करपून जाऊन नाश पावत आहे. १४

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

अन्वय—[महात्मन्] त्वया एकेन द्यावा पृथिव्योः इदं अंतरं व्याप्तं च सर्वाः दिशः [व्याप्ताः], इदं तव अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं हि. ॥ २० ॥

कां जे द्यौलोक आणि पाताळ । पृथिवी आणि अंतराळ । अथवा दशदिशा समाकुळ । दिशाचक्र ॥१५॥ हें आघवेंचि तुवां एकें । भरलें देखत आहें कौतुकें । परि गगनाहीसकट भयानकें । आप्लविजे जेविं ॥ १६ ॥ ना तरी अद्भुतरसाचिया कल्लोळीं । आहली चवदाही भुवनांसि कडियाळी । तस आश्चर्याचि मग मी आकळों । काय एक ॥ १७ ॥ नावरे व्यासी हे असाधारण । न साहवे रूपाचें उग्रपण । सुख दूरी गेलें परी प्राण । विपायें धरिजे ॥ १८ ॥ देवा ऐसें देखोनि तूतें । नेणा कैसें आलें भयाचें भरितें । आतां दुःखकल्लोळीं झळंबतें । तीन्ही भुवनें ॥ १९ ॥ येऱ्हवीं तुज महात्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हें सुख नव्हेचि जेणें गुणें । तें जाणत आहे मज ॥२२०॥ जंव तुझें रूप नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आतां देखिलासि तरी विषयविटें । उपनला त्रास ॥२१॥ तेवींचि तुज देखिलियासाठीं । काय स्फुरस । तुज देवों येईल मिठी । आणि नेणों तरी शोकसंकटीं । राहों केविं ॥२२॥ म्हणोनि मागां सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढां तूं तंव अनावरु । नयेसि घेवों ॥२३॥ ऐसा माझारिलिया सांकडां । बापुडया त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा । ऐसा हा ध्वनी जी फुडा । चोजवला मज ॥२४॥ जैसा आरंबळला आगीं । तो समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचिया तरंगीं । आगळा बिहे ॥२५॥ तैसें या जगासि आहलें । तूतें देखोनि तळमळित ठेलें ।

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति
केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥२१॥

अन्वय–[हे भगवन्] अमी हि सुरसंघाः त्वा विशंति, केचित् भीताः प्रांजलयः [संत.] गृणंति; महर्षिसिद्धसंघाः स्वस्ति इत्युक्त्वा पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वा स्तुवंति. ॥ २१ ॥

यामाजि पैल भले । सुरांचे मेळावे ॥ २६ ॥ हे तुझेनि आंगिके तेजें । जाळूनि सर्व कर्मांचीं बीजें । मिळत तुजआंतु सहजें । सद्भावेंसीं ॥२७॥ आणिक एक सांवियाचि भयभीरु । सर्वस्वें धरूनि तुझी मोहरु । तुज प्रार्थिताति केरु । जोडोनियां ॥२८॥ देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागुरें आंतु ईलों । स्वर्गसंसाराचिया सांकडलों । दोहीं भागीं ॥२९॥ ऐसें आमुचें सोडवणें । तुजवांचोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा २३० आणि महर्षी अथवा सिद्ध । विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ॥३१॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षंते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

अन्वय—[हे भगवन] रुद्रादित्याः वसवः च ये साध्याः च विश्वे अश्विनौ मरुतः च ऊष्मपाः ये गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते सर्वे विस्मिताः [एव सतः] त्वा वीक्षंते. ॥२२॥

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौ देव विश्वेदेव विभवें । वायुही हे जी ॥३२॥ अवधारा पितर हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व । जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ॥३३॥ हे आघवेचि आपुलालिया लोकीं । सोत्कंठित अवलोकीं ।

१ स्वर्ग. २ अंतरिक्ष. ३ सर्व. ४ भेसुर रूप. ५ बुडावें. ६ जाळी; आंत सांपडणें. ७ पाहतो. ८ कष्टानें. ९ बुडतात. १० दृष्टिगोचर. ११ होरपळा. १२ हौस. १३ खरोखर. १४ अनुभवास आला. १५ पोळला. १६ कांठांचा खळखळाट. १७ सहज १८ भयभीत १९ सन्मुख. २० हात. २१ अज्ञानसमुद्रांत. २२ विषयरूप जाळ्यांत. २३ सांपडलों. २४ कचाटींत पडलों. २५ कल्याणकारक भाषण. २६ स्तुति. २७ राक्षस. २८ इंद्रादिक.

हे महात्मन्, आकाश आणि पृथ्वी यांमधील हें अंतर आणि सर्व दिशा तुम्हीं एकट्यानें व्यापून टाकल्या आहेत. तुमचें हें अद्भुत उग्ररूप पाहून हें सर्व त्रैलोक्य अतिशय भयभीत झालें आहे. ॥२०॥

किंवा स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी आणि अंतरिक्ष, तसाच दहा दिशा व सर्व दिशाचक्र, १५ हें सर्व तुमच्या एकरूपानें व्यापून गेलें आहे, असें कौतुकानें मी पाहातों; परतु आकाशासकट तुमच्या भेसूर रूपांत जणू काय सर्व बुडत आहे, १६ किंवा तुमच्या अद्भुत रूपाच्या रसाच्या तारांत चौदाही भुवनें सांपडलीं आहेत, असें तुमचें रूप आश्चर्यकारक आहे, तें कसें पाहवेल? १७ तुमच्या भव्य रूपाच्या प्राप्तीची कल्पना करवत नाहीं, तुमच्या रूपाचें तेज सहन करवत नाहीं, व या तुमच्या रूपाच्या दर्शनापासून जगाला सुख प्राप्त होण्याचें एकीकडे राहून उलट जग कष्टानें प्राण धरीत आहे. १८ देवा, असें तुमचें अद्भुत रूप पाहून भीतीचें भरतें कसें आलें हें समजत नाहीं कारण, भीतीपासून होणाऱ्या दुःखाच्या लाटांत त्रैलोक्य बुडत आहे १९ येरवीं तुम्हां महात्म्यांच्या दर्शनापासून भय व दुःख यांची का प्राप्ति व्हावी? परंतु या तुमच्या रूपापासून सुख होणारच नाहीं असें मला भासत आहे. ३२० जोपर्यंत तुमचें रूप दृष्टीस पडलें नव्हतें, तोंपर्यंत जगाला संसारसुखच उत्तम वाटत होतें; परतु तुमचें रूप पाहिल्यामुळें विषयवासनाही विटून गेल्या आणि त्रासही उत्पन्न झाला! २१ तसेंच, हें तुमचें रूप पाहिल्यापासून मला जी भीति उत्पन्न झाली आहे, अशा स्थितींत मी कसा राहूं? २२ म्हणून, मागें सरावें तर जन्ममरण तुमच्या व माझ्या भेटींत अंतर पाडतें; आणि पुढें सरावें तर हें प्रचंड विश्वरूप धारण केल्यामुळें तुम्हांला आलिंगन देतां येत नाहीं. २३ अशा रीतीनें दोन संकटांच्या कचाटींत सांपडून बिचाऱ्या त्रैलोक्याचा होरपळा होत आहे; अशी माझी तुमचें विश्वरूप पाहण्याची खरी हौस माझ्या अनुभवास आली आहे. २४ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य अग्नींत पोळल्यामुळें आपला दाह शमन होण्याकरितां समुद्राकडे धाव घेतो, तों समुद्राच्या लाटा पाहून त्याला जास्तच भीति वाटते, २५ त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति झाली आहे; तुम्हांला पाहून तें तळमळावयास लागलें आहे.

हे प्रभो, भूभार हरण करण्याकरितां अवतरलेले जे देवांचे अंश, ते हे कित्येक योद्धे तुमच्या स्वरूपांत प्रवेश करीत आहेत; कित्येक भयभीत होऊन हात जोडून तुमची स्तुति करीत आहेत; व महर्षि आणि सिद्ध यांचे समुदाय 'स्वस्ति' शब्द उच्चारून संपूर्ण स्तुतींनीं तुमची प्रशंसा करीत आहेत. ॥ २१ ॥

आतां त्या पलीकडील देवांचे समुदायांची झालेली स्थिति पहा. २६ तुमच्या अगम्य तेजानें हे देव सर्व कर्मांची बीजें जाळून सद्भावानें तुमच्या ठिकाणीं लीन होत आहेत; २७ आणखी कांहा खरोखर भयभीत होऊन तुमच्या समोर उभे राहून हात जोडून तुमची प्रार्थना करीत आहेतः २८ देवा, अज्ञानसमुद्रांत पडून विषयाच्या जाळ्यांत आम्ही सांपडलों आहों, व स्वर्गसुख आणि संसार या दोहोंच्या कचाट्यांत पडलों आहों. २९ अशा संकटांतून तुमच्यावांचून आम्हांस कोण सोडवील? म्हणून, देवा, आम्ही सर्वभावानें तुला शरण आलों आहों, असें देव म्हणताहेत तें पहा. ३३० आणखी कश्यपादि महर्षि व कपिलादि सिद्ध व विद्याधर आदिकरून गंधर्वांचे मेळे हे "तुमचें कल्याण होवो" असें म्हणत असून तुमची प्रार्थना करिताहेत. ३१

हे प्रभो, रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, (रुद्रगण) विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, मरुत्, पितर, गंधर्व, यक्ष, असुर व सिद्ध, यांचे समुदाय हे विस्मित होऊन तुमच्या रूपाकडे टक लावून पहात आहेत. ॥ २२ ॥

हे अकरा रुद्र, बारा आदित्य, आठ वसु, व साध्य नामक सर्व देव, अश्विनीकुमार व एकुणपन्नास मरुद्गण हे सर्व आपल्या वैभवानें, ३२ व तसेच पितर, गंधर्व, यक्ष, व सर्व राक्षसगण, इंद्रादिक मुख्य देव व सर्व सिद्ध ३३ हे सर्व आपआपल्या लोकांतून मोठ्या उत्कंठेनें तुमचें

हे महामूर्ती दैविकी[1] । पाहत आहाती ॥३४॥ मग पाहात पाहात प्रतिक्षणीं । विस्मित होऊनि अंतःकरणीं । करित निजमुकुटीं[2] वोवाळणी । प्रभुजी तुज ॥३५॥ ते जयजय घोष कलिरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित ललाटावरी बरव । करसंपुट ॥३६॥ तिये विनयद्रुमाचिये[3] आरवीं[4] । सुरवाडली[5] सात्विकांची माधवी[6] । म्हणोनि करसंपुटपल्लवीं[7] । तूं होतासि फळ ॥३७॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

अन्वय—महाबाहो ! बहुवक्त्रनेत्रं, बहुबाहूरुपादं बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं ते महत् रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः [संति] तथा अहं [अपि प्रव्यथितः अस्मि]. ॥२३॥

जी लोचनां[8] भाग्य उदेलें । मना सुखाचें सुयाणें[9] पाहलें । जे अगाध तुझें देखिलें । विश्वरूप इहीं ॥३८॥ हें लोकत्रयव्यापक रूपडें । पाहतां देवांही वचकें[10] पडे । याचें सन्मुखपण जोडे । भलतयाकडुनी ॥३९॥ ऐसें एकचि परि विचित्रें । आणि भयानकें वक्त्रें । बहुलोचन हे सशस्त्रें । अनंतभुजा ॥ ३४० ॥ अनंत चारु बाहु चरण । बहूदर आणि नानावर्ण । कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण । आवेशाचें ॥४१॥ हो कां महाकल्पाचिया अंतीं । तवकलेनि[11] यमें जेउतेतेउतीं[12] । प्रळयाग्नीचीं[13] उजितीं । आंबुखिलीं[14] जैसीं ॥४२॥ नातरी संहारत्रिपुरारीचीं[15] यंत्रें । कीं प्रळयभैरवांचीं क्षेत्रें[16] । नाना युगांतशक्तीचीं[17] पात्रें । भूतखिर्चीं[18] वोढविलीं[19] ॥४३॥ तैसीं जियेतियेकडे । तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें । न समाती[20] दरीमाजि सिंहाडे[21] । तैसे दंशन[22] दिसती रागिट ॥ ४४ ॥ ऐसें काळरात्रीचेनि आंधारें । उल्हासत निघती संहाररखेचरें । तैसिया वदनीं प्रळयरुधिरें[24] । कोटलिया[25] दाढा ॥ ४५ ॥ हें असो काळें अवंतिलें[26] रण । कां सर्वसंहारें मातलें[27] मरण । तैसें अतिभिंगुळवाणेंपण[28] । वदनीं तुझिये ॥४६॥ हे बापुडी लोकसृष्टी । मोटकीये[29] विपाइली दिठी । आणि दुःखकालिंदीचिया तटीं । झाड होऊनि ठेली ॥४७॥ तुज महामृत्यूचिया सागरीं । आर्ता हे त्रैलोक्यजीविताची तरी[30] । शोककुवांतलहरी[31] । आंदोळत[32] असे ॥४८॥ एथ कोपोनि जरी वैकुंठें । ऐसें हन म्हणिपैल अवचटें[33] । जे तुज लोकांचें काइ[34] वाटे । तूं ध्यानसुख हे भोगीं ॥४९॥ तरी जी लोकांचें कीर साधारण । वांयां आड सूतसें[35] वोडण[36] । केवीं सहसा म्हणें प्राण । माझेचि कांपती ॥ ३५० ॥ ज्या मज संहाररुद्र वासिपे[37] । ज्या मज भेणें मृत्यु लपे । तो मी एथें अहोळिबाहळीं[38] कांपें । ऐसें तुवां केलें ॥ ५१ ॥ परि नवल बापा हे महामारी । इया नाम विश्वरूप जरी । हे भ्यासुरपणें हारी[39] । भयासि आणी ॥ ५२ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा
धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

अन्वय—विष्णो, त्वां नभःस्पृशं, दीप्तं, अनेकवर्णं, व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा अहं प्रव्यथितांतरात्मा [अस्मि] च धृतिं शमं न विंदामि. ॥ २४ ॥

ठेलीं[40] महाकाळेंसि हटेंतटें[41] । तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें । इहीं वाढोनियां धाकुटें । आकाश केलें ॥५३॥ गगनाचेनि वाडपणें[42] नाकळे[43] । त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेटाळे । ययाचेनि बाफा आगी जळे । कैसें धडाडीत असे ॥५४॥ तेवींचि एकासारिखें एक

---

१ देवस्वरूप. २ मस्तक लवविणें. ३ नम्रतारूप वृक्षांच्या. ४ बागेत. ५ प्राप्त झाली. ६ वसंत ऋतु. ७ दोन हातांनीं ८ डोळ्यांचें ९ सुदिन. १० भीति. ११ रागावलेल्या. १२ जिकडेतिकडे. १३ होळ्या. १४ पसरल्या. १५ शंकरांचीं. १६ जमाव. १७ युगाचा अंत करणारी जी जगदंबा तिची. १८ भूतांच्या नाशाला. १९ प्राप्त झाली. २० मावत नाहीं. २१ सिंह. २२ दांत. २३ नाश करणारी पिशाचें. २४ प्रलयकाळच्या संहाराच्या रक्तानें. २५ किटलेल्या. २६ आमंत्रण केलें. २७ आलें. २८ भयंकरपणा. २९ थोडी. ३० नौका ३१ तुफान. ३२ हेलकावे खात आहे. ३३ अकस्मात्. ३४ वाटाघाट. ३५ धाकटें. ३६ पडदा. ३७ भितो. ३८ आंत व बाहेर. ३९ जिंकते. ४० लढताहेत. ४१ पैजेनें. ४२ मोठेपणानें. ४३ आकळतां येत नाहीं.

विश्वरूप पहात आहेत तें पहा; ३४ आणि, प्रभो, तुम्हांला पाहतांना क्षणोक्षणीं मनांत आश्चर्य मानून तुमच्या पुढें आपलें मस्तक लववीत आहेत. ३५ ते सर्व मंजुळ शब्दानें स्वर्गांत तुमचा जयजयकार करीत आहेत व हात जोडून तुम्हांला नमस्कार करीत आहेत. ३६ त्या देवांच्या नम्रतारूपी वृक्षाच्या बागेंत अष्टसात्त्विकभावरूप वसंत प्राप्त होऊन, त्या वृक्षास करसंपुटरूपी पालवी फुटून तुमची प्राप्ति त्यांना फलरूपी झाली! ३७

हे महाबाहो, तुझें बहुत मुखांचें, बहुत नेत्रांचें, बहुत हस्तांचें, बहुत मांड्यांचे, बहुत पायांचें, बहुत पोटांचें, व बहुत दाढांनीं विक्राळ असें विशाळ रूप पाहून सर्व लोक भयानें अत्यंत भयभीत होत आहेत; आणि मीही तसाच भयभीत होत आहें. ॥ २३ ॥

जणू काय त्याच्या नेत्रांचें भाग्यच उदयास आलें व तुमचें हें अगाध विश्वरूप पाहून त्याच्या मनाला आज सुखाचा सुदिन उगवला. ३८ हे तीन लोक व्यापणारें तुमचें स्वरूप पाहून देवांनाही भीति उत्पन्न झाली; कारण हें स्वरूप वाटेल तिकडून पाहिलें असत प्रत्येक पाहणाराला आपल्या समोर आहे असें दिसतें. ३९ याप्रमाणें हें एकच असून विचित्र व भेसूर आहे; याला पुष्कळ तोंडें व नेत्र आहेत; व अनंत हात असून त्यांत शस्त्रें धारण केलेलीं आहेत. ३४० तसेंच, अनंत उत्तम बाहु, पाय, उदर आणि नानावर्ण इतकीं असून प्रत्येक मुख खावयाला उठलें आहे असें दिसतें; ४१ ज्याप्रमाणें महाकल्पाच्या अंतीं रागावलेला यम जिकडे तिकडे प्रळयाग्नीच्या होळ्या पसरतो, ४२ किंवा शंकरांचीं संहार करण्याचीं यंत्रेंच अथवा पात्रें, प्रळयभैरवाचे जमाव, किंवा अंत करणाऱ्या जगदंबेची विभूति संहार करण्याकरितां यावी कीं काय, ४३ त्याप्रमाणें जिकडे तिकडे तुमचीं प्रचंड तोंडें दिसतात; आणि दरींमध्यें ज्याप्रमाणें सिंह मावत नाहींत त्याप्रमाणें तुमचे दांत तोंडांत न मावतां भयंकर दिसतात. ४४ प्रळयरात्रीच्या अंधारामध्यें जशीं नाश करणारीं पिशाचें निघतात, त्याप्रमाणें प्रळयकाळच्या संहाराच्या रक्तानें तुमच्या दाढा किटलेल्या दिसतात. ४५ फार काय सांगावें? काळानें जसें युद्धाला आमंत्रण द्यावें, किंवा सर्वसंहारांत जीवांचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणें तुमच्या मुखामध्यें अद्भुत भयंकरपणा दिसतो. ४६ काय सांगू! हें सर्व जग अत्यंत दीन दिसतें. कारण, जगाकडे, किंचित् नजर टाकून पाहील, त्याला, तें दुःखरूप यमुना नदीच्या काठच्या झाडाप्रमाणें उभे राहिलेलें आहे असें दिसेल. ४७ तुमच्या या महामृत्युरूपी सागरांत जगताचें आयुष्य हीच कोणी नाव शोकरूपी तुफानानें हेलकावे खात आहे. ४८ देवा, कदाचित तुम्ही असें म्हणाल कीं, तुला लोकांच्या भीतीबद्दल वाटाघाट करण्याचें काय कारण आहे? तर तसें न करतां, जें हल्लीं विश्वरूप पाहिलें आहेस, त्याचें मनांत ध्यान करून सुखाचा उपभोग घे ४९ तर, लोकांच्या भीतीचा फक्त आडपडदा असून, खरें म्हणाल तर भीतीनें माझीच पांचावर धारण बसली आहे. ३५० ज्या मला प्रळयकाळाचा रुद्र भितो, व माझ्या भीतीनें मृत्यु लपतो, तो मी अंतर्बाह्य तुमचें स्वरूप पाहून कांपत आहें. अशी तुम्हीं माझी स्थिति करून टाकिली. ५१ परंतु, हे प्रभो, त्या तुमच्या अतिभयंकर रूपाला—जें आपल्या उग्र तेजानें भयालाही जिंकून टाकतें त्याला—विश्वरूप म्हणणें हें नवल नव्हे का? तर ही महामारी होय. ५२

हे विष्णो, तुम्ही जे आकाशापर्यंत पोंहोंचलेले, प्रकाशमान, अनेक वर्णांचे, पसरलेल्या तोंडांचे व प्रदीप्त आणि विशाल नेत्रांचे, त्या तुम्हांला पाहून माझा अंतरात्मा भयभीत होऊन गेला आहे; माझें धैर्य टिकत नाहीं; व मला शांतिही वाटत नाहीं. ॥ २४ ॥

कित्येक रागीट मुखें जणू काय महाकाळाबरोबर पैजेनें लढताहेत, व त्यांनीं आपल्या मोठेपणानें आकाशास मागें टाकलें आहे; ५३ तीं आकाशाच्याही मोठेपणानें आकळलीं जात नाहींत; व त्रिभुवनाच्या वाऱ्यानेंही ज्यांचें वेष्टन होत नाहीं; उलट तीं आपल्या वाफांनीं अग्नीला जाळून सर्वत्र भडका करीत आहेत! ५४ त्याचप्रमाणें, तीं एकासारखीं एक नसून प्रत्येकांत

नोहे। पृथ वर्णावर्गांचा भेदु आहे। हो कां जे प्रळयीं साचावों[1] लाहे। वन्ही ययाचा ॥५५॥ जयाचिये आंगींची दीप्ती येवढी। जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी। कीं तयाही तोंडें आणि तोंडीं। दांत दाढा ॥ ५६ ॥ कैसा वारया धनुर्वात चडला। समुद्र कीं महापूरीं पडिला। विषाग्नि मारा[2] प्रवर्तला। वडवानळासी[3] ॥५७॥ हळाहळ आगी पियालें। नवल मरण मारा प्रवर्तलें। तैसें संहारतेजा या जाहलें। वदन देखा ॥५८॥ परी कोणें मानें विशाळ। जैसें तुटलिया अंतराळ। आकाशासि कव्हळें। पडोनि ठेलें ॥५९॥ नातरी काखे सूनि वसुंधरी। जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं। तैं उघडलें हाटकेश्वरीं। जेविं पाताळकुहर ॥२६०॥ तैसा वक्त्रांचा विकाशु। माजि जिव्हांचा आगळाचि आवेशु। विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु। न भरीचि कोडें ॥६१॥ आणि पाताळउमाळांचिया फूत्कारीं। गरळज्वाळा लागती अंबरीं। तैसी पसरलिये वदनदरी-। माजि हे जिव्हा ॥६२॥ काढूनि प्रळयविजूचीं जुंबाडें। जैसे पैसावले गगनाचे हुडे। तैसे आवाळुवांवरी आंकडे। धगधगीत दाढांचे ॥६३॥ आणि ललाटपटाचिये खोळे। कैसे भयातें भेडविताती डोळे। हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे। कडवसां राहिले ॥६४॥ ऐसें वाऊनि भयाचें भोजें। एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज। तें नेणों परी मज। मरणभय आलें ॥६५॥ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे। केले तियें पावलों प्रतिफळें। बापा देखिलासि आतां डोळे। निवावे तैसे निवाले ॥६६॥ अहो देहो पार्थिव कीर जाये। ययाची काकुळती कवणा आहे। परि आतां चैतन्य माझें विपायें। वांचे कीं न वांचे ॥६७॥ येऱ्हवीं भयास्तव आंग कांपे। नावेक आगळें तरी मन तापे। अथवा बुद्धिही वोसिपे। अभिमानु विसरिजे ॥६८॥ परी येतुलियाही वेगळा। जो केवळ आनंदैककळा। तया अंतरात्मयाही निश्चळा। शियारी आली ॥६९॥ बाप साक्षात्काराचा वेधु। कैसा देशधडी केला बोधु। हा गुरुशिष्यसंबंधु। विपायें नांदे ॥२७०॥ देवा तुझ्या ये दर्शनीं। जें वैकल्य उपजलें आहे अंतःकरणीं। तें सांवरावयालागीं गवसणी। धैर्याची करितसें ॥७१॥ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें। कीं तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें। हें असो परि मज भलें आतुडविलें। उपदेशा इया ॥७२॥ जीव विसंवावयाचिया चाडा। सैर धांवाधांवी करितसे बापुडा। परि सोय ही कवणेकडा। न लभे एथ ॥७३॥ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी। जीवित्व गेलें आहे चराचरीं। जी न बोलें तरि काय करीं। कैसेनि राहें ॥७४॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि,
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

अन्वय—देवेश, [हे] जगन्निवास! कालानलसन्निभानि दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा एव [अहं] दिशः न जाने च शर्म न लभे; [तस्मात् त्वं] प्रसीद. ॥२५॥

पैं अखंड डोळ्यांपुढें। फुटलें जैसें महाभयाचें भांडें। तैसीं तुझीं मुखें विलंडें[40]। पसरलीं देखें ॥७५॥ असो दांतदाढांची दाटी। न झांकवे मा दोहीं वोठीं। सैंघ प्रळयशस्त्रांचिया दाट कोटी। लागलिया जैशा ॥७६॥ जैसें तक्षका विष भरलें। हो कां जे काळरात्रीं भूत संचरलें। कीं आग्नेयास्त्र परजिलें। वज्राग्नीं जैसें ॥७७॥ तैसीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें। वरि आवेश हा बाहेरी वोसंडे[43]। आले मरणरसाचे लोंढे। आम्हांवरी ॥ ७८ ॥ संहारसमर्थीचा पंडानिळु।

---

१ साहाय्य लागतें. २ मारण्यास उद्युक्त झाला ३ वडवानळाच्या साहाय्यानें. ४ विष. ५ वेढा. ६ घालुनी. ७ पृथ्वी. ८ पाताळांत ९ पाताळांतील महादेवानें. १० विवर. ११ पसरणें. १२ नागांच्या. १३ फुत्कान्यानें. १४ विष. १५ आकाशीं. १६ समुदाय. १७ शृंगारिले. १८ बुरूज. १९ ओंठाबाहेर. २० प्रखर. २१ कपाळाच्या भागांतील खळग्यांत. २२ लहरी. २३ आंधारांत. २४ कौतुक. २५ मातीचें. २६ पर्वा. २७ भीति पावते. २८ स्वरूप. २९ शिसारी. ३० छंद. ३१ देशपार. ३२ ज्ञान. ३३ कचित्. ३४ व्याकुळता ३५ खटपट. ३६ गुंतविलें. ३७ विसांवा घेण्याकरितां. ३८ पुष्कळ. ३९ थारा. ४० मोठीं. ४१ कुंपण. ४२ प्रळयाग्नीनें. ४३ उचंबळे. ४४ प्रळयकाळचा. ४५ प्रचंड वारा.

रंगारूपाचा भेद आहे, व प्रलयकाळचा अग्नि ज्या वेळेस उत्पन्न होतो, त्या वेळेस तो यांच्याच साहाय्यानें पृथ्वीचा प्रलय करतो कीं काय कोण जाणे! ५५ यांच्या अंगाचें एवढें तेज आहे कीं, ज्यानें त्रैलोक्याची राखुंडी होते! त्यांतही तोंडें आहेत आणि तोंडांत दांत व दाढा आहेत! ५६ काय वाऱ्याला धनुर्वात झाला? किंवा समुद्राला महापूर येऊन तो मर्यादा सोडून वाहूं लागला? अथवा वडवानळाच्या साहाय्यानें विषरूप अग्नि मारण्यास प्रवर्तला आहे कीं काय? ५७ काळकूट विष अग्नीनें घ्यावें, अथवा मरण हेंच मारण्यास उद्युक्त व्हावें, त्याप्रमाणें या विश्वरूपाचें तेज प्रखर असून त्याला आणखी तोंडेंही आहेत. ५८ परंतु तीं तोंडें केवळ मोठीं आहेत म्हणाल, तर आकाश मध्येंच तुटून त्याला जशी खिंड पडावी त्याप्रमाणें; ५९ किंवा हिरण्याक्ष राक्षस पृथ्वी खाकेंत मारून ज्या वेळेस पाताळांत जावयास निघाला त्या वेळेस हाटकेश्वराने (सप्तपाताळाखालील महादेवाच्या अवताराने) जसें पाताळचें विवर उघडलें, १६० त्याप्रमाणें हीं तुमचीं तोंडें पसरलेलीं असून, त्यांत जिव्हा आवेशानें लडबडताहेत; आपल्या एके घासालाही विश्व पुरणार नाहीं म्हणून कौतुकानें देखील तें खाऊन टाकीत नाहीत; ६१ आणि पाताळांतील नागांच्या फुस्कार्‍यानें जशा विषाच्या ज्वाला आकाशास लागतात, त्याप्रमाणें या तोंडांच्या दरांत जिव्हा भासतात! ६२ प्रलयकाळच्या विजांचे समुदाय एकत्र करून जसे गगनाचे किल्ले शृंगारावे, त्याप्रमाणें ओठाच्या दोन्ही बाजूस दाढांचे आकडे प्रखर दिसतात; ६३ आणि कपाळाच्या भागांतील खळग्यांत भयाला भिवविणारे असे डोळे दिसत असून, ते महामृत्यूचे प्रवाह अधारांत दडून बसल्यासारखे दिसताहेत. ६४ याप्रमाणें भीतीचें कौतुक करून या ठिकाणीं तुम्ही कसल्या प्राप्तीची आशा करतां हें मला समजत नाहीं; परंतु मला मात्र मरणाची भीति उत्पन्न झाली आहे. ६५ देवा, मला जें विश्वरूप पहाण्याविषयीं डोहाळे झाले होते, ते माझे मलाच फळले, व तें रूप पाहून जशी रीतीनें डोळ्यांची शांति व्हावयाला पाहिजे होती, त्याप्रमाणें झाली आहे. ६६ देवा, शरीर हें तर मातीचें असून तें नाहींसें झालें असतां त्याची कोण पर्वा करील, परंतु माझें चैतन्य हेंही कदाचित् राहील कीं नाहीं याचा भरंवसा नाहीं. ६७ थोडा बहुत मनालाही ताप उत्पन्न होत आहे, व बुद्धीला भीति उत्पन्न होऊन अभिमानाचाही विसर पडला आहे. ६८ इतकेंच नव्हे, तर इंद्रियांहून निराळा असा जो आनंदस्वरूपी निर्मळ आत्मा, त्यालाही शिसारी आली आहे. ६९ देवा, विश्वरूपाचा साक्षात्कार काय झाला, कीं ज्याच्या दर्शनानें माझें ज्ञानच देशोधडीस लागलें; आणि माझा व तुमचा जो गुरुशिष्यांचा संबंध, तो या जगांत उरेल कीं नाहीं याचा मला संशय आहे. १७० देवा, तुमच्या विश्वरूपाच्या दर्शनानें माझें व्याकुळ झालेलें अंतःकरण सावरून धरण्याकरितां त्याला मी धीर देण्याची खटपट करीत आहें; ७१ मूळ माझें व धैर्याचें वांकडें पडलें होतें, तशांत हें विश्वरूप डोळ्यांनीं पाहिलें; हे असो. परंतु शाबास, तुम्ही मला उपदेशाच्या घोटाळ्यांत चांगलें पाडलें! ७२ माझा जीवात्मा विसावा घेण्याच्या निमित्तानें बिचारा चहूंकडे धाव घेत आहे, परंतु त्याला कोठेंही थारा मिळत नाहीं ७३ याप्रमाणें तुमच्या या विश्वरूपी महामारीच्या दर्शनानें स्थावरजंगमादि सृष्टींतील सर्वांचें जीवित्व नाहींसें झालें आहे. पण जर तुम्हांला शरण न आलों तर मी जिवंत तरी कसा राहीन? ७४

हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, प्रलयकालच्या अग्नीसारखीं प्रदीप्त आणि भयंकर दाढांनीं विक्राळ अशीं तुमचीं मुखें पाहतांच मला दिशा समजेनातशा झाल्या आहेत व मला सुख वाटत नाहीं; तस्मात् आपण मजवर कृपा करा. ।। २५ ।।

जसें महाभयाचें सबंध भांडें फुटून आपल्या डोळ्यांपुढें उघडें दिसावें, त्याप्रमाणें तुमचीं अकाळविक्राळ मोठीं तोंडें पसरलेलीं दिसतात; ७५ आणि आंतील दांत व दाढा यांची इतकी गर्दी झालेली आहे कीं, त्या दोन्ही ओठांच्या आंत मावत नाहींत. त्या योगानें चहूंकडे प्रलयकालच्या शस्त्रांचें दाट कुंपण लावलें आहे कीं काय असें वाटतें. ७६ तक्षक हा पूर्ण विषारी असून त्याच्या तोंडांत जशी विषाचीच भर घालावी, किंवा अमावास्येच्या रात्रीं भूतांचा संचार व्हावा; अथवा प्रलयाग्नीनें आग्नेयास्त्र परजावें, ७७ त्याप्रमाणें तुमचीं विशाळ तोंडें असून त्यांतून आवेश बाहेर उचंबळत आहे, व त्या योगानें आमच्यावर मरणरूपी पाण्याचे लोंढेच आले आहेत कीं काय असें वाटतें. ७८ सर्व ब्रह्मांडाचा नाश करणारा प्रलयाग्नि

आणि महाकल्पांत प्रळयानळु[1] । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ॥७९॥ तैसीं संहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु[2] कां आम्हां पारुखे । आतां भुकलों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ॥३८०॥ मोटेकें विश्वरूप डोळां देखिलें । आणि सुखाचें अवचेण पाडिलें । आतां जाणपाणें जापागें आपुलें । अ इलाव्यस्त हें ॥ ८१ ॥ ऐसें करिसी म्हणोनि जरि जाणें । तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें । आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें । या स्वरूपप्रळयापासोनी ॥८२॥ जरि तूं गोसांवी आमुचा अनंता । तरि सुंई वोडण माझिया जीविता । सांटवीं पसारा हा मागुता । महामारीचा ॥ ८३ ॥ आइक सकळ देवांचिया परदेवते । तुवां चैतन्य गा विश्व वसतें । तें विसरलासि हें उंपरतें । सहारू आदरिलें ॥८४॥ म्हणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया । सहरीं संहरीं आपुली माया । काढीं मातें महाभया । पासोनियां ॥ ८५ ॥ हा ठायवरी पुढतपुढती । तृतें म्हणिजे बहुवा काकुळती । ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडका जाहलों ॥ ८६ ॥ जैं अमरावतीये आला धाडा । तैं म्यां एकलेनि केला उवेडा । जो मी काळाचियाही तोंडा । वासिपुं न धरीं ॥ ८७ ॥ परि तया[11] आंतुल नव्हे हे देवा । एथ मृत्यूसही करूनि चढावा । तुवां आमुचाचि घोटु भरावा । या सकळविश्वेंसीं ॥८८॥ कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु । हो कां तूंचि मिनलासि[12] काळु । बापुडा हा त्रिभुवन गोळु । अल्पायु जाहला ॥८९॥ अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांति करितां । कटकटा[13] विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं ॥३९०॥ हें नव्हे मीं[14] रोकडें[15] । सैंघ[16] पसरूनियां तोंडें । कवळितासि चहूंकडे । सैन्यें इयें ॥९१॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

अन्वय—[हे भगवन्] अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अवनिपालसंघैः सह एव तथा भीष्मः द्रोणः च असौ सूतपुत्रः अस्मदीयैः अपि योधमुख्यैःसह, ॥ २६ ॥

नोहेंति[17] हे कौरवकुळींचे वीर । आंधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर । हे गेले गेले सहपरिवार । तुझिया वदनीं ॥९१॥ आणि जे जे यांचेनि सावायें[18] । आले देशोदेशींचे राये । तयांचें सांगावया जावों न लाहे[19] । ऐसें सरकटित आहासी ॥९३॥ मदमुखांचियां[21] संघटा[22] । घेत आहासि घटघटां । रणीं[23] हन थाटा[24] । देतासि मिठी ॥९४॥ जंत्रांवरिचील[25] मार । पदातींचे[26] मोगर । मुखांआंत भारें । हारपतांति मा ॥९५॥ कृतांताचिया जांवळा । जें एकाचि विश्वातें गिळी । तियें कोटीवरी सगळीं । गिळितासि शस्त्रें ॥९६॥ चतुरंगा[30] परिवारा । सजोडियां[31] रहवरा । दांत न लाविसी मा परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि बरवा ॥९७॥ हां गा भीष्माऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु । तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ॥९८॥ अहा सहस्रकरांचा[32] कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु आणि आमुचिया आघवयांचा केरु[33] । फेडिला देखें ॥९९॥ कटकटा धातया । कैसें जाहलें अनुग्रहा[34]या । मियां प्रार्थूनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण ॥४००॥ मागां थोडिया बहुवा उपपत्ती[35] । येणें सांगितलीया विभूती । तैसा नसेचि मा पुढती । बैसलों पुसों ॥ १ ॥ म्हणोनि भोग्य[36] तें त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धिही होणारासारिखी ठाके । माझ्या कपाळीं पिटावें[37] लोकें । तें लोटेल[38] कां हा ॥२॥ पूर्वीं अमृतही हाता आलें । परि देव नसतीचि[39] उंगले । मग काळकूट उठाविलें । शेवटीं जैसें ॥३॥ परि

१ प्रळयाग्नि २ धोरें. ३ बाजूस ठेव. ४ धनी. ५ घाल. ६ आड. ७ उलटें. ८ छापा. ९ पराभव १० भय. ११ त्यापैकीं. १२ झालास. १३ अरे अरे. १४ काय १५ प्रत्यक्ष १६ अनेक. १७ हे नव्हेत काय. १८ साहाय्यास. १९ राहात. २० गिळीत. २१ हत्तींचा. २२ समुदाय. २३ या रणभूमीवर २४ थाटानें २५ तोफा, बदुकी वगैरेंचा. २६ पायदळ. २७ झुडीच्या झुंडी २८ नाहींतशा होतात. २९ भावड. ३० हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ. ३१ घोडे जोडलेले रथ. ३२ सूर्याचा. ३३ अडचण. ३४ प्रसाद. ३५ रीति. ३६ भोक्तृत्व ३७ खापर फोडावें. ३८ चुकेल. ३९ तृप्त झाले.

उद्भवला, व त्याला प्रळयकाळचा प्रचंड वारा सहाय झाला, तर तो काय जाळणार नाहीं? ७९ त्याप्रमाणें संहार करणारीं अशीं हीं तुमचीं तोंडें पाहून माझा धीर अगदीं खचला, व मी वेडावून जाऊन मला दिशांचीही भूल पडली व माझा मलाच विसर पडला! ३८० तुमचें विश्वरूप मीं डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं, तोंच त्यापासून होणारें सुख नाहींसें झालें. म्हणून हें तुमचें अवाढव्य स्वरूप आवरून घ्या. ८१ तुम्हीं अशा रीतीनें मला भिववाल असें जर माहीत असतें, तर मला विश्वरूप दाखवा असें तुम्हांला कां म्हटलें असतें? तर आतां ह्या आपल्या विश्वरूप प्रळयाग्नीपासून एक वेळ माझे प्राण वांचवा. ८२ हे अनंता, तुम्ही जर आमचे खरोखर धनी आहां, तर माझ्या मरणाच्या आड कांहीं तरी घालून मग हा महामारीरूपी तुमच्या विश्वरूपाचा पसारा आवरा. ८३ हे देवाधिदेवा, सर्व विश्वाचें वसतिस्थान असे जे तुम्ही, ते सर्व जगाचें पालन करण्याचें विसरून त्याचा उलट संहार करू पाहतां काय? ८४ म्हणून, हे देवराया, लवकर प्रसन्न होऊन आपली माया आवरून घेऊन मला या भयापासून सोडवा. ८५ एवढ्या वेळपर्यंत पुष्कळ काकुळतीस येऊन तुमची जी विनवणी करीत आहें, त्याचें कारण—इतकी मला या विश्वमूर्तीची भीति वाटली! ८६ ज्या वेळेस अमरावतीवर राक्षसांचा छापा पडला होता, त्या वेळेस त्यांचा पराभव मीं एकट्यानें केला. मी काळाच्याही तोंडांत जाण्यास भिणारा नव्हे; ८७ परंतु, देवा, हें आपलें विश्वरूप या गोष्टीपैकीं नव्हे; या ठिकाणीं मृत्यूवरही ताण करून सकल विश्वासह आमचा घोट घ्यावा या हेतूनें तुम्ही प्राप्त झालां आहां. ८८ हें पहा—प्रलयकालचा समय नसूनही तुम्ही मध्येंच काळरूपानें प्राप्त झाल्यामुळें, या बिचाऱ्या त्रिभुवनगोलाचीं शंभर वर्षे भरलीं आहेत! ८९ अहारे दैवा! तुझी गति किती विपरीत आहे! विश्वरूपाच्या दर्शनापासून शांति होईल अशा समजुतीनें मीं देवास 'विश्वरूप दाखवा' म्हणून म्हटलें, तर तें सुख न होतां उलट विघ्न ओढवलें. अरेरे! देवा, आतां मात्र हें विश्व बुडालें; कारण, तूच त्याला ग्रासूं लागलास! ३९० देवा, अहो, आपण अनेक मुखें पसरून या सर्व सैन्याला चहूंकडून भक्षण करीत आहां, हें प्रत्यक्ष माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं का? ९१

हे प्रभो, हे धृतराष्ट्राचे, दुर्योधनादि सर्व पुत्र, राजांचे समुदायांसह आणि भीष्म, द्रोण, तसाच हा कर्ण, व आमच्याकडील मुख्य मुख्य योद्ध्यांसह, ॥२६॥

अहो, कौरवकुलांतील वीर आणि आंधळ्या धृतराष्ट्राचे मुलगे हेच नव्हत का? अहाहा! हे गेले, गेले! सहपरिवार तुमच्या मुखांत गेले! ९२ आणखी जे देशोदेशींचे राजे यांचें साह्य करण्याकरितां आले होते, त्यांचा निरोप माघारा सांगण्याकरितां देखील कोणी मनुष्य उरला नाहीं. अशा रीतीनें तुम्ही सर्वांना गिळीत आहां. ९३ या रणांत मोठ्या थाटानें हत्तींच्या समुदायाचे देखील घटघटा घास करीत आहां. ९४ बंदुकी, तोफा यांचा मारा करणारे आणि पायदळाचे समुदाय यांच्या झुंडीच्या झुंडी तुमच्या मुखांत कीं हो नाहींतशा होत आहेत! ९५ कृतांताच्या तोडीचीं अशीं अस्त्रें, कीं ज्यांपैकीं एक देखील सर्व विश्वाचा नाश करील, अशीं कोट्यवधि तुम्ही गिळून टाकीत आहां! ९६ चतुरंग सेना, तसेच घोडे जोडलेले रथ या सर्वांना दांत न लावतां गट्ट करीत आहां, तर, देवा, यापासून तुम्हांला कसा संतोष वाटतो? ९७ अहो, भीष्मासारखा सत्यवादी व शौर्यनिपुण असा दुसरा कोण आहे? याला, आणि हा द्रोण ब्राह्मण असून त्याला देखील आपण ग्रासून टाकलेंना? ९८ अरेरे! अहो सूर्यपुत्र जो महावीर कर्ण, तोही गेला; आणि आतां आमच्याकडील योद्ध्यांची पाळी येऊन, त्यांची अडचण नाहींशी केली! ९९ हायरे ब्रह्मदेवा! या प्रभूच्या प्रसादापासून ही काय अनन्वित गोष्ट घडत आहे, कीं मीं प्रभूची प्रार्थना करून बिचाऱ्या जगाला मारण्यास मात्र कारण झालों! ४०० पूर्वी थोड्या बहुत प्रकारांनीं प्रभूंनीं आपल्या विभूति सांगितल्या; पण त्याप्रमाणें देवांची माझ्या समोर दिसत असलेली स्थिति नाहीं असा हट्ट मी धरून बसलों. १ म्हणून, भोक्तव्य चुकत नाहीं म्हणतात ती गोष्ट अगदीं खरी आहे; आणि बुद्धिही त्याप्रमाणेंच होते हेंही खरें आहे. लोकांनीं आपल्या मरणाचें खापर माझ्या डोक्यावर फोडावें ही गोष्ट कशी चुकणार! २ पूर्वी समुद्रमथनाच्या वेळीं अमृत हाताला आलें असूनही देवांनीं समुद्रमंथन बंद न करता जास्ती इच्छा केली, तेव्हां शेवटीं त्यांच्या हातीं काळकूट विष आलें! ३ परंतु तेंही एका प्रकारें कमीच

तें एकेवगीं थोडें । केलिया प्रतिकारामाजिवडें । आणि तिये अवसरींचें तें सोकडें । निस्तरविलें शंभू ॥४॥ आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे । कोणाही विषा भरलें गगन गिळे । महाकाळेंसि के खेळें । आंगवेंत असे ॥५॥ ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु । शोचित असे जिवाआंतु । परि न देखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राय देवाचा ॥६॥ जे मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिला होता मोहें बहुतें । तो फेडावयालागीं अनंतें । हें दाखविलें निज ॥७॥ अरे कोण्ही कोण्हातें न मारी । एथ मीचि हो सर्व संहारीं । हें विश्वरूपव्याजें हरी । प्रकटित असे ॥८॥ परि वायांचि व्याकुळता । तें न चोजवेचि पंडुसुता । मग अहो कंपु नव्हता । वाढवित असे ॥९॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु
संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥२७॥

अन्वय—[त्वां] दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणाः विशंति; तेषां मध्ये केचित् दशनांतरेषु विलग्नाः, केचित् चूर्णितैः उत्तमांगैः युक्ताः संदृश्यंते. ॥२७॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे । सांसिकवचेंसि दोन्ही दळें । वदनीं गेलीं आभाळें । गगनीं कां जैसीं ॥४१०॥ कां महाकल्पाचिया शेवटीं । जैं कृतांतु कोपला होय सृष्टी । तैं एकविसांहि स्वर्गां मिठी । पाताळासकट दे ॥११॥ नातरी उदासीनें दैवें । संचकांचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलया जाती ॥१२॥ तैसीं सासिन्नली सैन्यें एकवटे । इयें मुखीं जाहलीं प्रविष्टें । परि एकही तोंडौनि न सुटे । कैसें कर्म देखा ॥१३॥ अशोकाचे अंगोवसे । चघळिले कंव्हेनि जैसे । लोक वक्त्रामाजि तैसे । वायां गेले ॥१४॥ परि सिसाळें मुकुटेंसीं । पडिलीं दाढांचे सांडेसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती ॥१५॥ तियें रत्नें दांतांचिये सवडी । कूटें लागलें जिभेच्या बुडीं । कांहीं कांहीं आगेंरवडी । दंष्ट्रांचीं माखलीं ॥१६॥ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । परि जीवित्व देहींचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं ॥१७॥ तैसीं शरीरामाजि चोखडीं । इयें उत्तमांगें होतीं फुडीं । म्हणोनि महाकाळाचियाहि तोंडीं । परि उरलीं शेखीं ॥१८॥ मग म्हणे हें काई । जन्मलयां आन मोहरचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं । संचरताहे ॥१९॥ यया आपेंआप आघविया सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचिया वाटीं । आणि हा जेथिंचिया तेथ मिठी । देतसे उगलां ॥४२०॥ ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखांमाजि धांवत । येर सामान्य हें भरत । ऐलीच वदनीं ॥२१॥ आणीकही भूतजात । तें उपजलेचि ठायीं ग्रासित । परि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं ॥ २२ ॥

यथा नदीनां बहवोऽबुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥२८॥

अन्वय—[हे भगवन्] यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः अभिमुखाः [सतः] समुद्रं एव द्रवंति, तथा अमी नरलोकवीराः तव अभिविज्वलंति वक्त्राणि विशंति. ॥ २८ ॥

जैसे महानदींचे वोघ । वहिले ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचिकडूनि जग । प्रवेशत मुखीं ॥२३॥ आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची मोवणी । वेगें वक्त्रमिळणीं । साधिजत आहाती ॥२४॥

यथा प्रदीप्त ज्वलनं पतंगा
विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

अन्वय—[हे देव,] यथा पतंगाः समृद्धवेगाः [संतः] नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशंति, तथा एव लोकाः समृद्धवेगाः [सतः] तव वक्त्राणि अपि नाशाय विशंति. ॥ २९ ॥

---

१ एकपक्षीं. २ निराकरण करण्याजोगें. ३ सकट. ४ आवरीक. ५ सामर्थ्य. ६ ग्रासिला ७ निमित्तानें. ८ समजे. ९ व्यर्थ. १० शिरस्त्राणें. ११ यम १२ एकवीस. १३ प्रतिकूल. १४ संग्रह करणाराची. १५ लयास. १६ जमलेलीं. १७ डाहाळ. १८ उटानें. १९ मस्तकें. २० चिमट्यांत. २१ पीठ. २२ टोकें. २३ दाढांची. २४ सांगाडे. २५ मस्तकें. २६ दुसरा मार्ग. २७ उगीच. २८ अगोदर, सहज. २९ प्राणिमात्र. ३० मोजणी; पायऱ्या.

शिवाय, त्याचें निराकरण करण्यासारखें होतें; आणि त्या वेळचें तें संकट शंकरांनी दूरही केलें. ४ पण हलींचा जो हा विश्वरूपाचा प्रकार-हा अग्नीस मदत करणारा वारा नसून प्रत्यक्ष पेटलेला वागच आहे, तर त्याला कोण आवरील ? तसेंच, सर्व गगनात जें विष पसरलें आहे, तें कोण गिळील ? व महाकाळाबरोबर खेळण्याचें कोणाचें सामर्थ्य आहे. ५ [ज्ञानेश्वर म्हणतातः-]याप्रमाणें अर्जुन दुःखानें व्यापून मनांतल्या मनांत शोक करूं लागला. परतु या प्रसंगीं देवांच्या मनांतील अभिप्राय त्याला कळला नाहीं. ६ मी मारणारा व हे कौरव मरणारे अशा मोहानें जो तो व्यापून गेला होता, तो त्याचा मोह नाहींसा करण्याकरितांच श्रीअनतानें अ पलें हे विश्वरूप दाखविलें; ७ आणि कोणी कोणास मारीत नाही; तर या ठिकाणा सर्वांचा संहार करणारा मीच आहें, हें त्यांनीं विश्वरूपाच्या योगानें व्यक्त केलें. ८ परंतु अर्जुनास हें न समजतां तो व्यर्थ व्याकूळ झाला व उगीच मनात भीति धरूं लागला. ९

हे योद्धे, दाढांनीं विक्राळ अशा तुमच्या भयंकर मुखामध्यें त्वरेने शिरत आहेत. त्यांत कित्येक तुमच्या दांतांच्या मध्यें सांपडले आहेत असे दिसतात; आणि कित्येकांच्या मस्तकांचा चुराडा होऊन गेला आहे असे दिसतात. ॥२७॥

त्या वेळेस तो पुनः म्हणाला, "अहो, हें पहा ! आकाशांत ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं होतात, त्याप्रमाणें शिरस्त्राणें व कवचें यांसकट ही दोहींकडचीं सैन्यें तुमच्या तोंडांत नाहींतशीं झालीं. ४१० किंवा महाप्रळयाच्या वेळीं यम कोपल्यावर जसा एकवीस स्वर्गांना पाताळ'सह गिळून टाकतो, ११ अथवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर संग्रह करणारांचें ऐश्वर्य जागचे जागीं आपल्या आपणच नाहींसें होतें, १२ त्याप्रमाणें ही कर्माची गति कशी विलक्षण आहे तें पहा, कीं हीं जमलेलीं सैन्यें एकदम या मुखांत शिरून त्यांतून एकही बाहेर पडत नाहीं ! १३ उटाच्या तोंडांत अशोक वृक्षाचे डहाळे जसे चघळतांना दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें हे सर्व लोक या तोंडांत कसाय गेले ! १४ परंतु मुकुटांसह मस्तकें दाढांच्या चिमट्यांत सांपडून त्यांचें कसें पीठ होत आहे पहा. १५ तीं मस्तकें दांतांच्या मधल्या भागांत रत्नांसारखीं चमकत आहेत, व त्यांचें पीठ जिभेच्या बुडाला उगीच लागलें असून, त्यात जीं ठोकळ ठोकळ होतीं त्यांच्या रक्तांनीं दाढा कांहीं माखल्या आहेत; १६ या विश्वरूप काळानें ज्या बळकट लोकांचीं शरीरें ग्रासलीं आहेत, त्यांच्या देहांचे डांगाडे जिवित्व नाहींसे करून मुद्दाम राखून ठेवले आहेत १७ त्याप्रमाणें, शरीरांत उत्तम भाग जें मस्तक, तें जरी महाकाळाच्या तोंडांत सांपडलें होत, तरी तीं मुद्दाम शेवटीं राखून ठेवलीं आहेत ! "१८ मग अर्जुन पुनः म्हणतो, "या जगाचा जन्म आणि मृत्यु या दोहोंला दुसरा मार्गच नाहा; तर सर्व जग या वदनरूपी डोहांत आपोआप येऊन बुडत आहे; १९ ही सर्व सृष्टि आपोआप या मुखाच्या वाटेला लागली आहे, आणि हा परमात्मा जाग या जागीं स्वस्थ राहून सर्व जगाला सहज गिळीत आहे; ४२० ब्रह्मदेवासारखीं मोठमोठाली मंडळी, या विश्वरूपाचें जें सर्वांत अति उच्च तोंड, त्यात धांव घेत आहेत; एरव्हीं इतर मंडळी अलीकडल्याच मुखांत शिरताहेत; २१ व इतर प्राणिमात्र हे उपजत्या ठिकाणींच नाहींतसे होत आहेत; परंतु या विश्वरूपाच्या मुखाच्या सपाट्यांतून निःसंशय कांहींच सुटत नाहीं. २२

हे प्रभो, जसे नद्यांचे मोठमोठे प्रवाह समुद्राकडेसच धाव घेत असतात, तसे हे मृत्युलोकींचे वीर ह्या तुमच्या प्रज्वलित मुखांमध्यें शिरत आहेत. ॥ २८ ॥

ज्याप्रमाणें महानद्यांचे प्रवाह सहज समुद्राकडे वळतात, त्याप्रमाणें सर्व जग चोहोंकडून येऊन तुमच्या मुखांत प्रवेश करीत आहे; २३ व सर्व प्राणी आयुष्यरूपी मार्गांत दिवसरात्रींच्या पायऱ्या करून त्वरेनें तुमच्या मुखांत येऊन मिळण्याचा योग साधीत आहेत. २४

हे प्रभो, जसे भडकलेल्या अग्नीमध्यें नाश पावण्यास्तव पतंग मोठ्या वेगानें शिरत असतात, तसेच हेही सर्व लोक तुमच्या मुखांमध्यें नाश पावण्यास्तव मोठ्या वेगानें शिरत आहेत ! ॥ २९ ॥

जळतया गिरी[1]च्या गवाखां[2]- । माजि घापती[3] पतंगाचिया झोंका । तैसे समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडती ॥२५॥ परि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तें तातेलि[4]या लोहें[5] पाणीचि पां गिळिलें । वह्निवटीं[6]हि पुसिलें । नामरूप तयाचें ॥२६॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंता-
लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥३०॥

अन्वय—विष्णो, समंतात् ज्वलद्भिः वदनैः समग्रान् लोकान् ग्रसमानः त्वं लेलिह्यसे; तव उग्राः तेजोभिः समग्रं जगत् आपूर्य प्रतपंति ॥ ३० ॥

आणि येतुलियाही आरोगणें[7] । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया ॥२७॥ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भणंगा[9] दुकाळु पाहला । तैसा जिभांचा लळलळाटु देखिला । आवाळुवें[10] चाटितां ॥२८॥ तैसें आहाराचे नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी सर्मसमित[11] नवाई[12] । भुकेलेपणाची ॥२९॥ काय सागराचा घोंटु भरावा । कीं पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आघवाचि दाढे ॥४३०॥ दिशा सगळियाचि गिळावियां । चांदिणिया चाटूनि घ्यावियां । ऐसें वर्तत आहे सावियां[13] । लोलुप्य[14] बा तुझें ॥३१॥ जैसा भोगीं कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हाकोंक[15] चढे । तैसीं खातखातांचि तोंडें । खाखातें ठेलीं ॥३२॥ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं आहे टेंकलें । जैसें कां कवीठ घातलें । वडवानळीं ॥३३॥ ऐसीं अपार वदनें । आतां येतुलीं कैचीं त्रिभुवनें । कां आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं सैंघ ॥३४॥ अगा हा लोकु बापुडा । जाहला वदनज्वाळां वरपडा[16] । जैसीं वणवेयाचिया वेढां । सांपडती मृगें ॥३५॥ आतां तैसें या विश्वा जाहालें । देव नव्हे हें कर्म आलें । कां जगजळचरां पांगिलें[17] । काळजाळें ॥३६॥ आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे[18] । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । हीं वक्त्रें नोहेति जोहरें[19] । वोडवलीं जगा ॥३७॥ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे तें नेणे । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिकाचि नाहीं ॥३८॥ नातरी माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे[20] हें शस्त्र कायि जाणे । कां आपुलियां मारा नेणे । विष जैसें ॥३९॥ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परी ऐलीकाडिले मुखीं खोई[21] । हों सरली[22] जगाची ॥४४०॥ अगा आत्मा तूं एकु । सकळ विश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अंतकु । तैसा वोडवलासी[23] ॥४१॥ तरि मियां सांडिली जीवित्वाची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड । बोल पां सुखें ॥४२॥ किती वाढविसी या उग्र रूपा । आंगीचे भगवंतपण आठवीं बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ॥४३॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं
नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

अन्वय— देववर, ते नमः अस्तु; त्व प्रसीद. भवान् उग्ररूपः कः असि, तत् मे आख्याहि अहं आद्य भवत विज्ञातु इच्छामि, तव प्रवृत्तिम् अहं न हि प्रजानामि. ॥ ३१ ॥

तरि एक वेळ वेदवेद्या । जी त्रिभुवनैकआद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइकें माझी ॥ ४४ ॥ ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ॥४५॥ मियां होआवया समाधान । जी पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकेचि काळें त्रिभुवन । गिळितचि उठिलासि ॥ ४६ ॥ तरि तूं कोण कां येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें कां मेळविलीं । अवघियाचि करीं परिजिलीं[24] । शस्त्रें कांइ ॥४७॥ जी जव तंव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिंगुळवाणे[25] । भेडसावीत आहासी ॥४८॥ एथ कृतांतेंसीं

१ डोंगराच्या. २ दरी. ३ पडतात. ४ उकळ्या. ५ तापलेल्या लोखंडानें. ६ वह्निवाटींतून. ७ भोजन. ८ जठराग्नि. ९ भिकारी. १० ओठ. ११ खमंग. १२ महिमा. १३ सर्वथा. १४ हावरेपणा. १५ भडका. १६ सांपडका. १७ पसरलें. १८ जाळ्यांतून. १९ लाक्षागृहें. २० मरे. २१ क्षय. २२ सरसावला. २३ प्राप्त झाकास. २४ धारण केलीं. २५ भयंकर.

" ज्याप्रमाणें वणवा लागलेल्या डोंगराच्या दरींत पतग उड्या घालतात, त्याप्रमाणें सर्व लोक तुमच्या मुखांत येऊन पडत आहेत; २५ परंतु ज्याप्रमाणें तापलेल्या तव्यावर पाणी पडलें असतां जळून खाक होतें, त्याप्रमाणें, ज्यांनीं ज्यांनी तुमच्या मुखांत प्रवेश केला, त्यांचें नांवरूप वहिवाटींतून देखीळ अजीबात पुसून टाकलें (त्यांच्या नांव-रूपांचा पत्ता देखील नाहीं). २६

हे विष्णो, सर्व बाजूंनी पेटलेल्या मुखांनीं सर्व लोकांना गट्ट करून तुम्ही वारंवार जिभल्या चाटीत आहां; तुमच्या उग्र प्रभा संपूर्ण जगताला व्यापून आपल्या प्रखर तेजाने तापवीत आहेत. ॥ ३० ॥

" आणि याप्रमाणें सर्व जगाचें भक्षण करूनही तुमची भूक कमी होत नाहीं, तर तुमचा जठराग्नि इतका प्रदीप्त तरी झाला कसा ? २७ ज्याप्रमाणें एखादा रोगी तापांतून बरा झाल्यावर त्याला खा खा सुटते, किंवा एखादा भिकारी दुष्काळांत पडावा, त्याप्रमाणें सर्व जगाचा क्षय करूनही अझून तुम्ही जिभल्या चाटीत आहां ! २८ याचप्रमाणें, या तुमच्या तोंडापुढें खाण्याचा जिन्नस म्हणाल तर एकही उरला नाहीं, तेव्हां आपल्या खमग भुकेचा महिमा काय वर्णन करावा ? २९ का समुद्राचा एक घोंट करावा, का पर्वताचा एक घास करावा, का हा सर्व ब्रह्मगोल दाढेखालीं चिरडावा, ४३० सर्व दिशा गिळून टाकाव्या, चटसाऱ्या चांदण्या चाटून टाकाव्या, अशा प्रकारचा हा तुमचा हावरेपणा नजरेस येत आहे। ३१ ज्याप्रमाणें भोग जास्ती घेऊं लागलें असतां काम वाढतो, किंवा विस्तवाला जों जों लांकड लावावीं तों तों तो जास्ती भडकतो, त्याप्रमाणें सर्व जगाला खात असताही तुमचीं तोंडें खा खा करीत उठलीं आहेत. ३२ ज्याप्रमाणें वणव्यांत कवठ टाकलें असतां तें त्याला पुरत नाहीं, त्याप्रमाणें आपलें हें एकच तोंड केवढें पसरलें आहे पहा, कीं त्याच्या जिभेच्या टोंकाला त्रिभुवनही पुरे होत नाहीं ! ३३ तेव्हां एका तोंडाची जर ही वाट, तर तुमच्या या अगणित तोंडांना इतकीं त्रिभुवनें कोठून आणावीं ? तेव्हां त्यांना खाद्य मिळत नसून इतकीं पुष्कळ कां उत्पन्न केलीं आहेत? ३४ ज्याप्रमाणें चोहोंकडून वणवा लागून मध्यें हरिण सांपडावा, त्याप्रमाणें सर्व जग तुमच्या या वदनरूपी ज्वाळांच्या मध्यें सांपडलें आहे; ३५ या विश्वाची स्थिति अशी झाली आहे कीं, तुम्ही देव नसून या विश्वरूपानें त्यांचें कर्मच ओढवलें आहे; किंवा जगरूपी जळचरांना तुमचें वदनरूपी काळजाळेंच पसरलें आहे, ३६ म्हणून तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजरूपी जाळ्यांतून स्थावरजंगम वस्तूंनीं कोणीकडून बाहेर पडावें? हीं तुमचीं तोंडें नसून जगाला लाक्षागृहेंच ओढवलीं आहेत ! ३७ आपल्या प्रखर तेजानें प्राणिमात्राचीं अंगें कशी पोळतात हें अग्नीला समजत नाहीं, परंतु ज्याचा त्याला स्पर्श होतो, त्याचा मात्र प्राण गेल्याशिवाय राहत नाहीं; ३८ किंवा, आपल्या तीक्ष्ण धारेनें दुसऱ्याला कसें मरण येतें हें जसें शस्त्राला माहित नसतें, अथवा आपल्या सेवनानें लोकांचे प्राण कसे हरण होतात हें जसें विषाला समजत नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, तुमच्या मुखांच्या प्रखरपणाची तुम्हांला आठवणच नाहीं; परंतु तुमच्या या अलीकडील मुखांतच सर्व जग नाश पावलें आहे. ४४० देवा, आत्मा म्हणून ज्याला म्हणतात, तो तुम्ही एकच असून सर्व विश्वाचे व्यापकही आहां, मग आमचा नाश करण्यास कां प्रवृत्त झालां? ४१ मी तर आपल्या जिवाची आशा सोडली आहे, आणि तुम्हीही भीड न धरतां तुमच्या मनांत जें काय असेल तें खुशाल उघडपणें सांगा. ४२ तुम्ही आपल्या विश्वरूपाचें उग्रपण किती वाढवणार ? देवा, तुमच्या अंगा जो जगाचा पालनकर्तेपणा आहे, त्याची तरी आठवण करा, निदान माझ्यावर तरी कृपा करा. ४३

हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो. तुम्ही प्रसन्न व्हा. उग्र रूप धारण केलेले असे तुम्ही कोण आहां ते मला सांगा. तुम्ही सर्वांचे आदि आहां, त्या तुम्हांला मी विशेष जाणण्याची इच्छा करितो. तुमचा हेतु मला कांहींच कळत नाहीं ! ॥ ३१ ॥

" अहो वदवंद्य त्रिभुवनैकआद्य विश्ववंद्य महाराज, माझी एवढी विनती ऐकावी. " ४४ याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवताच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें, आणि म्हटलें, "देवाधिदेवा, माझी विनती ऐका. ४५ मला समाधान व्हावें म्हणून ' विश्वरूप दाखवा ' असें मी म्हटलें, तों तुम्ही एकदम त्रिभुवनाला गिळण्याच्या हेतूनें मोठें भयंकर रूप धारण केलें; ४६ तर तुम्ही कोण आहां, अशीं इतकीं भयंकर तोंडें कां धारण केलीं, आणि त्याचप्रमाणें ह्या सर्व हातांत शस्त्रें कशाकरतां घेतलीं आहेत ? ४७ वारंवार रागावून, गगनापेक्षां अधिक उंच होऊन व डोळे लाल करून भीति कां दाखवितां ? ४८ देवा, या ठिकाणीं तुम्ही

देवा । कासया किजतसे हेवा । हा आपला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ॥४९ ॥ या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हें आहाम्ही पुसतु । आणि कायि सयालागीं असे वाढतु । उग्रतेंसीं ॥४५०॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यंति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

अन्वय—[अहं] लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः कालः अस्मि; इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः [अस्मि]; प्रत्यनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः [संति], ते सर्वे त्वा ऋतेऽपि न भविष्यंति. ॥३२॥

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसरिलीं आहाती तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ॥५१॥ पृथ अर्जुन म्हणे कटकटा । उबगिलों मागिल्या संकटा । म्हणोनि आळविला तंव वोखटा । उर्थाहला हा ॥ ५२ ॥ तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । म्हणोनि सवेंचि म्हणे किरीटी । परि आन एक असे ॥५३॥ तरि आतांचिये संहारवाहेरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ जातजातां धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ॥५४॥ होतां मरणमहामारीं गेला । तो मागुता सावधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊं ॥५५॥ ऐसे म्हणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझे हें जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरलों ग्रासूं ॥५६॥ वज्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घांपे लोणियाची उंडी । तैसें जग हें माझिया तोंडीं । तुवां देखिलें जें ॥५७॥ तरि तयामाझारीं कांहीं । भरंवसेनि उरणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । वळिगैंजत आहाती ॥५८॥ ऐशा चतुरंगांचिया संपदा । करित महाकाळेंसीं स्पर्धा । बांटिवेचियों[11] मर्दीं[12] । वळंघले[13] जे ॥५९॥ म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । आणि जगाचा भरूं । घोंटु यया ॥४६०॥ पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरी जाळूं । का बाणवरी खिळूं । वारयातें ॥६१॥ हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तीचेनि बळें । जमावरी जगदळें । वाखाणिजताती ॥६२॥ बोल हातियेराहूनि तिखट । दिसती अग्नीपरिस दाट[14] । मारकपणें काळकूट । मधुर[15] म्हणत ॥६३॥ तरि हे गंधर्वनगरींचे उमाळे[16] । जाण पोकळीचे पेंढवळे[17] । अगा चित्रींचे पुतळे । वीर हे देखें ॥६४॥ हां गा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खोळा[18] । मांडिलिया पैं ॥६५॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

अन्वय—तस्मात्, सव्यसाचिन्, त्वं उत्तिष्ठ यशः लभस्व, शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व; मया एव एते पूर्वं एव निहताः [संति] त्वं निमित्तमात्रं भव. ॥३३॥

येर चेष्टवितें जें बळ । तें मागांचि मियां ग्रासिलें सकळ । आतां कोल्हेरिचे[19] वेताळ । तसे निर्जीव हे आहाती ॥६६॥ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुलीं । भलतेणें लोटिलीं । उलथोनि पडती ॥६७॥ तैसा सैन्याचा यया बगों । मोडतां वेळ न लगेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगा । शाहाणा होईं ॥६८॥ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र येकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ॥६९॥ आतां हें त्याहूनि निपटोर जाहलें । निवटीं आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जिंतिले । एकलेनि अर्जुनें ॥४७०॥ आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होयें । सव्यसाची ॥७१

१ अरे अरे! २ कटाळलो. ३ प्रार्थिला. ४ प्रकट झाला. ५ निराशा. ६ खिन्न. ७ लाक्षागृह. ८ प्रळयाग्नीत. ९ सांपडे. १० बडबड करणें. ११ पराक्रमाचा. १२ अहंकार. १३ चढले. १४ दाहक. १५ मधुर. १६ लोट. १७ मेंढाळे. १८ बाहुल्या. १९ कुंभाराच्या घरचे. २० पुतळे. २१ आकार. २२ हिसकावून. २३ निकृष्ट; हीन. २४ संहारीं.

यमाचा हेवा कां करतां ? असें उग्र रूप धारण करण्याचा तुमचा काय हेतु आहे तो तरी मला सांगा.'' ४९ असें ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाले, " मी कोण आहें व कशाकरितां उग्ररूप धारण करून एवढा मोठा झालो आहे, हेंच ना तुझ म्हणणे ? ४५०

श्रीभगवान म्हणालेः—जगाचा क्षय करणारा वाढलेला काळ तो मी आहे. प्राण्यांचा संहार करण्यास्तव मी एथें प्रवृत्त झालो आहें. उभय सैन्यांमध्यें जे योद्धे उभे आहेत, ते सर्व, तूं खेरीज करून जगणार नाहींत ! ॥ ३२ ॥

" तर खरोखर मी काळ आहे, व लोकांचा संहार करण्याकरितां मोठा वाढून चहूंकडे तोंड पसरलीं आहेत, आणि आतां मी सर्व विश्वाला गिळून टाकीन. " ५१ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " अरेरे ! मागल्या संकटाला त्रासून याची प्रार्थना केली, तो हे उलट जास्तच भयंकर असें संकट प्रकट झालें " ५२ आपल्या अशा कठोर भाषणानें अर्जुन खिन्न होईल म्हणून श्रीकृष्ण अर्जुनास पुनः म्हणाले, " पण एक सवड आहे, ५३ ती ही कीं, तुम्ही पांडव या संहाररूपी काळ्याग्रहांतून निभावाल. " एवढें ऐकतांच अर्जुनाच्या जिवांत जीव आला. ५४ तो मृत्युरूप महामारीच्या तडाख्यांतच सांपडला होता, पण हे शब्द ऐकतांच पुनः सावध होऊन श्रीकृष्णाचे बोल लक्षपूर्वक ऐकू लागला. ५५ देव म्हणालेः—अर्जुना, अरे, तुम्ही पांडव हे माझे आहां, हें ध्यानांत ठेव; बाकी या सर्व जगाला मी गिळण्याकरितां प्राप्त झालों आहें. ५६ प्रळयकाळच्या प्रचंड अग्नींत लोण्याचा गोळा घातल्यावर जसा तो नाश पावतो, त्याप्रमाणे माझ्या तोंडांत सर्व जग गेलेलें तू पाहिलेंच आहेस; ५७ तर त्या सर्व जगाचा नाश होईल, हें तूं निःसंशय समज. हें सर्व सैन्य व्यर्थ वल्गना करीत आहे. ५८ हें सर्व या ठिकाणीं मिळालेलें सैन्य वीरवृत्तीच्या बळावर मोठ्या डौलानें बोलत आहे कीं, यमही आमच्यापुढें तुच्छ आहे ! ५९ ते म्हणतात कीं, आम्ही सृष्टीवर प्रतिसृष्टि निर्माण करू, पैजेनें मृत्यूला मारूं, व जगाचा संहार करूं ४६० सर्व पृथ्वी गिळून टाकू, आकाश वरच्या वरच जाळून टाकू, व बाणानें वाऱ्याला हालू देणार नाहीं. ६१ अशा चतुरंग सेनेच्या संपत्तीच्या बळावर कृतांताबरोबरही जे स्पर्धा करितात, व पराक्रमाच्या गर्वानें जे चढून गेले आहेत, ६२ शस्त्रापेक्षां ज्यांचे बोल अति तिखट आहेत, जे अग्नीपेक्षां दाहक आहेत, व मारण्याच्या कामांत काळकूट विषाला मधुर असें म्हणवितात, ६३ तर जसे गंधर्वनगरांचे लोट किंवा पोकळांचे भेंडोळे अथवा चित्रांतील पुतळे असावे, त्याप्रमाणें हे वीर निर्जीव आहेत असें समज. ६४ अरे, जसा मृगजळाचा पूर यावा, तद्वत हे सैन्य आहे; अथवा कापडाचा साप करावा, आणि अलंकार घालून बाहुली उभी करावी, तशी ही सैन्यें होत. ६५

यास्तव, हे अर्जुना, तू ऊठ, यश मिळव, आणि शत्रूला जिंकून सर्व राज्याचा उपभोग घ. हे मीं पूर्वींच मारून ठेविलेले आहेत. तूं निमित्ताला मात्र पुढे हो. ॥३३॥

एरव्हीं, ज्या बळानें शरीराच्या चेष्टा चालतात, तें सर्व मी पूर्वींच ग्रासून टाकलें आहे. आतां हें सर्व सैन्य कुंभाराच्या घरच्या पुतळ्यांप्रमाणें निर्जीव आहे. ६६ कळसूत्री बाहुल्यांस हालविणारी दोरी तुटल्यावर तीं वाटेल त्याने लोटलीं असतां अशी उलथून पडतात, ६७ त्याप्रमाणें या सर्व सैन्याचा हा आकार मोडून टाकण्यास वेळ लागणार नाहीं. म्हणून, अर्जुना, लवकर ऊठ व शुद्धीवर ये. ६८ तू उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं शत्रूच्या सर्व सैन्यास मोहनास्त्र घालून, विराटाच्या भित्र्या उत्तराकडून त्यांचीं वस्त्रें हरण करविलींस; ६९ तेंच सैन्य आतां त्या वेळेपेक्षां निकृष्ट झालें आहे, व आयतें रणांत आलेलें आहे, तर त्याचा संहार कर व 'एकट्या अर्जुनानें शत्रूस जिंकलें' असें यश मिळीव. ४७० तें यश कोरडें नसून त्याच्या बरोबर सर्व राज्याचीही प्राप्ति होईल; हे सव्यसाचिन्, तूं निमित्तमात्र होऊन शत्रूचा संहार कर. ७१

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

अन्वय—[त्वं] द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा मया हतान् अन्यानपि योधवीरान् जहि, मा व्यथिष्ठा, युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेतासि. ॥३४॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं । कैसेनि कर्णावरी । पजूं[1] न म्हण ॥७२॥ कोण उपावो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतूं चित्त तुझें । आणि कही आथि जे जे । नावाणिगे[2] वीर ॥७३॥ तेही एक एक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे वोलेनि[3] हातें ध्यावे । पुसोनियां ॥७४॥ यावरी पांडवा । कायसा युद्धाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ॥७५॥ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझिया वदनीं पडिले । तेव्हांचि याचें आयुष्य सरलें । आतां रिते[4] सोपे[5] ॥७६॥ म्हणोनि वहिला[6] उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं[7] । न रिघें शोकसंकटीं । नाथिलिया[8] ॥७७॥ आपणचि आंडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि[9] पाडिजे । तैसें देखें गा तुझें । निमित्त आहे ॥७८॥ बापा विरुद्ध जें जाहलें । तें उपजतांचि वाघें[10] नेलें । आतां राज्येंशीं संचलें । यश तूं भोगीं ॥७९॥ सावियांचि[11] उतत होते दायाद[12] । आणि बाळिये जगीं दुर्मद[13] । ते वधिले विषद[14] । सायासु न लागतां ॥४८०॥ ऐसिया इया गोष्टी । विश्वाच्या वाक्पटीं[15] । लिहूनि घाली किरीटी । विजयी होईं ॥८१॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

अन्वय—एतत केशवस्य वचन श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृताञ्जलिः [सन्] कृष्णं नमस्कृत्वा भूय एव प्रणम्य भीतभीतः [सन्] सगद्गदं आह. ॥३५॥

ऐसी आघवीचि हे कथा । तया अपूर्णमनोरथा । संजय रायें[?] कुरुनाथा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥८२॥ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ । सुटलिया वाजत खळाळ । तैशी वाचा विशाळ । बोलतां तया ॥८३॥ नातरी महामेघांचे उमाळे[18] । घडघडीत एके वेळे । कां घुमघुमिला मंदराचळें । क्षीराब्धि जैसा ॥८४॥ तैसें गंभीरें महानादें । हें वाक्य विश्वकंदें । बोलिलें अगाधें । अनंतरूपें ॥८५॥ तें अर्जुनें मोटकें[17] ऐकिलें । आणि सुख कीं भय दुणावलें । हें नेणों परी कांपिन्नलें । सर्वांग तयाचें ॥८६॥ सखोलपण वळली मोट । आणि तैसेचि जोडले करसंपुट । आणि वेळोवेळां ललाट । चरणीं ठेवी ॥८७॥ तंवांचि कांहीं बोलों जाये । तंव गळा बुजलाचि[?] ठाये । हें सुख कीं भय होये । हें विचारा तुम्हीं ॥८८॥ परि तेव्हां देवाचेनि बोलें । अर्जुना हें ऐसें जाहलें । मियां पदांवरूनि देखिलें । श्लोकाचिया ॥८९॥ मग तैसाचि भेणभेण[19] । पुढती जोहारूनि[20] चरण । मग म्हणे जी आपण । ऐसें बोलिलेति ॥४९०॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

अन्वय—हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति च अनुरज्यते; [एतत] स्थाने रक्षांसि भीतानि [संति] दिशः द्रवंति, च सर्वे सिद्धसंघाः नमस्यंति. ॥ ३६ ॥

ना तरी अर्जुना मी काळु । आणि ग्रसिजे तो माझा खेळु । हा बोलु तुझा कीर अढळु । मानूं आम्ही ॥९१॥ परि तुवां जी काळे । आजि स्थितीचिये वेळे । ग्रासिजे हें न मिळे । विचारासी ॥९२॥ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें । कैंचें नव्हे तें

१ शस्त्र धरू. २ नामांकित. ३ पोतेऱ्यानें. ४ रिकामीं. ५ सोपटें. ६ लवकर. ७ मार. ८ नसत्या; लटक्या. ९ निशाण. १० छेदून. ११ स्वभावतः १२ उन्मत्त. १३ भाऊबंद. १४ विष घालणारे. १५ वाणीरूप पटावर. १६ लोट. १७ अमळसें. १८ भरून आला. १९ भीत भीत. २० मस्तक ठेवून.

द्रोण, भीष्म, जयद्रथ, कर्ण आणि दुसरे पराक्रमी योद्धे यांना मीं आधींच मारलेलें आहे. त्यांना तूं मार; खिन्न होऊं नको; युद्ध कर; रणामध्यें तूं शत्रूंना जिंकशील. ॥३४॥

तूं द्रोणाची पर्वा करू नको, भीष्माचें भय बाळगूं नको, व कर्णावर शस्त्र कसें धरू असें म्हणूं नको; ७२ आणि जयद्रथाला मारण्याकरितां कशाची योजना करावी याजविषयीं विचार करूं नको. आणखीही इतर जे नामांकित वीर आहेत, ७३ ते सर्व भिंती-वरील चित्रांतल्या सिंहाप्रमाणे निर्जीव समज. त्यांना काय, पोतेऱ्यानें पुसून टाकावयाचे ! ७४ तव्हां, अर्जुना, या युद्धाकरितां जमलेल्या वीरांची काय कथा आहे ? हा सर्व भास आहे. बाकी खरोखर त्यांना मी ग्रासून टाकलेले आहे ! ७५ जेव्हां तूं हे सगळे माझ्या तोंडांत गेलेले पाहिलेस, तेव्हांच यांचे आयुष्य संपलें ! हे आतां रिकाम्या सोंपटांप्रमाणे आहेत ७६ म्हणून, लवकर ऊठ, आणि मी ज्यांना मारलेलें आहे त्यांचा तूं संहार कर. नसत्या शोकसंकटांत बुडूं नको ! ७७ आपणच एखादें निशाण धरून तें जसें कौतुकानें भेदून पाडावें, त्याप्रमाणे या सर्वांचा नाश करण्याकरितां तूं केवळ निमित्तमात्र आहेस. ७८ अरे, जे तुझ्याशीं वैर करीत होते, त्यांना उपजतांक्षणींच वाघानें नेलें आहे. तर आतां राज्यासह यश संपादन करून त्याचा उपभोग घे. ७९ स्वभावतः उन्मत्त, सर्व जगांत बलवान व दुष्ट, आणि विष घालणारे असे जे भाऊबंद, ते वेळ न लागतां मारले, ४८० अशा प्रकारच्या या गोष्टी, अर्जुना, जगाच्या वाक्पटावर लिहून ठेव (लोकांच्या चर्चेस विषय करून ठेव), आणि विजयी हो. ८१

संजय म्हणाला:—याप्रमाणें केशवाचें भाषण ऐकून, थरथर कांपणारा किरीटी हात जोडून श्रीकृष्णांना पुनः नमस्कार करून भीत भीत सद्गदित अंतःकरणानें नम्र होऊन म्हणाला. ॥ ३५ ॥

[ज्ञानदेव म्हणतातः–] याप्रमाणें ही सर्व कथा संजयानें अपूर्णमनोरथ अशा धृतराष्ट्राला सांगितली. ८२ मग म्हणतो, "सत्यलोकांतून गंगेचा ओघ निघाल्यावर जसा खळखळ वाजतो, त्याप्रमाणें गंभीर वाणीनें श्रीकृष्ण बोलले. ८३ किंवा मेघाच्या पाण्याचे लोट जसे घडघडां एकदम वाजत सुटतात, अथवा समुद्रमंथनाच्या वेळीं क्षीराब्धि जसा मंदराचलाच्या रवीनें दणाणत होता, ८४ त्याप्रमाणे अनंतरूपी विश्वाचें मूळ असे श्रीकृष्ण गंभीर वाणीनें हें वाक्य बोलले, ८५ तें अर्जुनानें थोडेसें ऐकलें त्यामुळें त्याचें सुख वाढलें किंवा दुःख वाढलें हें कांहीं कळलें नाहीं. परंतु त्याचें सर्वांग कांपूं लागलें ! ८६ तो अति नम्रपणानें लवून हात जोडून वरचेवर श्रीकृष्णांच्या चरणीं मस्तक ठेवूं लागला, ८७ आणि कांहीं बोलणार, तों कंठ भरून आला. श्रोतेहो, ही स्थिति सुखामुळें झाली, किंवा दुःखामुळें झाली, याचा तुम्हीच विचार करा. ८८ परंतु देवांच्या बोलण्यानें अर्जुनाची अशी स्थिति झाली, हें श्लोकांतील पदांच्या अर्थावरून मी म्हणतों. ८९ मग भीत भीत त्यानें भगवंतांच्या चरणांवर पुनः मस्तक ठेविलें, आणि तो म्हणाला, "महाराज ! आपण असेंच ना बोलला, ४९०

अर्जुन म्हणाला:–हृषीकेशा, तुमच्या विशेष कीर्तीनें सर्व जगत् आनंदभरित होतें, आणि तुमच्यावर प्रेम करितें; तसेंच, राक्षस भयभीत होऊन दशदिशांकडे धाव घेतात, आणि सर्व सिद्धांचे समुदाय तुला नमस्कार करितात, हें योग्यच आहे. ॥३६॥

"कीं अर्जुना, मी कालरूपी असून, ह्या सर्वांना जें ग्रासून टाकलें तो केवळ माझा खेळ आहे म्हणून ? तर, देवा, हें तुमचें बोलणें निश्चयात्मक खरें आहे, असें आम्ही मानतों; ९१ परंतु तुम्हीं काळरूपी परमेश्वरानें या स्वस्थपणाच्या वेळीं जगास ग्रासावें ही गोष्ट विचारास जुळत नाहीं. ९२ एखाद्याच्या अंगांतील तारुण्य काढून म्हातारपण कसें घालतां येईल ? म्हणून,

वार्धक्य आणावें । म्हणोनि करूं म्हणसी तें नव्हे, बहुतकरूनी ॥९३॥ हां जी चौपाहारी न भरतां । कोणेही वेळे श्रीअनंता । काय माध्यान्हीं सविता मावळतु आहे ॥ ९४ ॥ पैं तुज अखंडिता काळा । तिन्ही आहाती जी वेळा । त्या तिन्ही परी सबळा, आपुलालिया समयीं ॥९५॥ जे वेळीं हों लागे उत्पत्ती । ते वेळीं स्थिति प्रळयो हारपती । आणि स्थितिकाळीं न मिरविती । उत्पत्ति प्रळयो ॥ ९६ ॥ पाठी प्रळयाचिये वेळे । उत्पत्ति स्थिति मावळे । हें काय सेनहो न ढळे । अनादि ऐसें ॥ ९७ ॥ म्हणोनि आजि तंव भरें भोगें । स्थिति वर्तिज आहे जगें । एथ ग्रसिसी तूं हें नलगे । माझ्या जीवीं ॥ ९८ ॥ तंव संकेतें देव बोले । अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मरणें पुरलें । तें प्रत्यक्षचि तुज दाविलें । येर यथाकाळें जाण ॥९९॥ हा संकेतु जंव अनंता । वेळ लागला बोलतां । तंव अर्जुनें लोकु मागुता । देखिला यथास्थिती ॥ ५०० ॥ मग म्हणतसे देवा । तू सूत्री[3] विश्वलाघवा । जग आला मा आघवा । पूर्वस्थिती पुढती ॥ १ ॥ परि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी कां जयापरी । ते कीर्ति तुझी श्रीहरी आठविल असें ॥२॥ कीर्ति आठवितां वेळोवेळां भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा- । वरि लोळत आहें ॥३॥ देवा जियालेपणें जग । धरी तुझ्या ठायीं अनुराग । आणि दुष्टां तयां भग । अधिकाधिक ॥ ४ ॥ पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां । महाभय तू हृषीकेशा । म्हणोनि पळताती दाही दिशां । पैलीकडे ॥५॥ एथ सुर नर सिद्ध किन्नर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ॥६॥

> कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
> गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
> अनन्त देवेश जगन्निवास
> त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

अन्वय—महात्मन्, अनंत, देवेश, गरीयसे ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे [तुभ्यं] ते कस्मात् न नमेरन्; च, जगन्निवास, यत् सत् असत् [अस्ति], तत् परं [यत्] अक्षरं तत् त्वं. ॥३७॥

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ॥७॥ आणि हें काय तूतें पुसावें । येतुलें आम्हांसिही जाणवे । तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ॥८॥ जी तूं प्रकाशाचा आगरु । आणि जाहला आम्हांसि गोचरु । म्हणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजें ॥९॥ हें येतुले दिवस आम्हां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसें महिमा । गंभीर तुझा ॥५१०॥ जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोली[11] । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें[12] व्याली । दैविकी इच्छा ॥११॥ देवो निःसीम[13] तत्त्व सदोदितु । देवो निःसीम गुण अनंतु । देवो निःसीम साम्य[14] सततु । नरेंद्र देवांचा ॥१२॥ जी तूं त्रिजगतिये वोलावा । अक्षर तूं सदाशिवा । तूंचि सदसत देवा । तयाही अतीत तें तूं ॥१३॥

> त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
> स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
> वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
> त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥३८॥

अन्वय—त्वं आदिदेव, त्वं पुराणःपुरुषः, त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं, त्वं वेत्ता च वेद्यं च परं धाम असि; अनंतरूप, त्वया विश्वं ततं [अस्ति]. ॥ ३८ ॥

तूं प्रकृति[15]पुरुषांचिया[16] आदी । जी महत्तत्त्वा[17] तूंचि अवधी । स्वयें तूं अनादी । पुरातनु ॥१४॥ तूं सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं ॥१५॥ जी श्रुतींचिया लोचना । स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना[19] । त्रिभुवनींचिया आयतना[20] । आयतन[21] तू ॥१६॥ म्हणोनि जी परम । तूंतें म्हणिजे महाधाम । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुजमाजि रिगे ॥१७॥ किंबहुना तुवां देवें । विश्व

१ सर्व. २ आयुष्य. ३ सूत्रधार. ४ विश्वाच्या हालचालीस. ५ आनंदसमुद्र. ६ जिवंतपणीं ७ प्रीति. ८ हर्षयुक्त ९ अंधारानें. १० मुख्य ठिकाण. ११ ओळी. १२ मायेस.

१३ अगणित, परमावधि; सर्वत्र. १४ समदृष्टि. १५ शक्ति. १६ शिव. १७ माया. १८ मर्यादा. १९ भेदरहित. २० त्रिभुवनास जिचा आश्रय आहे त्या मायेस. २१ आश्रय. २२ आश्रयस्थान.

तुम्ही जें करूं ह्मणतां तें बहुतकरून न होण्याजोगें आहे. ९३ हें पहा अनंता, दिवसाचे चार प्रहर न भरतां कधीं तरी मध्यान्हीं सूर्य मावळतो का? ९४[इतकेंच नव्हे, तर] हें पहा–तुम्ही अखंडित असे जे काळ, त्यालाही तीन स्थिति आहेत; आणि त्या प्रत्येक आपआपल्या वेळीं सबळ आहेत. ९५ ज्या वेळेस उत्पत्ति होऊं लागते, त्या वेळीं स्थिति व प्रळय ह्या नाहींतशा होतात; आणि स्थितीच्या वेळेस उत्पत्ति व प्रलय यांचें कांहीं चालत नाहीं;९६आणि मागाहून प्रळयाच्या वेळीं उत्पत्ति व स्थिति ह्या आपोआप नाहींतशा होतात. ह्या अवस्था अनादि असून कशानेंही टळत नाहींत.९७ म्हणून, आज हें जग स्थितीचा उपभोग घेण्याच्या भरांत असतां त्याला ग्रासलें असें तुम्ही म्हणतां ही गोष्ट मला रुचत नाहीं."९८तेव्हां खुणेन देव म्हणाले, "अरे, ह्या दोन्ही सैन्यांचें आयुष्य संपलें आहे, हें प्रत्यक्ष तुला दाखविलें; परंतु इतर लोक यथाकालींच मरण पावतील असें समज." ९९ इतकी गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान बोलताहेत,तोंच पूर्ववत अर्जुनानें सर्व सैन्य जागचे जागीं आहे असें पाहिलें. ५०० मग तो म्हणतो, "देवा, आपण विश्वाचें चालन करणारे सूत्रधार आहां, त्या योगानें हें जग पूर्वस्थितीला पुनः प्राप्त झालें; १ परंतु, हे श्रीहरी, दुःखसागरांत पडलेल्यांना तुम्ही बाहेर काढतां अशी तुमची कीर्ति आहे याची आम्हांला पूर्ण आठवण आहे. २ तुमच्या कीर्तीचें वारंवार स्मरण होऊन महासुख भोगीत असून आनंदसमुद्राच्या लहरींत मी लोळत आहें. ३ देवा, हें जग जिवंत राहिल्यानें तुमच्या ठिकाणीं प्रीति धरून सुखानें राहतें व जे दुष्ट आहेत त्यांचा तुम्ही नाश करतां; ४ परंतु, हे हृषीकेशा, त्रिभुवनांतल्या राक्षसांना तुमचें भय वाटतें, म्हणून तुमच्यापासून ते दाही दिशा दूर पळतात. ५ एरव्हीं देव, मनुष्य, सिद्ध,यक्ष, किंबहुना सर्व स्थावरजंगम हे तुम्हांला पाहून हर्षयुक्त होऊन वंदन करतात६

हे महात्मन्, हे अनंता, हे देवाधिदेवा, तुम्हीं श्रेष्ठ असून ब्रह्मदेवाचेंही उत्पन्नकर्ते आहां, मग ते तुम्हांला कां नमस्कार करणार नाहींत? हे जगन्निवासा, जें सत् आणि असत् आहे, त्याच्या पलीकडचें जें अविनाशी ब्रह्म तें तुम्ही आहां. ॥ ३७ ॥

नारायणा, काय कारणास्तव राक्षस तुम्हांला नमस्कार न करतां दूर पळतात, ७ हें तुम्हांला विचारावें असें नाहीं; कारण आम्हांला इतकें कळत आहे. हें पहा–सूर्योदय झाल्यावर अंधार कसा राहील? त्याप्रमाणें, तुमच्यापुढें राक्षस कसे उभे राहतील? ८ तुम्ही स्वप्रकाशाचें मुख्य ठिकाण दृष्टीस पडल्यावर राक्षस सहज नाहींतसे झाले. ९ हे श्रीरामा, इतके दिवस ही गोष्ट आम्हांला समजली नव्हती; परंतु आतां तुमचा हा अलौकिक महिमा आमच्या दृष्टीस पडत आहे. ५१० ज्या ठिकाणांहून अनेक सृष्टींच्या ओळी व प्राणिमात्रांच्या वेली जगभर पसरतात, त्या मायेला तुमची इच्छा ही आदिस्थान होय. ११ तुम्ही अगणित अशा सत्त्वानें नेहमीं भरलेले आहां. तुमच्यांत परमावधि अनंत गुण भरलेले आहेत; सर्वत्र सतत समदृष्टि असून तुम्ही देवांचे देव आहां. १२ हे सदाशिवा, तुम्हीं ह्या सकल ब्रह्मांडाचें राहण्याचें ठिकाण असून अविनाशी आहां; आणि, देवा, तुम्हीच व्यक्त व अव्यक्त असून, त्यापलीकडील जाणतां येणारें जें तत्त्व तेंही तुम्हीच आहां. १३

तुम्ही आदिदेव, पुराणपुरुष, तुम्ही या विश्वाचें लयस्थान, तुम्ही ज्ञाते, तुम्ही जाणावयाची योग्य वस्तु, व तुम्ही परमपद आहां. हे अनंतरूपा, तुम्हीं हें सर्व जग व्यापिलें आहे. ॥ ३८ ॥

तुम्ही शिव (पुरुष) व शक्ति (प्रकृति) यांच्या अगोदरचे असून मायेची मर्यादाही तुम्हीच आहां व तुम्ही पुरातन असून तुमच्या पूर्वीचा असा दुसरा कोणी नाहीं. १४ तुम्ही सर्व विश्वाचे चालक व सर्व जीवांचें अधिष्ठान असून, भूत व भविष्य हें ज्ञान तुम्हांलाच आहे. १५ श्रुतींच्या नेत्रांस ज्या स्वरूपापासून सुख होतें, तें, भेदरहित असे जे तुम्ही ह्या तुमचेंच होय; व ज्या मायेनें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तिला आश्रयही तुमचाच आहे. १६ म्हणून तुम्ही सर्व सृष्टीचें आश्रयस्थान असून परमश्रेष्ठ आहां, व ब्रह्मांडाच्या अंतकाळीं मायाही तुमचेच ठिकाणीं लय पावते. १७ किंबहुना, देवा, हें सर्व जग तुम्हींच विस्तारलें

विस्तारिलें आहे आघवें । तरि अनंतरूपा वानावें । कवणें तूतें ॥१८॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्थे
नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

अन्वय—त्वं वायुः, त्वं यमः, त्वं अग्निः, त्वं वरुणः, त्वं शशांकः, त्वं प्रजापतिः च त्वं प्रपितामहः [असि]; ते सहस्रकृत्वः नमो नमः पुनश्च भूयोऽपि [ते] नमो नमः अस्तु ३९ ते पुरस्तात् नमः, अथ ते पृष्ठतः नमः [अस्तु] हे सर्व, सर्वतः एव नमः अस्तु, त्वं अनंतवीर्य आमेतविक्रमः [कस्मात्] सर्वं समाप्नोषि ततः सर्वः असि. ॥४०॥

कीं काय एक तूं नव्हसी । कवणे ठायीं नससी । हें असो जैसा आहासी । तैसिया नमो ॥१९॥ वायु तूं अनंता । यम तूं नियमिता । प्राणिगणीं वसता । अग्नि तो तूं ॥५२०॥ वरुण तूं सोम । स्रष्टा तूं ब्रह्म । पितामहाचाही परम । आदि जनक तूं ॥२१॥ आणीकही जें जें कांहीं । रूप आथि अथवा नाहीं । तया नमो तुज तैसयाही । जगन्नाथा ॥२२॥ ॥२२॥ ऐसें सानुरागें चित्तें । नमन केलें पाडुसुतें । मग पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२३॥ पाठीं तिये साधलें । न्याहाळी श्रीमूर्तीतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२४॥ पाहतां पाहतां प्रीतें । समाधान पावे चित्तें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२५॥ इयें चराचरीं जीं भूतें । सर्वत्र देखे तयातें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२६॥ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें । आश्चर्यें स्फुरती अनंतें । तंव तंव नमस्ते । नमस्तेचि म्हणे ॥२७॥ आणिक स्तुतिही नाठवे । आणि निवांतुही न बैसवे । नेणें कैसा प्रेमभावें । गाजोंचि लागे ॥२८॥ किंबहुना इयापरी । नमन केलें सहस्रवरी । कीं पुढती म्हणे श्रीहरी । तुज सन्मुखा नमो ॥२९॥ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं । येणें उपयोगु आम्हां काई । तरि तुज पाठिमोरेयाही । नमो स्वामी ॥५३०॥ उभा माझिये पाठीसीं । म्हणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी । सन्मुख विमुख जगेसीं । न घडे तुज ॥३१॥ आतां वेगळालिया अवयवां । नेणें रूपें करूं देवा । म्हणोनि नमो तुज सर्वा । सर्वात्मका ॥३२॥ जी अनंत बळसंभ्रमा । तुज नमो अमितविक्रमा । सकळकाळीं समा । सर्वरूपा ॥३३॥ आघविया आकाशीं जैसें । अवकाशचि होऊनि आकाश असे । तूं सर्वपणें तैसें । पातलासि सर्व ॥३४॥ किंबहुना केवळ । सर्व हें तूंचि निखिळ । परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ । पयाचे जैसे ॥३५॥ म्हणोनियां देवा । तूं वेगळा नव्हसी सर्वां । हें आलें मज सद्भावा । आतां तूंचि सर्व ॥३६॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

अन्वय—[भगवन् ,] तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् वा प्रणयेन अपि प्रसभं यत् उक्तं [अस्ति;] ॥ ४१ ॥

परि ऐसिया तूतें स्वामी । कहींच नेणोंजी आम्ही । म्हणोनि सोयरे-संबंधधर्मीं । राहाटलों तुजसीं ॥३७॥ अहा थोर वाउर जाहलें । अमृतें संमार्जन म्यां केलें । वारिकें घेऊनि दिधलें । कामधेनूतें ॥३८॥ परिसाचा खडवाचि जोडला । कीं फोडोनि आम्ही गाडोरीं घातला । कल्पतरु तोडोनि केला । कूपें शेता ॥३९॥ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणें करें वोढाळें वोल्हांडिलीं । तैसी तुझी जवळीक धाडिली । सांगातीपणें ॥५४०॥ हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें । कवण झुंझ हें केवढें । एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ॥४१॥ ययां कौरवांचिया घरा । शिष्टाई धाडि-

१गणती. २ सर्वस्वरूप. ३ सांठा. ४ अगणितपराक्रमी. ५ दाईंद गोड. ६ हिंगर्के. ७ पर्वत. ८ गड्डा; पाषांत भर. ९ कृपण. १० ओढाळ गुरें. ११ हांकून काढली. १२ साान्निध्य. १३ उघड उघड.

आहे. तेव्हां, अनंतरूप असे जे तुम्ही त्या तुमचें वर्णन कोण करू शकेल ? १८

वायु, यम अग्नि, वरुण, चंद्र, कश्यपादि प्रजापति व ब्रह्मदेवाचा पिताही तुम्हीच आहां. सहस्र वेळां तुम्हांला नमस्कार असो; आणि पुनः पुनः तुम्हांला नमस्कार असो. ॥ ३९ ॥ हे सर्वरूपा परमेश्वरा, तुम्हांला समोरून, मागून आणि सर्व बाजूंनीं नमस्कार असो. ज्याच्या बलाला आणि पराक्रमाला पार नाहीं असे तुम्ही आहां. ज्यापेक्षां तुम्हीं सर्व जग व्यापिलें आहे, त्यापेक्षां तुम्ही सर्वस्वरूप आहां. ॥ ४० ॥

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ? व तुम्ही नाहीं असें कोणते ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथे तेथें तुम्हांला माझा नमस्कार असो. १९ श्रीअनंता, तुम्ही वायु आहां. शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां. प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां. ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां;व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां.२१ श्रीजगन्नाथा, याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो. २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला; व पुनः, हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणूं लागला. २३ नतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्यहाळून पाहिल्यावर, पुनः, हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणू लागला. २४ एकेक अवयवाकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुनः, हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणूं लागला. २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुम्हांस नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच म्हणूं लागला. २६ याप्रमाणे अद्भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणूं लागला. २७ यापेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना, अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें जास्त स्तुतिच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं. २८ याप्रमाणें त्यानें हजारों वेळां नमस्कार केले व तो पुनः श्रीहरीस म्हणाला, " तुम्ही माझ्या समोर जे दिसत आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. २९ देवाला पाठपोट आहे कीं नाहीं, याची चौकशी करून आम्हांला काय उपयोग होणार? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागें जे तुम्ही आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ५३० तुम्ही माझ्या पाठीशीं उभे आहां म्हणून तुम्ही पाठीमागें आहां असें म्हणतां येतें; परंतु खरोखर तुम्ही जगाच्या पाठीमागें किंवा पुढें आहां असें कांहींच म्हणतां येत नाहीं. ३१ तुमच्या निरनिराळ्या अवयवांची गणती करतां येत नाहीं; म्हणून, सर्वस्वरूपी असे जे तुम्ही त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो. ३२ देवा, जे तुम्ही अनंत बळाचा सांठा आहां, तुम्ही अगणित पराक्रमी व सर्व रूपांस सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ३३ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळें तुम्ही सर्वांत आहां; ३४ किंबहुना सर्वत्र तुम्हीच केवळ भरलेले आहां. पण ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्रांत काटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणें.] ३५ म्हणून, देवा, तुम्ही सर्व पदार्थांपासून वेगळे नाहीं हें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे; तेव्हां आतां सर्वत्र तुम्ही भरलेले आहां. ३६

हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणतां, मी तुम्हांला मित्र समजून, हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों आहें; ॥ ४१ ॥

परंतु, प्रभो, तुमची अशी योग्यता आहे असें मीं मुळींच जाणलें नाहीं, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्यानें तुमच्याशीं वागलों. ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, कीं म्यां अमृताचा उपयोग घरांचे-मार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरू घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असतां तो फोडून त्याची आम्ही घराच्या पायांत भर घातली, तसेंच कल्पतरु तोडून त्याचें शेतास कुंपण केलें; ३९ चिंतामणीची खाण लागली असून ते दगड गोफणीनें मारून ओढाळ गुरें हांकून लावलीं, त्याप्रमाणें तुमच्याशीं असलेल्या अतिस्नेहाचा उपयोग करून न घेतां तुम्हांला दूर केलें. ५४० हें आजचेंच उघड उघड उदाहरण पहा, कीं हें युद्ध केवढें व काय किमतीचें, पण परब्रह्म जे तुम्ही त्या तुम्हांला आम्हीं आपले सारथि केलें. ४१ हे कृपासागरा, दुष्ट अशा कौरवांकडे तुम्हांला शिष्टाई

लासि दातारा। ऐसा वणिजेसाठीं जगेश्वरा । विक लासि आम्हीं ॥४२॥ तू योगियांचें समाधिसुख । कैसा आणेचिना मी मूर्ख । उपरोधुं जी सन्मुख । तुजसीं करूं ॥४३॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्वय--अच्युत, यत् च विहारशय्यासनभोजनेषु अवहासार्थं एकः अथवा तत् समक्ष असत् कृतः असि, तत् अहं अप्रमेयं त्वां क्षामये. ॥ ४२ ॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया संबंधीं । रैंळी बोलों ॥४४॥ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । न मानिसी तरी जावों । रुसोनि सलगी ॥४५॥ पायां लागोनि बुझावणी । तुझ्या ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐसी करणी । बहु केली आम्हा ॥४६॥ सजणपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसें उपराटा । हा पांडु काय वैकुंठा । परि चुकलों आम्ही ॥४७॥ देवेंसि कोलकाठी धरूं । अखंड झोंबीलोंबी करूं । सोंरी खेळतां आविष्करूं । निकरेंही भांडों ॥४८॥ चांग तें उराउरी मागों । सर्वज्ञासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्ही ॥४९॥ ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी मेणलाचि कीं पाये । शिवतिले तुझे ॥ ५५० ॥ देवो बोनेयाच्या अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । परि माझा निसुग गर्व अवधारीं । जे फुगूनचि बैसें ॥५५१॥ देवाचिया भोगायतनीं । खेळतां आशंकेना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडें ॥५२॥ कृष्ण म्हणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जाता तुज ॥५३॥ मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा बोलु न मानणें । हें वोतटीचेनि दाटपणें । बहुत घडलें ॥५४॥ म्हणोनि काय काय आतां । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहें समस्तां । अपराधांची ॥५५॥ याकारणें पुढां अथवा पाठीं । जियें राहटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ॥५६॥ जी कोण्ही एके वेळे । सरितीं घेऊनि येती खडुळें । तियें सामाविजेति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ॥५७॥ तैसी प्रीती कां प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जी ॥ ५८ ॥ आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे या भूतग्रामा । म्हणोनि जी पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ॥५९॥ तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया। क्षमा कीजो जी यया । अपराधांसी ५६०

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

अन्वय--अप्रतिमप्रभाव ! त्वं अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता च गरीयान् पूज्यः गुरुः असि; लोकत्रये अपि त्वत् समः न अस्ति, अधिकः अन्यः कुतः [अस्ति]?॥४३॥

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । जे देवो होय चराचराचें । जन्मस्थान ॥६१॥ हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदांतेंही पढविता । आदि गुरु तूं ॥६२॥ गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ॥६३॥ तुजसी नाहीं सरिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेनि आकाशें । सामाविलें जग ॥६४॥ तया तुझेनि पाडें दुजें । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकचि कीजे । गोठी केवीं ॥६५॥ म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसारिखा नाहीं आणिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ॥६६॥

१ आमच्या कामाकरितां. २ विनोद; हट्ट ३ विनोदानें. ४ समजूत. ५ पाठमोरा. ६ योग्यता. ७ श्रीकृष्णा. ८ दांडपट्टा. ९ आखाड्यांत. १० कुस्ती. ११ सोंगट्या. १२ तिरस्कार करून. १३ तावडतोब. १४ जेवणाच्या. १५ रिकामा. १६ अंतःपुरांत. १७ निजत होतों. १८ परिचयानें. १९ रीतीनें. २० नद्या. २१ गढूळ पाणी. २२ सहन करण्याच्या शक्तीनें. २३ पृथ्वी. २४ अतर्क्या. २५ अपूर्व; अगाध.

करण्याकरितां आम्ही धावलें; याप्रमाणें, हे जगदीश्वरा, आम्हीं आपल्या कामाकरितां तुमचा उपयोग करून घेतला. ४२ तुम्ही योग्यांचें समाधिसुख असून म्यां मूर्खानें तुम्हांला जाणलें नाहीं, व तुमच्याबरोबर विनोदाचीं भाषणें केलीं ४३

आणखी, हे अच्युता, खेळतांना, निजतांना, बसतांनाआणि जेवतांना तुमच्यातोंडावर अथवा तुमच्या पश्चात् धट्टेनें जो तुमचा अपमान केला, त्याबद्दल, अनंत असे जे तुम्ही, त्या तुमची 'क्षमा करा' अशी मी प्रार्थना करितो.॥४२॥

तुम्ही विश्वाचे आदिपुरुष आहां; तुमच्या अगोदरचा दुसरा कोणी नाहीं. ते तुम्ही ज्या सभेंत बसत होतां, तेथें तुम्ही आमचे नातेवाईक या संबधानें मी तुमच्याशीं विनोदानें बोललों. ४४ कदाचित तुमच्या घरी आलों, तर तुमच्या बरोबरीनें मान घेत होतों; आणि तो तुम्हीं न दिला तर स्नेहाच्या नात्यानें आम्ही रुसून परत जात होतों. ४५ हे शार्ङ्गपाणी, तुम्ही माझे पाय धरून समजूत करीत असां याप्रमाणें ह्या त्या प्रकारानें आम्हीं तुमचा उपमर्द केला. ४६ शहाणपणाच्या घमेंडीवर आम्ही तुमच्या पुढे पाठमोरे देखील बसलों आहों; तर, हे श्रीकृष्णा, अशी आमची योग्यता आहे का? परंतु आमची चूक झाली ४७ देवा, तुमच्याबरोबर दाडपट्टा वगैरे खेळ तर खेळलों, आखाड्यांत कुस्ती तर केली, व सोंगट्या खेळतांना तुमचा तिरस्कार करून तुमच्याबरोबर निकरानें तर भांडलों. ४८ जी उत्तम वस्तु असेल, ती अगोदर आम्हांला द्या म्हणून मागितली; सर्वज्ञ असे जे तुम्ही त्या तुम्हांला युक्तीच्या गोष्टी सांगितल्या. त्याचप्रमाणें, तुमचें आम्ही काय लागत आहों? असें तुम्हांला म्हटलें ४९ अशा रीतीनें, त्रिभुवनांत न मातील असे आमचे हातून अपराध घडले आहेत, परंतु तुमच्याच पायाची शपथ कीं, आम्ही तुम्हांला न ओळखतां तुमच्याशीं असें वर्तन केलें ५५० देवांनीं जेवणाचे वेळेस लोभाने खरोखर माझी आठवण करावी, परंतु मीं रिकामा गर्व करून रुसून बसावें; ५१ देवाच्या अंतःपुरांतही खेळतांना माझ्या मनांत शंका उत्पन्न होत नसे, व अंथरुणावर जाऊन मी शेजारीं निजत असें. ५२ मी तुम्हांला 'कृष्णा' म्हणून हांक मारीत असून, इतर यादवांप्रमाणें तुम्हांला मानीत होतों, आणि तुम्ही जाऊं लागलां म्हणजे मी आपली शपथ घालीत असें. ५३ माझें तुमच्याबरोबर एका आसनावर बसणें, किंवा तुमचा शब्द मोडणें, हें अतिपरिचयामुळें पुष्कळ वेळां घडलें आहे. ५४ म्हणून, हे अनंता, आणखी अशा अमर्यादेच्या तुम्हांला किती तरी गोष्टी सांगू? तर मी सर्व अपराधांची रासच आहें. ५५ याकरितां, प्रभो, पुढें अथवा पाठीमागें जितक्या म्हणून माझ्या हातून वाईट गोष्टी घडून येतील किंवा आल्या आहेत तितक्या आईप्रमाणें पोटांत घाला. ५६ एखादे वेळेस नदीचें पाणी गढूळ होऊन समुद्रास मिळण्यास गेले असतां त्याचा अंगीकार केल्याशिवाय समुद्रास दुसरा उपाय नसतो, ५७ त्याप्रमाणें, प्रीतीनें म्हणा अथवा प्रमादानें म्हणा, देवा, तुम्हांला विरुद्ध अशीं जीं जीं भाषणें मी बोललों, तीं तीं, हे मुकुंदा, पोटांत घाला. ५८ देवा, तुमच्या सहन करण्याच्या शक्तीनें ही पृथ्वी प्राणिमात्राचा भार सहन करण्यास समर्थ झाली आहे; म्हणून, हे पुरुषोत्तमा, जितकी तुमची विनती करावी तितकी थोडी आहे. ५९ तर आतां, हे अतर्क्या कृष्णा, तुमचा म्हणविलेला मी तुम्हांला शरण आलों आहें. तर माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करा ५६०

ज्याच्या सामर्थ्याला उपमा नाहीं असे तुम्ही या चराचर जगताचे उत्पादक व अति श्रेष्ठ आणि पूज्य असे गुरु आहां. तुमच्यासारखा या त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी नाहीं; तेव्हां तुमच्यापेक्षां अधिक कोठून असणार?॥४३॥

हे श्रीकृष्णा, तुमचा महिमा मीं आतां पूर्ण जाणला आहे देवा, तुम्ही या चराचराचें उत्पत्तिस्थान आहां. ६१ तुम्ही विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देवांचें परमदैवत आहां; आणि वेद ज्याला पढविले आहेत, त्या ब्रह्मदेवाचेही मूळ गुरु तुम्ही आहां. ६२ हे श्रीरामा, तुम्ही गंभीर असून सर्व भूतांचे ठिकाणीं तुमची समदृष्टि आहे. तुम्ही सर्व गुणांत अप्रतिम असून अद्वितीय आहां. ६३ तुमच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, याचें प्रतिपादन तरी कसें करावें? कारण, तुम्हीं जें आकाश उत्पन्न केलें आहे, त्यांत सर्व जगाचा समावेश होतो. ६४ त्या तुमच्या बरोबरीचें दुसरें कोणी आहे असें म्हणणेंच लज्जास्पद होय. मग तुमच्यापेक्षां दुसरा कोणी अधिक आहे, ही गोष्टच बोलण्यास नको! ६५ म्हणून, सर्व त्रिभुवनांत तुम्ही एकच असून, तुमच्या बरोबरीचा किंवा तुमच्याहून अधिक दुसरा कोणी नाहीं; व तुमचा महिमा अगाध असून तो वर्णन करण्यास आम्ही असमर्थ आहों. ६६

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

अन्वय—देव ! तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य अहं ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये. पुत्रस्य [अपराधं] पिता इव, सख्युः [अपराधं] सखा इव, प्रियः प्रियायाः [इव मम अपराधान् त्वं] सोढुं अर्हसि. ॥४४॥

ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकाचें आलें । भरतें तया ॥६७॥ मग म्हणतसे प्रसीद[1] प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढी जी अपराध । समुद्रौनि मातें ॥६८॥ तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोयरेपणें[2] न मनूंचि पाहीं । तुज विश्वेश्वराचिया ठायीं । आश्चर्य केलें ॥६९॥ तूं वर्णनीय परी लोभें । मातें वर्णिसी पां सभे । तरि मियां वडिगजे क्षोभें । अधिकाधिक ॥ ५७० ॥ आतां ऐसिया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा-[3] । पासोनियां ॥७१॥ जी हेंचि विनवावयालागीं । कैंची योग्यता माझिया आंगीं । परि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसि बोले ॥७२॥ पुत्राचे अपराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद्व[4] । तैसें साहिजो जी ॥७३॥ सख्याचें उद्धत[5] । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ॥७४॥ प्रियाचिया ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे[6] सर्वथा जाण । तेविं उँच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो जी ॥७५॥ नातरी प्राणाचें सोयरे भेटे । मग जीवें भूतलीं जियें संकटें । तियें निवेदितां न वाटे । संकोचु कांहीं ॥७६॥ कां उखितें आंगें[9] जीवें । आपणपें दिधलें जिया मनोभावें । तिया कांतु मिनलियां[10] न राहवे । हृदय जेवीं ॥७७॥ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणीक कांहीं एक म्हणावया । कारण असे ॥७८॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

अन्वय—देवेश, जगन्निवास, अदृष्टपूर्वं [विश्वरूपं] दृष्ट्वा, [अहं] हृषितः अस्मि, च मे मनः भयेन प्रव्यथितं [अस्ति; अतएव,] देव, त्वं प्रसीद [च] तत् [पूर्वं] एव रूप मे दर्शय ॥४५॥

तरि देवेंसीं सलगी केली । जे विश्वरूपाची ओंळी[11] घेतली । ते मायबापें पुरविली । स्नेहाळेंचेनि[12] ॥७९॥ सुरतरूचीं झाडें । आंगणीं दावावीं कोडें[13] । देयावें कामधेनूचें पोंडें[14] । खेळावया ॥५८०॥ मियां नक्षत्रीं डाव[15] पाडावा । चंद्र चेंडुवालागीं[16] आणावा । हा छंदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिये तुवां ॥ ८१ ॥ जिया अमृतलेशालागीं सायास । तयाचा पाउस केला चारी गास । पृथ्वी वाहून घासेघासें[17] । चिंतामणि पेरिले ॥८२॥ ऐसा कृतकृत्य केला स्वामी । बहुवे लळा पाळिला तुम्हीं । दाविलें जें परब्रह्मीं । नायकिजे कानीं ॥ ८३ ॥ मां[18] देखावयाची केउती गोठी । जयाची उपनिषदां नाहीं भेटी । ते जिव्हाळीं[19]रींची गांठी । मजलागीं सोडिली ॥८४॥ जी कल्पादीलागौनी । आजिची घडी धरुनी । माझीं जेतुलीं होउनी । गेलीं जन्में ॥ ८५ ॥ तयां आघवियांचि-आंतु । घरंडोळा[20] घेऊनि असें पाहतु । परि ही देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना[21] ॥ ८६ ॥ बुद्धीचें जाणणें । कांहीं न वेंचेचि[22] याचेनि आंगणें । हे सोदही[23] अंतःकरणें । करवेचिना ॥८७॥ तेथ डोळयां देखी[24] होआवी[25] । ही गोष्टीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वीं । दृष्ट ना श्रुत ॥८८॥ तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें । तरि माझें मन झालें । हृष्ट[26] देवा ॥८९॥ परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी करावी । जवळीक हे भोगावी । आलिंगायासी ॥५९०॥ ते याचि रूपीं करूं म्हणिजे ।

१ कृपा करा. २ स्नेह्यास. ३ अपराध. ४ दुजा भाव सोडून. ५ दांडगेपणा. ६ अपेक्षा करीत नाहीं. ७ उष्टीं. ८ अनुभवलीं. ९ सर्वस्व अर्पण केलें. १० भेटल्यावर. ११ छंद. १२ अत्यंत दयाळूपणानें. १३ आवडीनें. १४ वासरूं. १५ फासे करावे. १६ चेंडू म्हणून. १७ वाफ्यावाफ्यानें. १८ तर मग. १९ अंतरंगांतील. २० घरांचा झाडा. २१ सांपडेना. २२ पोहोंचत नाहीं. २३ कल्पना. २४ दृष्टिस पडावें. २५ पाहिलें नाहीं व ऐकिलें नाहीं. २६ आनंदित.

म्हणून, हे देवा, साष्टांग नमस्कार करून, स्तुत्य व समर्थ अशा तुम्हांला प्रसन्न होण्याकरितां मी प्रार्थना करितों. जसा पिता पुत्राचे अपराध, मित्र मित्राचे अपराध, आणि पुरुष आपल्या प्रियेचे अपराध सहन करतो, तसे तुम्ही माझे अपराध सहन करण्यास योग्य आहां. ॥ ४४ ॥

याप्रमाणे बोलून अर्जुनानें भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला. त्या वेळीं त्याला अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न झाले ६७ मग गहिंवरून म्हणाला, "कृपा करा, कृपा करा व मला अपराधरूपी समुद्रांतून बाहेर काढा. ६८ तुम्ही आमचे नातेवाईक आहां अशा समजुतीनें तुम्हां विश्वसुहृदाला कधींच मान दिला नाहीं; व तुम्ही सर्व विश्वाचे ईश्वर आहां, असे कोणी म्हटलें, तर उलट आम्ही आश्चर्य करीत होतों. ६९ आम्हींच तुमचें वर्णन करणें योग्य असतांही, सभेमध्यें जों जों तुम्हीं प्रेमानें माझें वर्णन करावें, तों तों रागवून मीं अधिक अधिक बडबड करावी. ५७० हे मुकुंदा, असे जे माझे हातून एक एक अपराध झाले आहेत, ते अमर्याद आहेत, म्हणून त्या अपराधांपासून माझें रक्षण करा. ७१ अहो, अशा प्रकारें तुमची प्रार्थना करण्याची देखील योग्यता माझ्या अंगीं नाहीं; पण लहान मूल जसें बापाशीं लडिवाळपणानें बोलतें, ७२ त्याप्रमाणें, मी म्हणतों, प्रभो, पुत्राच्या हातून पुष्कळ अपराध घडले असले तरी पिता दुजा भाव सोडून जसे ते सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा. ७३ देवा, मित्राचा उद्धटपणा जसा मित्र निवांतपणें सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा. ७४ ज्याप्रमाणें आपल्या आवडत्या मित्राकडून आपला सन्मान व्हावा अशी कधीं कोणी अपेक्षा करीत नाहीं, त्याप्रमाणें, [राजसूय यज्ञांत] तुम्हीं उष्टीं काढलीं त्याची क्षमा करा. ७५ किंवा आपला जिवलग स्नेही भेटल्यावर, आपण जितकीं संकटें अनुभविलीं असतील, तितकी त्याला सांगण्याचा कधींही संकोच वाटत नाहीं, ७६ अथवा जिनें आपलें तन, मन व आत्माही मनोभावानें आपले पतीस अर्पण केला आहे, अशा पतिव्रता स्त्रीस पतीची गांठ पडल्यावर जशी मनांतील गोष्ट सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं, ७७ त्याप्रमाणें, प्रभो, माझे अपराध क्षमा करण्याबद्दल मीं तुम्हांस विनंती केली, परंतु मला आणखी एक गोष्ट विचारावी असें वाटत आहे. ७८

हे देवाधिदेवा जगन्निवासा, पूर्वीं कधीं न पाहिलेलें असें विश्वरूप पाहून मला हर्ष झाला; आणि भयानें माझें मन अति व्याकूळ झालें. यास्तव, हे देवा, प्रसन्न व्हा, आणि तुमचें तें [पूर्वींचें] रूप मला दाखवा. ॥ ४५ ॥

"श्रीकृष्णा, तुमच्याशी सलगी करून 'विश्वरूप दाखवा' म्हणून जो छंद घेतला, तो अत्यंत दयाळूपणानें तुम्हीं पुरविला. ७९ अगणांत कल्पतरु लावण्याची व कामधेनूचें वांसरूं खेळावयास देण्याची माझी हौस पुरविली. ५८० मला फांशांच्या ऐवजीं खेळण्यास नक्षत्रें यावीं, व चेंडूच्या ऐवजीं चंद्र यावा, ही माझी सर्व हौस तुम्हीं मातेप्रमाणें पूर्ण केली. ८१ जें अमृत थोडकें मिळविण्यासही श्रम पडतात, त्याचा बार महिने पाऊस पाडला; आणि जमीन उत्तम रीतीनें तयार करून तिच्या प्रत्येक वाफ्यांत चिंतामणि पेरले! ८२ याप्रमाणें, प्रभो, सर्व गोष्टी मला देऊन माझे लाड पुरविल्याने मी कृतकृत्य झालों; आणि जे तुम्हीं मला प्रत्यक्ष दाखविलें, त्या विश्वरूपाची गोष्ट शंकर, ब्रह्मदेव यांनीं कानांनीं ऐकलीही नाहीं, ८३ मग ते त्यांच्या दृष्टीस कोठून पडणार? हें पहा—उपनिषदांसही ज्याची भेट झाली नाहीं, तें आपलें अंतरंगांतील रूप तुम्हीं माझ्याकरितां उघड करून दाखविलें. ८४ कल्पाच्या आरंभापासून आज घटकेपर्यंत जितके माझे जन्म होऊन गेले, ८५ त्या सर्व जन्मांत प्रत्येक जन्माचा झाडा घेऊन पाहतों, परंतु या रूपाची गोष्ट मीं कधीं ऐकिली आहे, किंवा हें रूप पाहिलें आहे असें आठवून येत नाहीं. ८६ या विश्वरूपाच्या अंगणांत देखील बुद्धीची कल्पना गेली नाहीं, मग अंतःकरणांत त्याची आठवण कोठून होणार! ८७ अशा स्थितींत तें विश्वरूप डोळ्यांनीं पाहावें. याजबद्दल गोष्ट बोलायालाच नको. किंबहुना असें पूर्वीं कधीं ऐकिलें नाहीं व पाहिलेंही नाहीं ८८ देवा, तें हें तुमचें विश्वरूप तुम्हीं मला दाखविल्यानें माझें मन आनंदित झालें. ८९ परंतु आतां अशी एक मनांत इच्छा उत्पन्न झाली आहे कीं, तुमच्या बरोबर गोष्टी सांगून तुमच्या स्नेहाचा उपभोग घ्यावा, व तुम्हांला आलिंगन द्यावें. ५९० तेव्हां तें या अशा स्थितींतच करूं म्हटलें, तर

तरि कोणे एके मुखेंसीं चावेळिजे[1] । आणि कवणा खेंवे देइजे[2] । तुज लेख[3] नाहीं ॥९१॥ म्हणोनि वारियासवें धांवणें । न[4] ठके गगना खेंव देणें । जळकेली[5] खेळणें । समुद्रीं केउतें ॥९२॥ यालागीं जी देवा । पुथिलें भय उपजतसे जीवा । म्हणोनि येतुला[6] कळीं पाळावा । जे पुरे हें आतां ॥९३॥ पैं चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । तो विसांवा आम्हां ॥९४॥ आम्हीं योगजात अभ्यासावें[7] । तेणें याचि अनुभवा यावें । शास्त्रातें आलोडावें । परि सिद्धांतु तो हाचि ॥९५॥ आम्हीं यजनें किजती सकळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागीं ॥९६॥ आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आम्हीं कीजे । तया फळीं फळ तुझें । चतर्भुज रूप ॥ ९७ ॥ ऐसी तेथिंची जीवा आवडी । म्हणोनि तेंचि देखावया कवडसवडी[8] । वर्तत असे ते सांकडी । फेडिजे वेगीं ॥९८॥ अगा जीवींचें जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया । प्रसन्न होईं पूजितया । देवांचिया देवा ॥९९॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्त्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वय--सहस्त्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, अहं त्वां किरीटिनं च गदिनं तथैव चक्रहस्त द्रष्टु इच्छामि; [तस्मात्] तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण [युक्तः] भव ॥४६॥

कैसें नीलोत्पलांतें[9] रांवितें[10] । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोजें[11] दावित । इंद्रनीळा ॥ ६०० ॥ जैसा परिमळ[12] जाहला मरगजीं[13] । कां आनंदासि निघालिया भुजा[14] । ज्याचे जानूवरी[15] मकरध्वजा[16] । जोडली बरवें ॥ १ ॥ मस्तकीं मुकुटातें ठेविलें । कीं मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा[17] लेणें[18] लाधलें । आंगाचेनि जया ॥ २ ॥ इंद्रधनुष्याचिये आंडणी[19]- । माजि मेघ गगनरंगणीं । तैसें आंवरिलें[20] शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ॥३॥ आतां कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य[21] सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्य-तेजें मिरवे ॥४॥ किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । म्हणोनि आतां तुम्ही । तैसया होआवें ॥५॥ हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे । आतां होताति आंधले[22] । कृष्णमूर्तीलागीं ॥६॥ तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों नावडे । तें न देखतां[23] थोडें । मानिताती हे ॥७॥ आम्हां भोगमोक्षांचिया[24] ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं । म्हणोनि तैसाचि साकारु होईं । हें सांवरीं[25] आतां ८

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

अन्वय—अर्जुन, यत् त्वदन्येन दृष्टपूर्वं न [आसीत तत्] इदं मे तेजोमयं, विश्वं, अनत, आद्यं, परं रूपं प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् तव दर्शित. ॥ ४७ ॥

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । घसाळें[26] कोणी ॥९॥ कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोपु न घेसी । मा भेणें[27] काय नेणों बोलसी । हेकाडु[28] ऐसा ॥६१०॥ आम्हीं साचियाचि जैं प्रसन्न होणें । तैं आंगाचेंवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेंचणें । कवणासि गा ॥ ११ ॥ तें हें तुझिये चाडे । आजि जिवाचेंचि दळवाडें[30] । कामऊनियां[31] येवढें । रचिलें ध्यान ॥ १२ ॥ ऐसी काय नेणों तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याचीही[32] गुढी[33] । उभविली जगीं ॥१३॥ तें हें

१ बोलावें. २ आलिंगन. ३ गणना ४ घडत नाही. ५ जलक्रीडा. ६ हौस. ७ अध्ययन करावें. ८ लगबग. ९ नीलकमलास. १० रंगवीत. ११ झाक. १२ सुगंध. १३ पाच नांवाचें रत्न. १४ हात. १५ गुडघे. १६ मदनास. १७ शोभा. १८ आली. १९ बैठक; मध्यभाग. २० धारण केलें. २१ मोक्षपद. २२ भुकेले. २३ कमी. २४ भुक्ति व मुक्ति यांच्या. २५ आवरून घ्यावें. २६ अविचारी. २७ भयानें. २८ अडाण्यासारखा. २९ बाह्यात्कारानें. ३० समुदाय. ३१ कमवून; एकत्र करून. ३२ गुप्त रूपाची. ३३ ध्वज.

तुमच्या कोणत्या तोंडाबरोबर बोलावें ! व कोणाला आलिंगन द्यावें ! कारण, तुमच्या रूपाला पार नाहीं. ९१ म्हणून, वाऱ्याबरोबर धावणें अगर गगनाला आलिंगन देणें हें घडावयाचें नाही. समुद्रांत जलक्रीडा कशी करितां येईल ! ९२ याकरितां, देवा, या विश्वरूपाचें मला भय वाटतें, म्हणून हें आटोपून घ्यावें, एवढीच माझी हौस पुरवावी. ९३ हें पहा—या चराचराचें कौतुकानें अवलोकन करूनही जसें घरींच राहावेंसें वाटतें, त्याप्रमाणें तुमचें चतुर्भुज रूपच आमच्या विश्रांतीचें स्थान होय. ९४ आम्हीं सर्व योगांचा अभ्यास केला, तरी त्या योगानें पहावयास मिळणार हेंच, आणि शास्त्रांचा विचार केला असतांही याच स्वरूपाचा सिद्धांत होतो. ९५ आम्हीं सर्व यज्ञ केले, तरी त्यांची फलप्राप्ति हेंच रूप होय; व याच रूपाकरितां सर्व तीर्थें करावीं लागतात. ९६ आणखीही जें जें कांहीं पुण्य अथवा दान आम्ही करतों, त्याची फलप्राप्ति तुमचें चतुर्भुज रूपच होय. ९७ याप्रमाणें त्या चतुर्भुज रूपाची जिवास आवड उत्पन्न होऊन, तें पाहण्याकरितां माझी लगबग उडाली आहे, तर ही माझी अडचण लवकर दूर करा. ९८ अहो, दुसऱ्याच्या मनांतील गोष्ट जाणणारे जगन्निवास, परमपूज्य देवाधिदेवा, प्रसन्न व्हा. ९९

हे सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, तुम्हांस मुकुट घातलेले आणि हातांत गदा तसेंच चक्र घेतलेले असे पाहावें, अशी माझी इच्छा आहे; म्हणून त्याच चतुर्भुज रूपानें युक्त असे तुम्ही व्हा. ४६

"देवा, तुमच्या अंगकांतीचें कोठवर वर्णन करावें ? ज्याच्या योगानें नीलकमलास व आकाशासही निळेपणा येतो, व इंद्रनील मण्याच्या तेजाची झाक पसरते; ६०० ज्याप्रमाणें पाचेला सुगंध सुटावा किंवा आनंदाला हात फुटावे, त्याप्रमाणें प्रभूचे गुडघ्यापासून मदनाला शोभा येते; १ प्रभूंनी मस्तकावर धारण केलेल्या मुगुटास मस्तकाच्या सौंदर्यानें जास्त शोभा येते, व अंगाच्या प्रभेनें शृंगारास शोभा येते, २ श्रीहरीनें गळ्यांत घातलेली वैजयंती माळ इंद्रधनुष्याच्या मधल्या भागांत आकाशांतील मेघाप्रमाणें शोभते; ३ आतां, राक्षसांनाही मोक्षपद देणारी प्रभूंच्या हातांतील उदार गदा, व तसेंच हातांतील चक्र किती सौम्य दिसतें; ४ म्हणून, प्रभो, अशी तुमची सर्व शोभा पहावयास मी उत्सुक झालों आहें, तर तें रूप तुम्ही धारण करा. ५ विश्वरूप पाहण्याचे सोहाळे भोगून माझे डोळे निवाले आहेत, व ते आतां कृष्णमूर्ति पाहण्याला भुकेले आहेत. ६ तुमचें गोजिरवाणें कृष्णरूप पाहण्याशिवाय दुसरी कोणतीही इच्छा नाहीं. तें जर दृष्टीस न पडलें, तर त्याच्यापेक्षां विश्वरूपाची किंमत कमी मानतों. ७ आम्हांला तुमच्या मूर्तीवांचून भुक्ति व मुक्ति देणारें दुसरें कांही नाहीं; म्हणून हें विश्वरूप आतां आवरून चतुर्भुज गोजिरवाणें रूप धारण करा." ८

श्रीभगवान म्हणाले –हे अर्जुना, जें तुझ्याशिवाय पूर्वी कोणीं पाहिलें नाहीं, तें हें माझें सर्वव्यापक, अपार, सर्वांचें मूळ व उत्कृष्ट असें रूप मीं प्रसन्न होऊन आपल्या योगसामर्थ्यानें तुला दाखविलें. ॥४७॥

याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें, व ते म्हणाले, "तुझ्यासारखा अविचारी मनुष्य मीं पाहिला नाहीं. ९ अरे, तुला हा कसला लाभ झाला आहे, याचा संतोष न मानतां भीतीनें हेकडासारखा काय बोलतोस ? ६१० आम्ही कोणासही प्रसन्न झालों तर बाह्यात्कारींच होतों, परंतु मनापासून प्रसन्न कोणालाही होत नाहीं. ११ तें आमचें मनापासून प्रसन्न होणें तुझ्याचकरितां असून जीवांचे समुदाय एकत्र करून एवढें मोठें ध्यान तयार केलें. १२ माझें मन तुझ्या प्रेमभक्तीनें कसें वेडावलें हें मला कळत नाहीं; म्हणून, आमचें जें परम गुह्य रूप, त्याचा जगतांत ध्वज उभारिला. १३ तें हें माझें अ-

अपरांअपार[1] । स्वरूप माझें परात्पर[2] । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक ॥१४॥ हें ज्ञानतेजाचें निखिळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां ॥१५॥ हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वी श्रुत दृष्ट नाहीं आना । जे जोगें नव्हे साधना । म्हणोनियां ॥ १६ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्नच क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

अन्वय—कुरुप्रवीर, अहं एवंरूपः नृलोके त्वदन्येन न वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न क्रियाभिः न उग्रैः तपोभिः द्रष्टुं शक्यः. ॥४८॥

याची सोय[3] पातले । आणि वेदीं मौनाचि घेतलें । यज्ञ कीर माघौते आले । स्वर्गौनियां ॥१७॥ साधकीं देखिला आयासु[4] । म्हणोनि वाळिला[5] योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सौरसु[6] । नाहीं एथ ॥१८॥ सोगेची[7] सत्कर्में । धाविन्नलीं संभ्रमें[8] । तिहीं बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिला[9] ॥१९॥ तपीं ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभय[10]चि साडिलें । एवं तपसाधना जें ठेलें[11] । अपारांतरें ॥६२०॥ तें हें तुवां अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें । इये मनुष्यलोकीं तैसें । न[12] फांवेची कवणा ॥२१॥ आजि ध्यानसंपत्तीलागीं । तूंचि एकु आथिला[13] जगीं । हें परमभाग्य आंगीं । विरंचीही[14] नाहीं ॥२२॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

अन्वय—[हे अर्जुन,] मम इद ईदृक् घोर रूप दृष्ट्वा ते व्यथा मा [अस्तु] च विमूढभावः [मा अस्तु] त्वं व्यपेतभीः प्रीतमनाः [सन्] पुनः तत् एव इदं मे रूपं प्रपश्य. ॥४९॥

म्हणोनि विश्वरूपलाभें श्लाघ[15] । एथिंचें भय नेघ नेघ । हेंवांचूनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं ॥२३॥ हां गा समुद्रु अमृताचा भरला । आणि अवसांत[16] वरपडा[17] जाहला । मग कोणीही आथि वोसंडिला[18] । बुडिजेल म्हणोनि ॥२४॥ नातरी सोनयाचा डोंगरु । येसणा[19] न चले[20] हा थोरु । ऐसें म्हणोनि अव्हेरु । करणें घडे ॥२५॥ दैवें चिंतामणि लेइजे । कीं हें ओझें म्हणोनि साडिजे । कामधेनु दवडिजे । न पोसवे म्हणोनि ॥२६॥ चंद्रमा आलिया घरा । म्हणे निगें[21] करितेसि उबारा । पडिसांयि[22] पाडितोसि दिनकरा । परता सर ॥२७॥ तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । आजि हातां आलें आहे सहज । कीं एथ तुज गजबजे[23] । हांआवी कां ॥२८॥ परि नेणसीच गांवढिया । काय कोपों आतां धनंजया । आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसि मा ॥२९॥ हें नव्हे जो मी साचें । एथ मन करूनियां कोंचें[24] । प्रेम धरिसी अवगणियेचें । चतुर्भुज जें ॥६३०॥ तरि आझुनिवरी पार्था । सांडीं सांडीं हे आस्था । इयेविषयीं अनास्था । करिसी झणें ॥३१॥ हें रूप जरी घोर । विकृती[25] आणी थोर । तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करीं ॥३२॥ कृपण चित्तवृत्ति जैसी । रोंवोनि घाली ठेवयापासीं । मग नुसधेनि देहेंसीं । आपण असे ॥३३॥ कां अजात[26]पक्षिया जवळा । जीव बैसवूनि अविसोळां[27] । पक्षिणी अंतराळा- । माजि जाय ॥३४॥ नाना गाय चरे डोंगरीं । परि चित्त बांधिलें वत्सें घरीं । तैसें प्रेम एथिंचें करीं । स्थानपती ॥३५॥ येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य सुखापुरतें । भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतुर्भुज ॥३६॥ परि पुढतपुढती पांडवा । हा एक बोलु न विसरावा । जे यिये रूपींहुनी सद्भावा । नेदावें निघों ॥३७॥ हें कहीं नव्हतेंचि देखिलें । म्हणोनि भय जें तुज उपजलें । तें सांडीं एथ संचलें ।

---

१ अखंड. २ मायेच्या पलीकडील. ३ ठिकाण ४ श्रम. ५ सोडून दिला. ६ सुलभ. ७ पूर्ण. ८ आपल्या मोठेपणानें. ९ येतात. १० उभ्यानेच. ११दूर राहिलें १२ प्राप्त झालें नाहीं. १३ संपन्न. १४ महादेवासही. १५ धन्य. १६ अकस्मात्. १७ प्राप्त झाला. १८ सोडला. १९ एवढा. २० नेतां येत नाही. २१निघून जा. २२पडछाया. २३ घाबरेपणा. २४ कच्चें, अधीर. २५ अवाढव्य. २६ पंख न फुटलेल्या पिलास. २७ घरट्यांत.

संत व अनादि स्वरूप असून, याच्यापासूनच कृष्णादिक अवतार उत्पन्न होतात. १४ हें स्वरूप केवळ ज्ञानतेजानें भरलेलें, विश्वव्यापक, अनंत व दृढ असून सर्वांच्या आरंभीचें आहे. १५ अर्जुना, तुझ्यावांचून हें दुसऱ्या कोणीं पूर्वी ऐकिलेलें व पाहिलेलें नाहीं. कारण हें साधनानें प्राप्त होणारें नव्हे. १६

हे कुरुश्रेष्ठा, या मृत्युलोकीं तुजवांचून दुसऱ्या कोणालाही या प्रकारचे माझें विश्वरूप वेदाध्ययनानें, यज्ञाचरणाने आणि दानाने व कर्माचरणाने तसेंच उग्र तपाचरणानेंही दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. ॥ ४८ ॥

"या स्वरूपाचे ठिकाणपर्यंत येताच वेदांनी मौन धारण केलें; यज्ञ स्वर्गापर्यंत जाऊन मागें परतले; १७ साधकांनीं, योगाभ्यासाच्या ठिकाणीं श्रम पडतात असें पाहून योगाभ्यासच सोडला; आणि अध्ययन करणारांसही ह्या स्वरूपापर्यंत येणें सुलभ नाहीं. १८ पूर्णत्वास आलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांनीं आपल्या मोठेपणाच्या श्रमानें धाव घेतली, तीं तरी मोठ्या श्रमानें सत्यलोकापर्यंत येतात; १९ तपस्व्यांना याचें ऐश्वर्य पाहून क्षणानेंच आपला उग्रपणा टाकला; याप्रमाणें तपसाधन करणारेही यापासून दूर राहिले; ६२० तें हे विश्वरूप सहजीं जसें तुझ्या दृष्टीस पडलें, तसें या मनुष्यलोकांत कोणालाही दिसलें नाहीं. २१ आज या जगांत ध्यानसंपत्तीला योग्य असा तूं एकटाच आहेस. ब्रह्मदेवाच्याही नशीबीं या विश्वरूपदर्शनाचा लाभ नाहीं. २२

हे अर्जुना, हें माझें असलें घोर रूप पाहून तूं भिऊं नको, आणि गोंधळूंही नको; भय सोडून संतुष्ट मनानें माझें हेंच रूप पुनः नीट पहा. ॥ ४९ ॥

"म्हणून, विश्वरूपदर्शनाच्या लाभानें तूं आज धन्य झाला आहेस. बाबारे ! याचें भय मानूं नको, आणि यावांचून दुसरें कांहीं चांगलें आहे असें मनांत देखील आणूं नको. २३ अरे, अमृतानें भरलेला समुद्र जर अकस्मात् प्राप्त झाला, तर आपण त्यांत बुडून मरूं अशा भीतीनें तो कोणी सोडून देईल काय? २४ किंवा सोन्याचा डोंगर दृष्टीस पडल्यावर हा एवढा मोठा कसा नेतां येईल असें म्हणून कोणी सोडून जाईल काय? २५ दैवयोगानें चिंतामणि प्राप्त झाल्यावर तो अंगावर घालण्याचें सोडून ओझें होतें म्हणून कोणी टाकून देईल का ? तसेंच, कामधेनु प्राप्त झाली असतां आपल्याला ती पोसवत नाहीं म्हणून तिला कोणी घालवून देईल का ? २६ शांति उत्पन्न करणारा चंद्र जर घरांत आला, तर त्याच्यापासून उष्मा होतो, असें म्हणून त्याला बाहेर जा असें कोणी म्हणेल का ? तू सावली पाडतोस म्हणून पलीकडे जा असें कोणी सूर्याला म्हणेल काय ? २७ त्याचप्रमाणें, या विश्वरूपाचें ऐश्वर्य आज तुझ्या हातीं सहज लागलें असून तुझ्या अंगीं असा घाबरेपणा का उत्पन्न व्हावा ? २८ पण, अर्जुना, तू अगदीं गांवढळ असून तुला कांहीं समजत नाहीं, तुला काय म्हणावें ? अरे, तू अंग सोडून पडछायेला आलिंगन देतोस ? २९ तू आपलें मन अधीर करून साकार चतुर्भुज रूपावर प्रीति करतास, पण तें माझें खरें स्वरूप नव्हे. ६३० म्हणून, पार्था, अजून तरी चतुर्भुज रूपाची आस्था सोड; व माझ्या विश्वरूपाची अनास्था करूं नको. ३१ हें विश्वरूप जरी भयंकर अवाढव्य आहे, तरी त्याच्या ठिकाणीं आपला पूर्ण निश्चय ठेव. ३२ ज्याप्रमाणें कृपण आपलें मन द्रव्याच्या ठेव्याजवळ ठेवून फक्त शरीरानें जगांत व्यापार करतो, ३३ किंवा पंख फुटले नाहींत अशा पिलाजवळ घरट्यांत आपला जीव ठेवून पक्षिणी भ्रमण करिते, ३४ अथवा गाय जरी डोंगरावर चरत असली तरी तिचें चित्त घरीं बांधलेल्या वासराकडे असतें, तसें तुझें प्रेम या माझ्या विश्वरूपाचे ठिकाणीं कायम ठेव. ३५ बाकी मनाच्या समाधानाकरितां वरकांतीं माझ्या चतुर्भुज मूर्तीचें ध्यान कर. ३६ परंतु, हे पांडवा, वारंवार हें माझें वाक्य विसरूं नको, आणि या माझ्या स्वरूपापासून तू आपला भाव दुसरीकडे पण जाऊं देऊं नको. ३७ हें तू पूर्वी कधीं पाहिलें नव्हतेंस, म्हणून तुला भीति उत्पन्न झाली आहे, ती सोडून दे; व या विश्वरूपाच्या ठिकाणीं तुझें प्रेम कायम

असों दे प्रेम॥३८॥ आतां करूं तुज यासारिखें। ऐसें म्हणितलें विश्वतोमुखें। तरि मागील रूप सुखें। न्याहाळीं पां तूं ॥३९॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०॥

अन्वय—महात्मा वासुदेवः इति अर्जुन उक्त्वा तथा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास च पुनः सौम्यवपुः भूत्वा भीतं एनं आश्वासयामास. ५०

ऐसें वाक्य बोलतखेंवो[1]। मागुता मनुष्य जाहला देवो। हें ना परि नवलावो[2]। आवडीचा तिये ॥६४०॥ श्रीकृष्णाचि कैवल्य[3] उघडें। वरि सर्वस्व विश्वरूपायेवढें। हातीं दिधलें कीं नावडे। अर्जुनासी ॥ ४१ ॥ वस्तु घेऊनि वाळिजे[4]। जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे। नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे। मना नये हे ॥ ४२ ॥ तया विश्वरूपायेवढी दशा। करितां प्रीतीचा वाढु कैसा। शेलें[5] दिधलीसे उपदेशा। किरीटीसि देवें ॥४३॥ मोडोनि भांगाराची[6] रवा। लेणें घडिलें आपलिया सवा। मग नावडे जरी जीवा। तरी आटिजे पुढती ॥४४॥ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें। कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें। तें मना नयेचि मग आणिलें। कृष्णपण मागुतें ॥४५॥ हा ठाववरी शिष्याची निकसी। साहाते गुरु आहाती कवणे देशीं। परी नेणिजे आवडी कैशी। संजयो म्हणे ॥ ४६ ॥ मग विश्व व्यापूनि भोंवतें। जें दिव्य तेज प्रगटलें होतें। तेंचि सामावलें मागुतें। कृष्णरूपीं तिये ॥४७॥ जैसें त्वंपद हें आघवें। तत्पदीं सामावे। अथवा द्रुमाकारु[10] सांठवे। बीजकणिके[11] जेविं ॥४८॥ नातरी स्वप्नसंभ्रमु[12] जैसा। गिळी चेइली[13] जीवदशा। श्रीकृष्णें योगु हा तैसा। संहरिला तो ॥४९॥ जैसी प्रभा हारपली बिंबीं। कीं जळेंद्रसंपत्ती[14] नभीं। नांना[15] भरतें सिंधुगर्भी[16]। रिगालें राया ॥ ६५० ॥ हो कां जे कृष्णाकृतीचिये मांडीं। होती विश्वरूपपटाची घडी। ते अर्जुनाचिये आवडी। उकलुनी दाविली ॥५१॥ तव परिमाणा रंगु। तेणें देखिले साविया चांगु। तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लागु। म्हणोनि घडी केली पुढती ॥ ५२ ॥ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें। रूपें विश्व जिंतिलें जेणें। तें सौम्य कोडिसवाणें[19]। साकार जाहलें ॥५३॥ किंबहुना अनंतें। धरिलें धाकुटपण मागुतें। परि आश्वासिलें पार्थातें। बिहालियासी ॥५४॥ जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला। तो अवसांत जैसा चेइला। तैसा विस्मयो जाहला। किरीटीसी ॥५५॥ नातरी गुरुकृपेसवें। वोसरलेयां प्रपंचज्ञान आघवें। स्फुरे तत्त्व[21] तेंवि पांडवें। श्रीमूर्ति देखिली ॥५६॥ तया पांडवा ऐसें चित्तीं। आड विश्वरूपाची जवनिका[22] होती। ते फिटोनि गेली परौती। हें भलें जाहलें ॥५७॥ काय काळातें जिणोनि आला। कीं महावातु मागां सांडिला। आपुलिया बाहीं उतरला। सातही सिंधु ॥५८॥ ऐसा संतोष बहु चित्तें। घेइजत असे पंडुसुतें। विश्वरूपापाठीं कृष्णातें। देखोनियां ॥५९॥ मग सूर्याचिया अस्तमानीं। मागुती तारा उगवती गगनीं। तैसा देखों लागला अवनी[23]। लोकांसहित ॥६६०॥ पाहे तंव तेंचि कुरुक्षेत्र। तैसेंचि देखे दोहीं भागीं गोत्र। वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र। संघाटेंवरी[24] ॥६१॥ तया बाणांचिया मांडवाआंतु। तैसाचि रथु देखे निवांतु[25]। धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु। आपण तळीं ॥ ६२ ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः॥५१॥

अन्वय—जनार्दन, तव इदं मानुषं सौम्यं रूपं दृष्ट्वा [अहं] इदानीं सचेताः प्रकृतिं गतः संवृत्तः अस्मि. ५१

एवं मागितलें जैसें तैसें। तेणें देखिलें वीरविलासें[26]। मग म्हणे जियालों ऐसें। जाहलें आतां ॥६३॥ बुद्धीतें

१ क्षणींच. २ आश्चर्य. ३ परब्रह्म. ४ टाकावी. ५ उत्तम वांटा. ६ सोन्याची लगड. ७ हौस. ८ जिकीर. ९ सहन करणारे. १० वृक्ष. ११ बीजांत. १२ विस्तार. १३ जागी झालेली. १४ मेघ. १५ अथवा. १६ समुद्रांत. १७ जिरतें. १८ लांबी-रुंदी. १९ गोजिरवाणें. २० नाहींसे झाल्यावर. २१ ब्रह्म. २२ पडदा. २३ पृथ्वी. २४ समुदायानें. २५ स्थिर; जागच्या जागीं. २६ अर्जुनानें. २७ वांचलों.

राहूं दे." ३८ नंतर विश्वरूप धारण करणारे श्रीकृष्ण भगवान म्हणाले, "अर्जुना, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी आतां आपलें पूर्वीचें चतुर्भुज रूप धारण करतों, तें तूं सुखानें पहा." ३९

संजय म्हणाला:—भगवान वासुदेवांनीं याप्रमाणें भाषण करून पुन: आपलें रूप अर्जुनाला दाखविलें; आणि अशा सौम्यरूपानें, भ्यालेल्या अर्जुनाला पुन: धीर दिला. ॥ ५० ॥

एवढें वाक्य बोलून देवांनी पुन: लागलीच मनुष्यरूप धारण केलें. [ज्ञानेश्वर म्हणतात:–] ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. कारण भक्तांच्या आवडीप्रमाणें पाहिजे तें रूप त्यांस घेतां येते ६४० श्रीकृष्ण हे केवळ परब्रह्म, आणि त्यांनी विश्वरूपासारखें आपलें सर्वस्व अर्जुनाच्या हातीं दिलें, पण तें त्याला आवडलें नाहीं. ४१ आपणास एखादी वस्तु पाहिजे म्हणून मागून घेऊन ती टाकावी, अथवा रत्नाला दूषण ठेवावें, किंवा एखाद्या मुलीची सर्व विचारपूस करून तिला पाहिल्यावर 'मला ती आवडत नाहीं' असें म्हणावें, तसा हा प्रकार झाला. ४२ श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास, उपदेशाचा शेलका वांटा जें विश्वरूप तें दाखविलें. यापेक्षा आणखी त्याजवर प्रीति तरी कशी करावयाची! ४३ सोन्याची लगड मोडून आपल्या हौसेप्रमाणें दागिना घडल्यावर तो जर आपल्या मनास न आला तर आटवून जशी त्याची पुन: लगड करावी, ४४ त्याप्रमाणें, अर्जुनाच्या प्रीतीकरितां कृष्णांनीं विश्वरूप धारण केले, पण तें त्याला आवडलें नाही म्हणून पुन: कृष्णरूप घेतलें. ४५ अशा प्रकारची शिष्याची जिकार सहन करणारे गुरु कोठें सांपडतील? परंतु, संजय म्हणतो, कृष्णाच्या अर्जुनावरील प्रीतीची कमाल झाली. ४६ भगवंतांनीं विश्व व्यापून विश्वरूपाचें जें दिव्य तेज प्रकट केलें होतें, त्याचा पुन: कृष्णरूपांत समावेश केला. ४७ ज्याप्रमाणें ईश्वरस्वरूपांत सर्व जीवस्वरूपाचा समावेश होतो, अथवा बीजांत वृक्षाकार सांठवला जातो, ४८ किंवा स्वप्नाचा विस्तार जागृत झाल्यावर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं चतुर्भुज मूर्ति धारण करून विश्वरूपाचा योग नाहींसा केला. ४९ जशी सूर्याची प्रभा सूर्यांतच लय पावते, अथवा मेघ आकाशांत लय पावतात, किंवा समुद्राची भरती समुद्रांतच जिरते, ६५० असें पहा—अर्जुनाच्या आवडीकरितां, कृष्णरूप आकृतींत जी विश्वरूपवस्त्राची घडी घातली होती, ती उघडून दाखविली, ५१ तेव्हां त्या वस्त्राची लांबी, रुंदी व रंग सर्व नीट पाहिल्यावर, गिऱ्हाईक जो अर्जुन, त्यास तें वस्त्र घेण्याची आवड नसल्यामुळें पुन: त्याची घडी घातली. ५२ याप्रमाणें, ज्या विश्वरूपाच्या अति वाढण्यानें सर्व जग व्यापून टाकलें होतें, तेंच रूप चतुर्भुज गोजिरवाणे असे झालें. ५३ किंबहुना अनंतानेंच पुन: लहान स्वरूप धारण केलें; पण अर्जुन जो अगदीं भिऊन गेला होता त्याला आश्वासन दिलें. ५४ एखादा मनुष्य स्वप्नांत स्वर्गास गेला असतां असा एकाएकीं जागा होऊन आश्चर्य पावतो, तसा अर्जुन चकित झाला; ५५ किंवा, गुरुकृपा होतांक्षणींच सर्व प्रपंचज्ञान लय पावून ब्रह्माची स्फूर्ति होते, त्याप्रमाणें श्रीमूर्ति पाहून अर्जुनाची स्थिति झाली. ५६ अर्जुनाच्या मनाला असें वाटलें कीं, या चतुर्भुज मूर्तीच्या आड जो विश्वरूपाचा पडदा होता, तो नाहींसा झाला, ही गोष्ट फार उत्तम झाली. ५७ जसें काळाला जिंकावें, किंवा भयंकर वाऱ्यांतून सुटून जावें, अथवा सात समुद्र आपल्या हातांनीं तरून जावें, ५८ त्याप्रमाणे, विश्वरूप पाहून श्रीकृष्णरूप पाहिल्यावर अर्जुनाच्या चित्तांत फार समाधान झालें. ५९ मग, सूर्य अस्तास गेल्यावर जशा आकाशांत चांदण्या पुन: चमकू लागतात, त्याप्रमाणें विश्वरूप नाहींसे झाल्यावर अर्जुनास सर्वलोकसमुदायासह पृथ्वी दृष्टीस पडली; ६६० आणि पाहतो तों तेंच कुरुक्षेत्र असून आपल्या व शत्रूच्या सैन्यांत सर्व गोत्रज आहेत व एकमेकांवर शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव करीत असून ६१ त्यांनीं टाकलेल्या बाणांच्या मंडपाखालीं आपला रथ जागच्या जागीं उभा आहे, व भगवान लक्ष्मीपति धुऱ्यावर बसलेले असून आपण रथाखालीं उभे आहों. ६२

अर्जुन म्हणाला:–हे जनार्दना, हें तुमचें सौम्य मानवरूप पाहून आतां मी सावध होऊन माझें मन पूर्ववत स्वस्थ झालें आहे. ॥ ५१ ॥

याप्रमाणें, वीरश्रेष्ठ अर्जुनानें जसें मागितलें, तसें प्रभूचें पूर्ववत् स्वरूप पाहिल्यावर तो मग म्हणाला:– महाराज! खरोखर मी आतां वांचलों असें मला वाटतें. ६३ ज्ञान हें बुद्धीला सोडून भीतीनें रानांत शिरलें

सांडोनि ज्ञान । भेणें वळंघलें रान । अहंकारेंसीं मन । देशधडी जाहलें ॥६४॥ इंद्रियें प्रवृत्ती मुकलीं । वाचा आपणा चुकली । ऐसी आपां पैरी होती जाली । शरीरग्रामीं ॥ ६५ ॥ तियें आद्य बोंधि मागुतीं । जिवातें भेटलीं प्रकृतीं[3] । आतां जितायें[4] श्रीमूर्ती । जाहलें मियां ॥ ६६ ॥ ऐसें सुख जीवीं घेतलें । मग श्रीकृष्णातें म्हणितलें । मियां तुमचें रूप देखिलें । मानुष हें ॥६७॥ हें रूप दाखवणें देवराया । कीं मज अपत्या चुकलिया । बुझावोनि[5] तुवां माया । स्तनपान दिधलें ॥६८॥ जी विश्वरूपाचिया सागरीं । होतों तरंग मावित वांवेवरी । तो इये निजमूर्तीच्या तीरीं । निगालों आतां ॥६९॥ आइकें द्वारकापुरसुहाडा । मज सुकतियाजि झाडा । हे भेटी नव्हे वहुटा । मेघाचा केला ॥ ६७० ॥ जी सावियाचि तृषा फुटला । तया मज अमृतसिंधु हा भेटला । आतां जिणयाचा जाहला । मज भरंवसा ॥७१॥ माझिया हृदयरंगणां । होताहे हरिखलताची लावणी । सुखसीं बुझावणी । जाहली मज ॥७२॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

अन्वय–[हे अर्जुन, त्वं] यत् मम सुदुर्दर्शं इदं रूपं दृष्टवान् असि, देवाः अपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः [सन्ति]. ॥ ५२ ॥

यया पार्थाचिया बोलासवें । हें काय म्हणितलें देवें । तुवां प्रेम ठेवूनि यावें । विश्वरूपीं कीं ॥७३॥ मग इये श्रीमूर्ती । भेटावें सांडूनि आयती । ते शिकवण सुभद्रापती । विसरलासि मा ॥७४॥ अगा आंधळिया अर्जुना । हाता आलिया मेरुही होय साना । ऐसा आथी मना । चुकीचा भाव ॥ ७५ ॥ तरि विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आम्हीं तुजपुढें । तें शंभूही परि न जोडे । तपें करितां ॥७६॥ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताति किरीटी । परि अवसरु नाहीं भेटी । जयाचिये ॥ ७७ ॥ तें विश्वरूप एकादे वेळ । कैसेनि देखों अकुमाळ । ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ॥ ७८ ॥ आशेचिया अंजुळी । ठेउनि हृदयाचिया निडळीं । चातक निरोळीं[11] । कागले जैसे ॥७९॥ तैसे उत्कंठानिर्भर[12] । होऊनियां सुरवर । घोकीत आठही पाहार । भेटी जयाची ॥६८०॥ परि विश्वरूपासारिखें । स्वप्नींही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ॥ ८१ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

अन्वय—[हे अर्जुन,] त्वं यथा मां दृष्टवान् असि एवंविधः अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन न च इज्यया द्रष्टुं शक्यः [अस्मि] ॥ ५३ ॥

पैं उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहीसहित[13] वोहटां[14] । वाहिलों वेदीं ॥८२॥ मज विश्वरूपाचिया मोहरां[15] । चाकावया धनुर्धरा । तपांचियाही संभारां[16] । नव्हेचि लागु[17] ॥८३॥ आणि दानादि कीर कानडें[18] । मी यज्ञींही तैसा न सांपडें । जैसेनि कां सुरवाडें[19] । देखिला तुवां ॥८४॥ तैसा मी एकीचि परी । आतुडें[20] गा अवधारीं । जरी भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ॥८५॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

अन्वय—परंतप, अर्जुन, एवंविधः अहं अनन्यया भक्त्या तु तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं च प्रवेष्टुं शक्यः [अस्मि].५४

परि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका[21] जैसी । धरावांचूनि अनारिसी । गतिचि नेणे ॥८६॥ कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्रातें गिंवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती[22] । मीनलीच मिळे ॥८७॥ तैसें सर्वभावसंभारें[18] । न धरेत[23] प्रेम एकसरें । मजमाजि संचरे । मीचि होउनी ॥८८॥ आणि तेवींचि मी ऐसा । थडिये माझारीं सरिसा । क्षीराब्धि कां जैसा ।

१ शिरले. २ अव्यवस्था. ३ सांप्रत. ४ वांचलों. ५ समजावून. ६ मोजीत. ७ वीरश्रेष्ठा. ८ वृष्टि. ९ ज्ञान १० कपाळावर. ११ आकाशाकडे, १२ उत्सुक. १३ सहा शास्त्रांसह. १४ ओहोट. माघार घेतली १५ समोर. १६ समुदाय. १७ उपाय. १८ कठीण. १९ अनायासें. २० सांपडें. २१ सुटका. २२ खंड न पडतां. २३ सांवरत नाहीं.

होतें, अहंकारासह मन हें देशोधडीस लागलें होतें, ६४ इंद्रियांचे व्यापार बंद झाले होते, वाचा बोलणें विसरली होती, आणि याप्रमाणें शरीररूप गांवांत अव्यवस्था झाली होती, ६५ ही सर्व अव्यवस्था मोडून इंद्रियें आपआपला व्यापार करूं लागलीं. म्हणून श्रीकृष्णमूर्तीच्या दर्शनानें मी आतां खास वांचलों असें त्यास वाटलें. ६६ याप्रमाणें अंतर्यामी सुख पावून अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला कीं, "देवा, तुम्हीं हें जें मनुष्यरूप धारण केलें, तें मीं डोळे भरून पाहिलें. ६७ देवराया, आपण या रूपाचें दर्शन मला दिलें हें मज चुकलेल्या लेंकरास समजावून त्वां मातेनें स्तनपान दिलें. ६८ विश्वरूपसमुद्रांत जो मी हातांनीं लाटांचें पाणी तोडीत होतों, तो आतां या तुमच्या चतुर्भुज मूर्तिरूप तीराला येऊन लागलों. ६९ हे द्वारकावासी वीरश्रेष्ठा, आपण मला हें दर्शन दिलें नाहीं, तर मज सुकून चाललेल्या वृक्षावर मेघवर्षाव केला! ६७० महाराज, सहजगत्या तहान लागलेल्या मला हा अमृतसिंधुच भेटला; आतां, मी वांचेन किंवा नाहीं हा जो अविश्वास उत्पन्न झाला होता तो नाहींसा झाला." ७१ माझ्या हृदयरूप अंगणांत हर्षरूप वेलींची लावणी होऊन, त्यापासून मला आनंद व ज्ञान झालें. ७२

श्रीभगवान म्हणाले:-हे अर्जुना, हें पाहण्यास अति अशक्य असें जें माझें रूप तूं पाहिलें, तें रूप पहावें असें देव देखील निरंतर इच्छितात. ५२

हें अर्जुनाचें भाषण ऐकल्याबरोबर श्रीकृष्ण म्हणाले:-अरे हें काय! विश्वरूपावर प्रेम ठेव, ७३ आणि मग या चतुर्भुज मूर्तीला भेटण्याकरितां फक्त शरीरानें ये, हें जें मीं तुला पूर्वी शिकविलें, तें विसरलास का! ७४ अरे अर्जुना, अंधळ्याच्या हातीं सोन्याचा जरी मेरु पर्वत लागला, तरी त्याला तो लहानच वाटतो, ही चूक मनाच्या भावनेची आहे. ७५ तर, बाबा, आम्हीं जें विश्वव्यापक रूप तुला दाखविलें, तें तप केल्यानें शंकरासही प्राप्त होत नाहीं; ७६ आणि, हे किरीटी, अष्टांगयोगसाधनांनीं योगी जरी शिणले, तरी त्यांनाही जें विश्वरूप पाहण्याला सांपडत नाहीं, ७७ तें विश्वरूप एकदा तरी थोडेसें दृष्टीस पडावें असें घोकतां घोकतां देवांचेंही आयुष्य निघून जातें; ७८ आशारूप ओंजळ हृदयरूप कपाळावर ठेवून (अतिशय आशाबद्ध होऊन) चातक पक्षी जसा मेघाची वाट पहात आकाशाकडे बघत बसतो, ७९ त्याप्रमाणे उत्सुक होऊन देव व मनुष्यें ज्याच्या भेटींची आठही प्रहर इच्छा करीतात, ६८० पण त्यांपैकीं कोणीं स्वप्नांत देखील जें पाहिलें नाहीं तें विश्वरूप प्रत्यक्ष मोठ्या आनंदानें त्वां पाहिलें. ८१

हे अर्जुना, तुला जसें माझें दर्शन झालें, तसें वेदाध्ययनानें, तपानें, दानानें किंवा यज्ञानें देखील कोणाला होऊं शकणार नाही. ॥५३॥

हें पहा अर्जुना, या विश्वरूपाचें दर्शन होण्यास कांहीं उपाय नाहींत, म्हणून चारी वेदांनीं सहा शास्त्रांसह माघार घेतली. ८२ हे धनुर्धरा, माझ्या विश्वरूपासमोर येण्यास पुष्कळ तपेंही समर्थ नाहींत. ८३ ज्याप्रमाणें तूं अनायासें माझें विश्वरूप पाहिलेस, त्याप्रमाणें तें दानें व यज्ञ करणाऱ्यांच्याही दृष्टीस पडणें कठीण आहे. ८४ असा जो मी, तो एकच उपायानें सांपडेन. ध्यानांत ठेव. तो उपाय हा कीं, जर अंतःकरण भक्तियुक्त होईल, तरच माझ्या विश्वरूपाचें दर्शन होईल. ८५

हे परंतपा अर्जुना, माझें विश्वरूप खरोखर जाणण्याला, पहाण्याला व तद्रूप होण्याला एक अनन्यभक्तिच साधन आहे. ॥ ५४ ॥

परंतु ती भक्ति, पावसाच्या धारा आकाशांतून सुटल्यावर त्यांना जशी पृथ्वीवर येऊन पडल्याशिवाय दुसरी गतिच नाहीं, त्याप्रमाणें जर एकनिष्ठ असेल, ८६ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा आपल्यांत मिळालेले सर्व ओघ घेऊन समुद्रास मिळण्याकरितां जाते, व तिच्या ओघांत व समुद्रांत मिळण्यांत खंड न पडून तिला दुसरी गति नसते, ८७ त्याप्रमाणें अष्टसात्त्विकभावांनीं जो सर्वत्र सारखें प्रेम धरतो, तो मजप्रत प्राप्त होऊन मद्रूप होतो; ८८ आणि ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्र हा कांठाशीं व मध्यभागीं सारखाच गोड असतो, त्याप्रमाणें,

क्षीराचाचि ॥८९॥ तैसें मजकागुनी मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । परीचि नाहीं ॥६९०॥ तयाचि क्षणासवें । एवंविध मी जाणवें । आणितला तरी स्वभावें । दृष्टही होय ॥९१॥ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । तें अग्निचि होऊनि आरोपे । मूर्त जेविं ॥९२॥ कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊन असे आंधारें । मग उदेलिया एकसरें । प्रकाशु होय ॥९३॥ तैसें माझिये साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ॥९४॥ मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ॥९५॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव॥५५॥

अन्वय— पांडव, यः मत्कर्मकृत् मत्परमः सगवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः मद्भक्तः [अस्ति], सः मां एति ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

जो मजचि एकालागीं । कर्मे वाहतसे आंगीं । जया मजवांचोनि जगीं । गोमटें नाहीं ॥९६॥ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजचि नाम ठेविलें ॥९७॥ मग भूतें हे भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहें सूदलां । म्हणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ॥९८॥ ऐसा जो भक्तु होये । तयाचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठायें । पांडवा गा ॥९९॥ ऐसें सगदुदरेंदोंदिलें । तेणें करुणारसेंरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ॥७००॥ ययावरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसंपदा थोरु । आणि कृष्णचरणेंचतुरु । एक तो जगीं ॥१॥ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृतीं । देखिला लाभु ॥२॥ परि तयाचिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जे व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ॥३॥ हेंचि समर्थावयालागीं । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ॥४॥ तिया ऐकोनि सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोहीं आंतु । तें पुढती पुसों ॥५॥ ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोजें बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढें कथा ॥६॥ प्रांजळ ओवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें । तें परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥७॥ भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिलीं अंघ्रियुगुळीं । विश्वरूपाच्या ॥७०८॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः श्लोक ५५, ओंव्या ७०८.

---

१ दृष्टीस पडतो. २ लोकडांत. ३ उत्पन्न होतो. ४ असतो. ५ सूर्य व चंद्र यांनीं. ६ एकत्वानें. ७ इह व पर या लोकींचें फळ. ८ भरलेला. ९ कफ-पित्त-वातात्मक शरीर. १० ज्याचे उदरांत सर्व जग भरून उदर मोठें झालें आहे त्यानें. ११ करुणारसयुक्त वाणीनें. १२ आनंदरूप संपत्तीनें श्रीमान. १३ कृष्णाची भक्ति करण्यांत चतुर. १४ समजुतीस. १५ सिद्ध करण्याकरितां. १६ दाखले. १७ विचार. १८ रीति; चाल. १९ स्पष्ट. २० दोन्ही पायांवर.

मी सर्वत्र सारखाच आहें, ८९ त्याचप्रमाणें, माझ्यापासून मुंगीपर्यंत किंबहुना स्थावरजंगम प्राणिमात्राचे ठिकाणीं ज्यांना भजन करण्यास द्वैतभावच उरत नाहीं, ६९० अशी ज्या वेळेस चित्तवृत्ति होते, त्याच वेळेस माझ्या विश्वरूपाचें ज्ञान होतें, आणि ज्ञान झालें म्हणजे अर्थात् दर्शनही होतें. ९१ मग जसें लांकडापासून अग्नि उत्पन्न होऊन लांकूड पेटल्यावर लांकूड हें नांव नाहींसें होऊन तें अग्निरूप बनतें, ९२ किंवा जोंपर्यंत सूर्य व चंद्र हे उगवले नाहींत तोंपर्यंत गगन अंधकारानें भरलेलें असतें, मग तेच उगवल्यावर जसा सर्वत्र प्रकाश होतो, ९३ त्याप्रमाणें, माझ्या विश्वरूपाचा प्रत्यय आल्यावर अहंकार नाहींसा होतो, व अहंकार नाहींसा झाल्यावर द्वैतभाव नाहींसा होतो असें समज. ९४ मग मी, तो वगैरे भाव नाहींसा होऊन सर्वत्र मीच भरलेला आहें असें जेव्हां हृदयांत बिंबतें, तेव्हां त्याच्या अंगांत पूर्ण एकत्व येते. ९५

हे पांडवा, माझ्या उद्देशानें कर्म करणारा, मीच ज्याचें सर्वस्व आहे, उपाधिरहित असणारा, व प्राणिमात्राशीं वैर न करणारा असा जो माझा भक्त आहे, तो मला प्राप्त होतो. ५५

जो मलाच एकट्याला स्वतः केलेलीं कर्में अर्पण करतो, व ज्याला जगांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं आवडत नाहीं; ९६ जो इह व पर या लोकींचे फल मीच असें समजतो; ज्यानें मलाच जीवनाचें फल असें मानलें आहे; ९७ जो प्राणिमात्र हें नांव विसरून मलाच सर्वत्र पाहतो म्हणून तो निर्वैर होऊन अपकारीस जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, तिला भजतो; ९८ हे पांडवा, याप्रमाणें ज्या भक्ताची वृत्ति बनते, आणि ज्या वेळेस त्याचें कफपित्तवातात्मक शरीर नाहींसें होतें, त्या वेळेस तो मद्रूप होतो. ९९ संजय म्हणतोः—हे धृतराष्ट्रा, ज्याच्या उदरांत सर्व जगत् भरून उदर मोठें झालें आहे अशा त्या श्रीकृष्ण भगवानानें करुणारसयुक्त वाणीनें असें भाषण केलें. ७०० आनंदरूप संपत्तीनें श्रीमान व या सर्व जगतांत कृष्णाची भक्ति करण्यांत चतुर असा जो अर्जुन, १ त्यानें देवाच्या दोन्ही मूर्ति नीट न्याहाळून पाहिल्या; परंतु त्यांत विश्वरूपापेक्षां कृष्णमूर्तींत विशेष लाभ आहे असें मानलें. २ पण अर्जुनाच्या या समजुतीस श्रीकृष्णांनीं मान दिला नाहीं. कारण, व्यापक रूपापेक्षां एकदेशी रूप खरें नव्हे, ३ हेंच सिद्ध करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं एक दोन चांगले दाखले दिले. ४ ते ऐकून अर्जुन आपल्या मनांत असें म्हणूं लागला कीं, या दोन्ही रूपांत चांगलें रूप कोणतें आहे तें पुढें विचारावें. ५ याप्रमाणें मनांत विचार करून, पुढें तो कशा रीतीनें श्रीकृष्णास प्रश्न करील ती कथा ऐका. ६ ज्ञानदेव म्हणतातः—जी गोष्ट ओंवीप्रबंधांत विनोदानें सांगितली जाईल, ती आनंदयुक्त अंतःकरणानें ऐका. ७ सद्भावाची ओंजळ भरून ओंवीरूप मोकळीं फुलें विश्वरूपाच्या दोन्ही पायांवर मीं अर्पण केलीं ! ८

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय बारावा.

जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत[2] आनंदे । वर्षतिये ॥१॥ विषयव्याळें मिठी । दिधलिया तुटी सोटी[3] । ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी । निर्विष होय ॥२॥ तरि कवणातें तापु पोळी । कैसेनि वो शोकु जाळी । जरि प्रसादरसकल्लोळीं । पुरें येसि तूं ॥३॥ योगसुखाचे सोहळे । सेवकां तुझेनि स्नेहाळे । सोहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तू ॥४॥ आधारशक्तीचिया अंकीं । वाढविसी कौतुकीं । हृदयाकाशपल्लंकीं । परिये[6] देसी निजें[7] ॥५॥ प्रत्यक्‍ज्योतीचीं वोवाळणीं । करिसी मनपवनाचीं खेळणीं । आत्मसुखाचीं बाळलेणीं । लेवविसी ॥६॥ सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनुहताचा हल्लरु[11] गासी । समाधिबोधें निजविसी । बुझाऊनी ॥७॥ म्हणोनि साधकां तूं माउली । पिके सारस्वत[12] तुझिया पाउलीं । या कारणें मी साउली । न संडीं तुझी ॥८॥ अहो सद्‌गुरूचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयातें अधिष्ठी[13] । तो सकळ विद्याचिये सृष्टी । धाता होय ॥९॥ म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजन[14]कल्पलते । आज्ञापीं मातें । ग्रंथनिरूपणीं ॥१०॥ नवरसीं भरवीं सागरु । करवीं उचितें[15] रत्नांचे आगरु[16] । भावार्थाचे गिरिवरु । निफजवीं माये ॥११॥ साहित्य[17]सोनियाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया अक्षौणी[18] । विवेकवल्लीची लावणी । हों देईं सैंघ ॥१२॥ संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणें गहनें । निरंतर ॥१३॥ पाखांडाचे देरकुटे[19] । मोडीं वाग्वाद[20] अव्हांटे । कुतर्कांचीं दुष्टें । सोवजे[21] फेडीं[22] ॥१४॥ श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करीं वो सैरतें[23] । राणिवे बैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये ॥१५॥ ये मऱ्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं । घेणें देणें सुखचिवरी । हों देईं या जगा ॥१६॥ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांघुरविशील सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन माये ॥१७॥ इये विनवणी[24]चेसाठीं । अवलोकिलें गुरुकृपादृष्टी । म्हणे गीतार्थेसीं उठीं । न बोलें बहु ॥१८॥ तेथ जी जी महाप्रसादु । म्हणोनि साविया जाहला आनंदु । आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे ॥१९॥

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥१॥

अन्वय—[हे भगवन्,] एवं सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वां पर्युपासते च ये अव्यक्तं अक्षरं अपि [पर्युपासते,] तेषां [मध्ये] के योगवित्तमाः [सति] ? ॥ १ ॥

तरी सकळवीराधिराजु । जो सोमवंशीं विजयध्वजु । तो बोलता जाहला आत्मजु । पांडुनृपाचा ॥२०॥ कृष्णातें म्हणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें । ते नवल म्हणोनि बिहालें । चित्त माझें ॥२१॥ आणि इये कृष्णमूर्तीची सवे[25] । यालागीं सोय[26] धरिली जीवें । तंव नको म्हणोनि देवें । वारिलें मातें ॥२२॥ तरि व्यक्त[27] आणि अव्यक्त[28] । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥२३॥ या दोनी जी वाटा । तूतें पावावया वैकुंठा । व्यक्ताव्यक्त दार-

---

१ निर्भेळ. २ निरंतर दुःखरहित. ३ मूर्च्छनें. ४ योगशक्तीच्या. ५ पाळण्यांत. ६ झोंके. ७ उपदेशानें. ८ आत्मज्योतीचीं. ९ जीवनकळेचें. १० ' हंसः सोहं ' या अखंड ध्वनीचा. ११ खुळखुळा. १२ ब्रह्मज्ञान. १३ आश्रय देते. १४ आपल्या सेवकाच्या मनांतील इच्छा पूर्ण करणाऱ्या. १५ अलंकाराची. १६ खाण. १७ अलंकाररूप. १८ समुदाय. १९ दरडी. २० वितंडवाद. २१ हिंसक जनावरें. २२ नाहींतशीं कर. २३ सयुक्त.— २४ विनंतीबरोबर. २५ संवय. २६ आवड. २७ साकार-सगुण. २८ निराकार—निर्गुण.